

Архитектонско-грађевински факултет у Бањој Луци

Рецезенти
Проф. др Бранислав Стојановић
Проф. др Милорад Ралевић
Проф. др Владан Ђокић
Проф. др Радивоје Динуловић
Проф. др Владимир Лукић

Лектор
Др Дијана Црњак

Превод на енглески језик
Светлана Митић

Издавач
Архитектонско-грађевински факултет у Бањој Луци

За издавача
Проф. др Миленко Станковић

Прелом књиге
Маја Илић

Штампа
ГрафоМарк, Лакташи

Тираж
500

Бањалука 2007.

Миленко Станковић

ИСКУСТВА ГРАДИТЕЉА

ХАРМОНИЈА И КОНФЛИКТИ У ПРОСТОРУ

(Књига друга)

Бањалука, 2007

Milenko Stanković

BUILDERS EXPERIENCES

HARMONY AND CONFLICTS IN SPACE
(Book Two)

Banja Luka, 2007

ХАРМОНИЈА И КОНФЛИКТИ У ПРОСТОРУ

(Књига друга)

Књигу посвећујем мојој породици:
супрузи Брани,
којој захваљујем на контиунуираној подршци и преузетим обавезама,
Јелени и Срђану,
пажљивој и радозналој дјеци због којих се вриједи жртвовати.
Хвала им на стрпљењу због мог одсуства.

HARMONY AND CONFLICTS IN SPACE

(Book Two)

I dedicate this book to my family:
Brana, my wife,
whom I thank for her continuing support and for taking on so many obligations,
Jelena and Srdjan,
my caring and curious children, well worth sacrificing for.
Thank you for your patience during the time I spent away from you.

САДРЖАЈ

CONTENTS

ПРЕДГОВОР

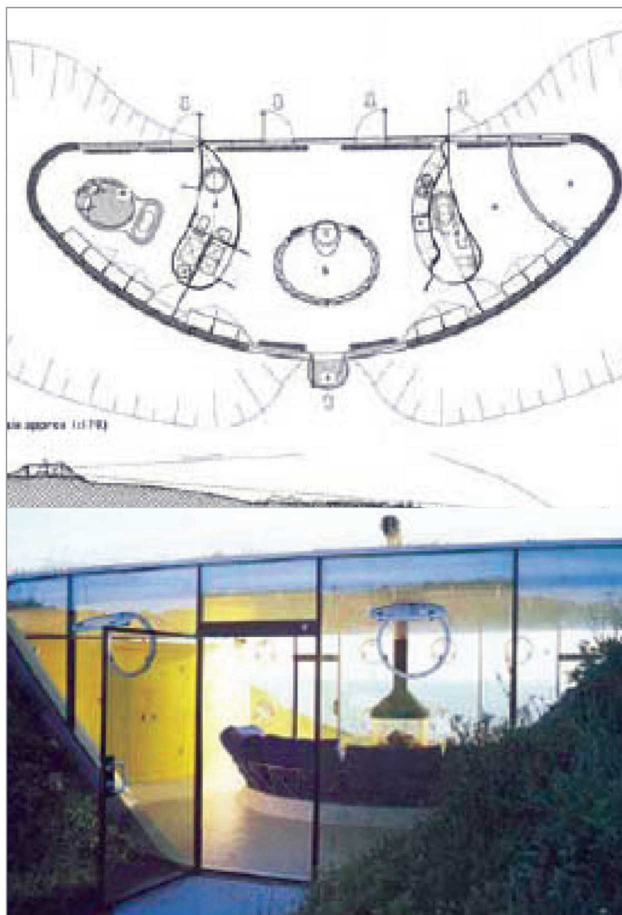
"Никада природа не каже једно, а мудрост друго."

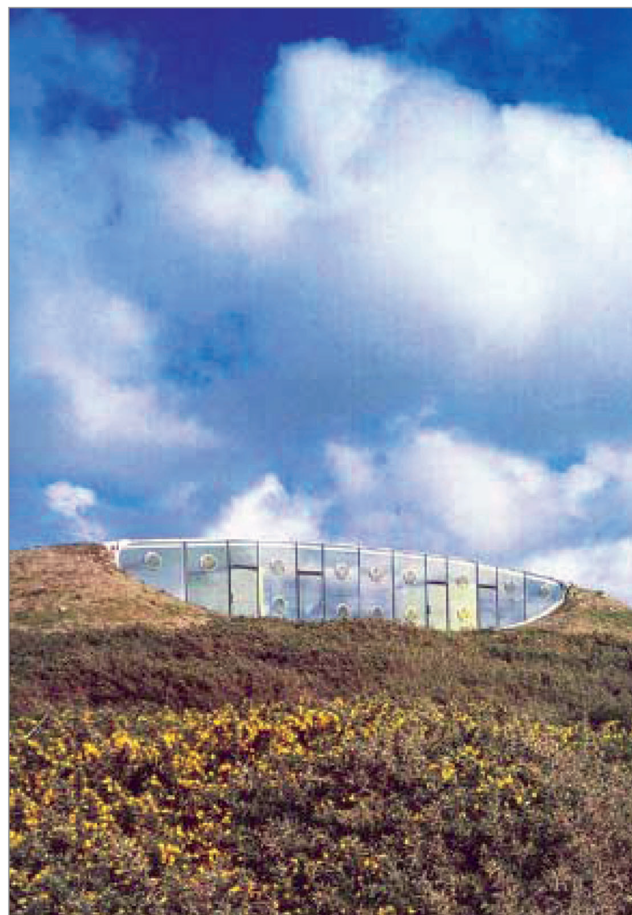
Д. Јулиус Јувеналис

Прва књига из едиције **Искуства градитеља** под насловом "**Народно градитељство**" тематски се бавила виђењем стамбене архитектуре и односом према традицији. Користећи искуства традиционалног становања, дата је могућност трансмисије традиције у савремене потребе. Смјернице за унапређење становања и грађења у насељима истакле су потребу за уградњом уочених вриједности народне архитектуре у наставу пројектантских предмета, **што је теоретски допринос**. Најзначајнији свјетски проблем послије "проблема глади" свакако је задовољење потреба и **право на стан достојан човјека.** Архитекта креацијом грађевине улази у предио, мијења га, али треба наћи начина да се сједини са тим мјестом.

Простор истраживане територије већ дуго је на маргинама интереса. Нарушена хармонија, учестали конфликти, ургентна потреба за здравим животом итд. захтијевали су преиспитивање досадашњих људских активности у простору, опредијелили су аутора да **прошири видике и обухват**. Неизвјесност сваког креативног посла захтијева увијек и изнова сучељавање са бјелином хартије, која у укупном ништавилу и потрази за визијом представља први, посебан, дуготрајан и мукотрпан процес. То је судбина инжињера архитектуре, али и свих других умјетника и визионара. Прва линија на папиру свечани је тренутак, импресија, почетна искра осмишљене стваралачке активности, креативни напредак, успјех, тријумф ствараоца. Пишући књигу, желио сам помоћи колегама у креацији, олакшати им стваралачки подухват, омогућити ефикасан прелаз са теорије ка практичном формирању визије свих корисника у простору. Саопштењем сопствене импресије и визије, у виду личног става, нуде се приједлози, сугестије, могући развојни путеви и начини рјешавања уочених супротности у простору.

Осмишљавање, организовање и хармонизовање будућих активности корисника простора пружа нам могућност оптимизације рјешења и минимизације штетних утицаја. **Спроведеној анализи човјекових активности у простору данас** супротставља се визија народне архитектуре, као и ефекти нагле урбанизације. Изазов је то за анализу и вредновање достигнутог нивоа развоја, али и захтјев за изналажење алтернативних рјешења. Понуђени начини рјешавања уочених супротности, са јасним развојним путевима – јасне су препоруке ове књиге.

Биоклиматска кућа у Велсу. Клијенти пројекта "Future System" одговорили су на осјетљиву локацију, укопавањем грађевине у падину терена, чинећи је скоро невидљивим дијелом пејзажа. Овални омотач је саставни дио падине, што још више наглашава структурално органску форму грађевине. Не постоји јасна граница између грађевине и терена, само је са истока, односно са главног пута видљив главни улаз у кућу, представљен као пукотина у облику слова В. Западни зид прати контуру терена и оивичен је вегетацијом, представља "стаклено око", чиме су остварене изузетне визуре према мору. Сви дијелови грађевине који су у контакту са тлом направљени су од земљаног материјала, а кров представља омотач састављен од појединачних шперплоча.

Деградација човјекове средине по свом обиму и посљедицама данас обесхрабрује и обесправљује човјека. Деценијама уништавамо природу, а нисмо схватили да је земља “света”. Не уразумимо ли се ускоро, довешћемо у питање сопствени опстанак. Екологистички приступ проблематици овдје није у функцији **препадања, него подстицања**. Намјера је указати на прекомјерно и алармантно коришћење природних ресурса, чиме се угрожава процес складног развоја планете Земље. Економија стално убрзава развој, али је треба ускладити са ограниченим природним капацитетима. На истраживаним просторима то се тренутно ради са **недовољно знања и уз слабо развијену еколошку свијест**, а то за посљедицу има **деградацију** територије. Предговор зато започиње **најљепшим и најдубљим мислима** које су икад изречене о земљи, животу, екологији...

“Мораћете учити своју дјецу да им је под ногама пепео наших предака. Да би поштовали земљу, реците им да је земља богата животом наших предака. Мораћете учити своју дјецу, као што ми учимо нашу, да нам је земља мати. Што снађе земљу, снаћи ће и и њену дјецу. Пљује ли човјек на земљу, пљује на самог себе. Земља не припада човјеку. Човјек припада земљи.”[1]

Забрињавајући су подаци Уједињених нација, који показују да око сто милиона људи у свијету данас нема кров над главом. Човјек има и духовне потребе, чије задовољење захтијева обезбјеђење храмова, културних, образовних и мултимедијалних садржаја, или других адекватних простора, грађевина, чиме се назначени проблем само додатно усложњава.

Развој у будућности треба садржавати одређене компоненте, које за крајњи циљ имају хармоничан (складан, одржив, мудар, паметан) развој, уз повећану ефикасност и социјалну правду. Стандард појединца у друштву **огледа се у условима становања, рада, рекреације, живота и квалитету човјекове средине**. Стамбени сектор био је мотор економског раста друштва у прошлости, а и данас је у функцији стимуланса развоја истраживаних простора. Земље у транзицији, попут наше, јасно треба да дефинишу ставове и погледе, када су у питању циљеви стамбене политике, а што, нажалост, није био случај на истраживаној територији. **Конфликт природе и урбанизације нарушио је хармонију у простору**, са видљивим манифестационим облицима и у области становања. Криза се огледа у пресељењу становништва, девастацији постојећег стамбеног фонда, порасту проблематичне, распршене изградње, сумњивом квалитету стамбеног комфора итд. **Резултат таквих активности јесте континуирана миграција људи** са ове територије.[2] Дио проблема је посљедица наслијеђене стамбене политике из прошлости, а други дио је неспремност за правовремено сав-

1 Из писма индијанског поглавице Сијетла, предсједнику САД Абрахаму Линколну, 1854.
2 Види више Научно истраживачки пројекат НИП 07- Урбана и градитељска обнова у духу одрживог развоја града Бањалуке Архитектонско-грађевинског факултета у Бањој Луци.

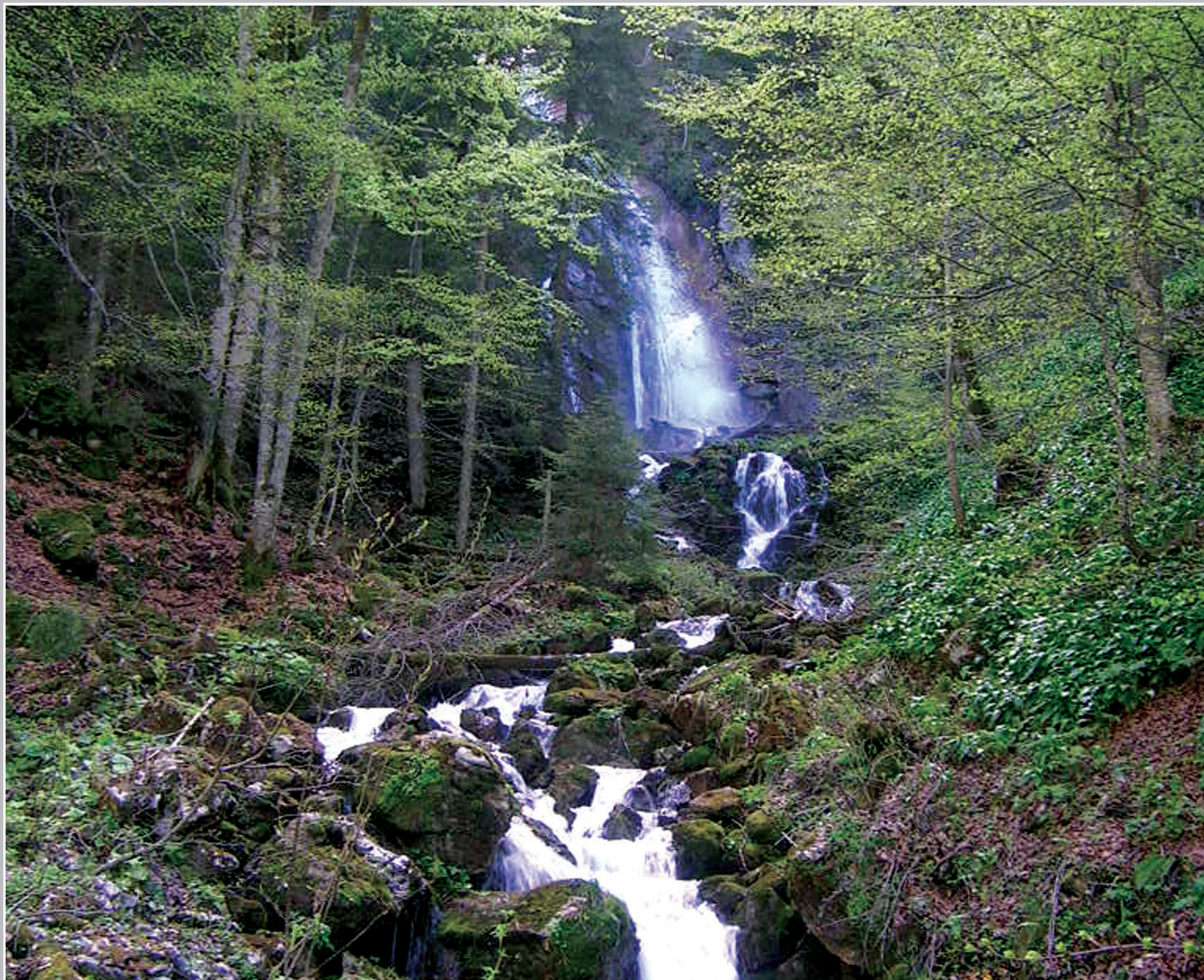

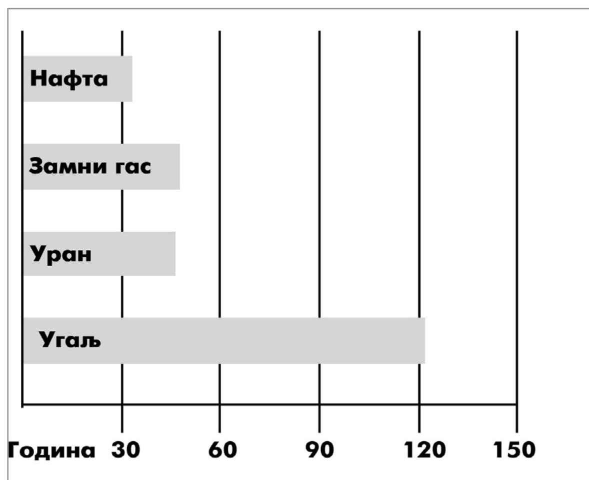
Пут од бескућника, овисника до наркомана данас је врло кратак

ладавање и рјешавање новонастале стамбене кризе. Изградња елемената новог система захтијевала је подмиривање основних људских потреба за становањем, запошљавањем и здравим животом. Тражила је успостављање одговарајућих стандарда, са јасним правилима понашања у простору, у виду **скупа практичних мјера, за оптималан живот људи** на истраживаној територији. Креирање јасне политике, оспособљавање стручних институција, обезбјеђује услове за успоставу амбијента тржишног система, захтијева моменталан завршетак започете трансформације власничких односа. "*Обезбјеђење здраве стамбене изградње у будућности, уз доступност стану у складу са могућностима, гдје социјална политика не смије бити занемарена, а изградња насеља у хармонији са природом, представљају јасан путоказ и основну идеју водиљу.*"

Нови тржишни услови у области земљишне и урбане политике донијели су **инвеститоре-предузетнике као кључне фигуре и носиоце привредног развоја**. Да би створили услове за неспутано и правовремено доношење одлука, потребно им је одговарајуће окружење. У ситуацији кад утврдимо да судионици у поступку нису дорасли задатку, на сцену морају ступити **планери, урбанисти, пројектанти, заштитари, јавност**... који ће брзо, енергично, правовремено дјеловати, у складу са планским документима и заштитити јавни интерес (јавно добро). Улога им мора бити рестриктивна, **а задатак да усмјеравају, забрањују и искључују** све активности које би могле бити конфликтне у простору и природи. **Подизање квалитета планских рјешења** је превентивна, континуирана и циљана активност у простору. Побољшање примјењивости планских рјешења, прак-

Поглед на слап ријеке Врбање са мјеста захвата мале хидроелектране Дебело брдо

Очекивана расположивост фосилних извора енергије, извор www energiekrise.de
Упозорава нас да резерве већине фосилних горива нестају у овом вијеку, да се морамо концентрисати на нове обновљиве ресурсе и да градитељство као велики потрошач енергије мора преусмјерити своје активности.

тичним мјерама са одређивањем реалног периода реализације плана, прецизним акционим планом примјене, уз јасно дефинисане носиоце активности, обезбијеђена финансијска средства за реализацију планова - ствара основне претпоставке за унапређење квалитета живота у насељима.

Интензиван технолошки развој прекомјерно користи ресурсе, ремети равнотежу у природи. Минули је вијек с правом добио епитет "технолошки". Ожиљци на човјековој средини видљиви су на све стране. Нови еколошки принцип, "трећа генерација" у области заштите животне средине, даје упутство о "развоју" у насељима за 21. вијек, најављује равномјерније, **"самоодржив развој"** у свим областима живота и рада. **Филозофија "одрживог развоја"** има за циљ санирање учињене штете ограничавањем прекомјерног искоришћавања ресурса, изналажењем алтернативних извора, сировина, уз очување квалитета животне средине за будуће генерације. Успостављање **хармоније у простору (друштву, економији и природи истовремено) гаранција је за успјех на истраживаној територији**. Зато заштити природе и човјекове средине треба приступити одмах. Дио становништва већ је осјетио потребу да, у циљу очувања сопствене егзистенције и права на живот, за будуће генерације успостави усклађен, самоодржив, еколошки прихватљив приступ живљења и развоја. Уочене непролазне вриједности народне архитектуре, у виду хармоније и склада са природом (доказани у претходно спроведеним истраживањима), у фукцији су путоказа за превазилажење затеченог стања. Примјена непролазних вриједности анонимне архитектуре у савременом стваралаштву **ствара минималне услове за здрав живот поро-**

дице, као скроман допринос у рјешавању укупне животне и стамбене проблематике на истраживаној територији.

Веза човјека и шуме стара је, чврста и многострука. Није само биолошке већ и етничке, историјске и материјалне природе. Овисност човјека о шуми и њеним продуктима на истраживаним просторима евидентна је од праисторије до данас. Присна, исконска веза сагледива је из јасне поруке "молитве" коју је спјевао и послао народ, примијетивши прекомјерну експлоатацију и деградацију шума.

Молитва шуме:"...Човјече, ја сам топлота твог огњишта у хладним зимским ноћима, пријатељски хлад по љетњем сунцу. Ја сам сљеме твоје куће, даска на твојој трпези, постеља на којој спаваш и дрво од кога градиш лађе. Ја сам држалица твоје мотике, врата твог обора, дрво твоје колијевке и мртвачког сандука. Ја сам хљеб доброте и цвијеће љепоте. **Слушај молитву моју: Не уништавај ме!**"[3]

Шуме и зелене површине у насељима и око њих одувијек су заузимале значајно мјесто. Не смије се заборавити да код узгоја и искоришћавања шума око насеља није примарна **производна** функција, него **заштитна** (антиерозивна, хидролошка, естетска, хигијенска, санитарна...) и **социјална** (производња кисеоника, филтрација ваздуха, простор за одмор и рекреацију...). Заштитна и социјална улога шума и зелених површина у насељима има за циљ побољшање квалитета средине (микроклиме). Незаобилазна је **јер човјеков живот чини угоднијим и сношљивијим**. Свјесни чињенице да смо на (западном) Балкану, гдје постоје бројне супротности, а народи ових простора доказују оспоравану припадност свог националног, културног и укупног духовног бића европској цивилизацији, **морамо** изграђивати правилан пут у будућност. Коришћењем традиционалних искустава, вриједности из прошлости, правовременим уочавањем проблема у простору, учећи се на грешкама, **треба стварати јасан правац развоја, особен образац за будућност**. Управљање просторним развојем у Републици Српској треба учинити ефикаснијим и кориснијим на свим нивоима. Спровођење политичке, административне и економске власти данас подразумијева континуирано оспособљавање свих актера у простору о начинима вођења политике додјеле и коришћења природних, економских и друштвених ресурса. Треба омогућити креирање институционалног и административног оквира као кључног елемента управљања у коме би људи са различитим интересима могли на толерантан начин сарађивати и координирати своје акције у простору.

3 Овај текст био је написан на честитки ЈП "*Српске шуме*" Републике Српске за 1999. годину.

Студија **Хармонија и конфликти у простору** утврђује, анализира и профилише такав концепт. Нуде се могућа рјешења, пројекције развоја у будућности, дају приједлози за рјешавање уочених конфликата у простору. Књига представља плод вишегодишњег научног истраживања територије. Презентација стечених искустава у области планирања, уређења простора, пројектовања, заштите човјекове средине освјетљава само одређене аспекте, док стечене и уочене вриједности **дају путоказе, могуће развојне путеве, нуде практичан водич за будући просторно одржив развој истраживане територије.**

Књига је намијењена студентима, асистентима, професорима, поштоваоцима науке о грађењу и заштити човјекове средине, планерским, пројектантским и образовним институцијама, предузећима, онима који интензивно користе природне ресурсе, одлажу нуспродукте своје производње у природу, политичким и невладиним организацијама, свим младим људима заинтересованим за проблеме планирања, уређења и управљања простором, као и љубитељима природе. Надам се да ће им књига бити подстицај за будући заједнички, мултидисциплинаран рад на тему **превентивног рјешавања конфликата у простору**, у раној фази израде развојних и проведбених планова. Циљ рада је понудити хармоничан, територијално прихватљив развој за становништво Републике Српске.

Још једном изражавам захвалност свима који су помогли да рукопис угледа свјетлост дана. Посебно захваљујем рецензентима, уваженим професорима: Владимиру Лукићу, Браниславу Стојановићу, Милораду Ралевићу, Владану Ђокићу и Радивоју Динуловићу, те Маји Илић на помоћи приликом припреме ове књиге. Неизмјерну захвалност дугујем свим колегама који су прочитали овај рад те несебичним залагањем, корисним савјетима и сугестијама дали истакнут допринос у профилисању рукописа. Појединцима које овдје нисам био у прилици да истакнем, моје захвалности, то они знају, не мањка.

Аутор

Кључне ријечи: хармонија, конфликт, простор, човјекова средина, одржив (складан, територијално-просторно прихватљив, паметан, хармоничан, усклађен) развој "за сва времена."
Напомена: За народну архитектуру често се користе називи: анонимна, популарна, спонтана, архитектура без архитекте... Као такви могу се срести и у тексту, као и под називом градитељство, архитектура материјализована у дрвету, што подразумијева назначени термин.
У тексту се равноправно користе појмови човјекова средина, животна средина или само средина.

PREFACE

"Never does nature say one thing, and wisdom another."
D. Junius Juvenalis

The first book in the series "Builders' Experiences" entitled *Traditional Architecture* dealt with residential architecture and the relation to tradition. It offered the possibility to transmit traditional experiences for contemporary needs using the experiences of traditional habitation. The needs and guidelines to improve habitation and construction in settlements emphasised the need to engrain the values of traditional architecture in teaching architectural design, which is a theoretical contribution in itself. The second most important world issue after the issue of famine is certainly satisfying every person's need and right to have a dwelling worthy of man. By means of creation, an architect enters and changes a landscape; however, it is necessary to find a way to become one with the landscape.

This area of research has been marginal for a long time. Disruption of harmony, frequent conflicts, the pressing need for healthy living, etc., ask to reconsider human actions in space, and they have led the author to broaden his views and the scope of research. Any kind of creative work is faced with uncertainty, and requires again and again to confront the emptiness of white paper, which is the first, special, long-lasting and tiresome process in the overall nothingness and our quest for vision. Such is the destiny of architects, but also of other artists and visionaries. Drawing the first line on paper is a solemn moment, an impression, the incipient spark of conceived creative action, creative improvement, success, the creator's triumph. In writing this book I was guided by the intent to assist fellow architects in creation, facilitate their creative efforts, enable them to move easily from theory to the practical formation of the vision of all space users. In communicating my impressions and vision through personal opinions, I offer proposals, suggestions, possible development models and ways to deal with prominent contraditions in space.

Planning, organising and harmonising the activities of space users in the future allows us to optimise solutions and minimise negative impact. The conducted analysis of man's actions in space today is confronted with the vision of traditional architecture, as well as the effects of sudden urbanisation. This is a challenge which asks to analyse and evaluate the level of

development we have reached to this day, but also requires to find alternative solutions. This book offers straightforward recommendations, with scenarios which aim to resolve the observed contradictions, and with definite development models.

The human kind is largely disheartened; it is denied its rights as a result of the extent and consequences of environmental degradation. For decades now we have been destroying nature, without realising the planet is “sacred“. Unless we come to our senses fast, it is our own survival that will be at stake. The purpose of the environmental approach to these issues is not to daunt, but rather to encourage. The aim of this book is to draw attention to the overexcessive and alarming exploitation of natural resources, which disbalances the process of development of the planet Earth. Economic growth is constantly on the rise, while it should be balanced with the limited natural resources. The current practices in the observed region clearly demonstrate insufficient expertise and underdeveloped environmental awareness, which results in the area’s degradation. That is why this preface begins with the most profound and beautiful thoughts about the Earth, life, ecology...

“You must teach your children that the ground beneath their feet is the ashes of our grandfathers. So that they will respect the land, tell your children that the earth is rich with the lives of our kin. Teach your children that we have taught our children that the earth is our mother. Whatever befalls the earth befalls the sons of earth. If men spit upon the ground, they spit upon themselves. This we know; the earth does not belong to man; man belongs to the earth.“[4]

The United Nations data which claim that a hundred million people in the world are homeless raise concern. Man has spiritual needs as well, whose fulfillment is linked with the provision of places of worship, cultural, educational and multimedia facilities.., or other adequate spaces.., buildings, which additionally aggravates this issue.

Future development ought to have certain characteristics whose goal should be harmonious development (balanced, sustainable, wise, well-deliberated), with increased efficacy and social justice. The position of one individual in society is reflected in the conditions of habitation, life, work, recreation, and the quality of the environment. In the past the housing sector was the driving force of economic growth, and today it also stimulates growth in the researched areas. Countries undergoing transition to market economy, such as ours, need to define clearly their stance and attitudes when it comes to the objectives of their housing policies, which, unfortunately, did not happen in the researched region. The conflict between na-

4 Chief Seattles 1854 treaty oration, addressed to Abraham Lincoln, US President

ture and urbanisation has disrupted spatial harmony, and the outcomes are easily visible in the housing sector as well. The crisis is evident as we are faced with population migration, devastation of the existent housing stock, sprawls, disputable quality of living comfort, etc. The result of these phenomena is the continuing emigration of the region's population. Part of the problem stems from the housing policies inherited from the previous social system, while the second part is linked to the inability to counter and resolve the new housing crisis in a timely manner. Building the elements of the new system asked to meet the fundamental human needs to provide housing, employment and healthy living. It also demanded that adequate standards are set, with clear guidelines as to the conduct in space in the form of a series of practical measures, in order to achieve the optimum of living for the people inhabiting the region. In order to create a clear policy, build the capacity of relevant professional institutions and meet the requirements needed to establish the system of market economy, it is necessary to finalise the ongoing process of transformation of proprietorship rights. The fundamental guideline and course of action is contained in this statement, while adhering to the model for the third millenium: "Ensurance of good-quality residential building, where dwellings will be accessible in accordance with individual financial capacity, where social policy must not be disregarded, and settlements have to be constructed in harmony with nature."

The new market economy in the area of land and urban planning policies has made investors and speculative developers the key figures and driving force of economic growth. To create the conditions for their unhindered and timely decision-making, they need the right kind of environment. If we come to conclude the people participating in the process are not "mature" enough for the task, it is the obligation of spatial and town planners, architects, preservationists, the general public to react - quickly, decisively and in a timely manner, in accordance with plans and in order to protect the public interests (public goods). Their role has to be restrictive and their goal has to be redirecting, banning or excluding any activities that might lead to conflicts in space and nature. Raising the quality of plans is the preventive, continuous and target action in space. Enhancing the applicability of plans by means of practical measures within a strictly defined but realistic implementation period, with precise implementation plans and clearly specified implementors, and with sufficient funding provided to implement those plans - will ensure the preconditions for improving the quality of living in settlements.

Intensive technological growth exploits resources excessively, disturbing the balance in nature. The preceding century was rightly labeled "the age of technology". Scars are visible eve-

rywhere in the environment. The new environmental principle, the "third generation" in environmental preservation, provides guidelines for the "development" of settlements in 21st century, anticipating a more balanced, "sustainable development" in all areas of life and work. The goal of the philosophy of "sustainable development" is to repair the damage made by limiting overexessive resourse exploitation, finding alternative resources, raw materials, while preserving the quality of our environment for the future generations. Establishing harmony is space (simultaneously in society, economy and nature) guarantees success in the observed region. For that reason it is necessary to begin immediately the action to preserve the natural and man-made environments. A part of the population has already felt the need to establish a balanced, sustainable, environmentally-friendly and acceptable approach to life and development for the future generations, in order to preserve their own lives and their right to live. The eternal values of traditional architecture, which exists in harmony and balance with nature (as proved by earlier research) serve as guidance as to how to deal with the current situation in order to improve it. Using the eternal values of anonymous architecture in contemporary production will create the minimum conditions for the family's healthy living, as a modest contribution to the process of solving existential and housing problems in the observed region.

The link between man and forest is old, strong and manifold. It is not only biological in character, but also ethnic, historical and physical. Human dependence on the forest and its products in the observed area has been apparent since prehistoric times to this day. This close, primeval bond is visible in the clear message of the "prayer" composed and sent by the people, who are aware of the excessive exploitation and degradation of forests.

The prayer of the forest: "...Man, I am the warmth of your hearth during cold, winter nights, your friendly shade in the hot sun. I am the summit of your house, the planks of your dining table, the bed you sleep in and the wood you make boats from. I am the handle of your hoe, the door of your pen, the wood of your cradle and casket. I am the bread of goodness and the blossom of goodness. Listen to my prayer: do not destroy me!"[5]

Woods and green spaces in and around settlements were always of great importance. We must not forget that the primary purpose of forests surrounding settlements is not manufacture, but rather protection (antierosive, hydrological, aesthetic, hygienic, sanitary...) and social (oxygen production, air filtration, space used for rest and relaxation...). The purpose of woods and green spaces in settlements in terms of their protective and social impact is to upgrade the

5 This text read on the 1999 New Year card published by the State Enterprise Forests of Srpska, the Republic of Srpska.

quality of the environment (microclimate). They are unavoidable because they make human living more comfortable and easier to bear. As we are aware we are living in the (Western) Balkans, a region characterised by numerous contradictions, whose population has to reconfirm its disputed national, cultural and spiritual affiliation with the European civilisation, we have to lay good foundations for the future. We ought to define the direction in which we should develop and a special model for the future by relying on traditional experiences, values of the past, by staying alert for conflicts in space and learning from our mistakes. We ought to make the management of spatial development in the Republic of Srpska more efficient and useful on all levels. Administering political, administrative and economic governance today means training the participants involved in space on how to run the policy of distribution and use of natural, economic and social resources. It is necessary to create an institutional and administrative framework as the key management element that would allow people with different interests to cooperate and coordinate their actions in space in a tolerant manner.

The study *Harmony and Conflicts in Space identifies*, analyses and specifies one such concept. It offers some possible scenarios, projections of development in the future, and gives suggestions of how to resolve the conflicts observed in space. The book is the result of several years of research of the region. The presentation of the experience obtained in the area of planning, spatial development, design and environmental preservation sheds light on some of the aspects, while the established and observed values provide guidelines, possible development routes, and offer a practical guide for the future sustainable spatial development of the researched area.

This book is intended for students, instructors, professors, those who appreciate the scholarship of construction and environmental preservation, planning, design and educational institutions, enterprises, those who intensively use natural resources, dispose of the byproducts of their production in nature, political and nongovernmental organisations, all young people interested in the issues of spatial planning, development and management, as well as lovers of nature. I hope the book will motivate them for future joint, multidisciplinary work on preventive resolutions for conflicts in space at an early stage of preparation of development and implementation plans. The goal of the work is to offer harmonious and territorially acceptable development of man in the Republic of Srpska.

I would like to express my gratitude again to all those who assisted in publishing the manuscript. I am particularly grateful to the reviewers of the book, the respectable professors Vla-

dimir Lukić, Branislav Stojanović, Milorad Ralević, Vladan Đokić and Radivoje Dinulović. I owe an immense debt of gratitude to all of my colleagues who read this paper and whose remarkable efforts, useful advice and suggestions greatly contributed in rounding off the manuscript. All those who I have failed to mention here should certainly be aware of my genuine appreciation of their contribution.

Author

Key words: harmony, conflict, space, environment, sustainable (balanced, territorially and spatially acceptable, smart, harmonious, coordinated) development "for all times".
Remark: The following terms are frequently used to denote traditional architecture: anonymous, spontaneous, architecture without architects... As such, they will be found in the text, along with the terms popular architecture, architecture materialised in wood, which all refers to the above-stated term.
Several terms are used interchangeably in the text to denote the phenomenon of environment.

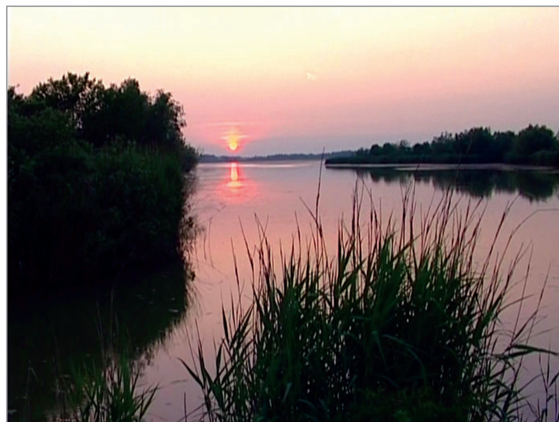
1.0. УВОД

"Свако је ковач своје среће, али и несреће!"
(Народна пословица)

Извјестан број стручних, савјесних људи покушава данас упозорити на проблеме у простору, који изазивају штетне посљедице по природу и човјекову средину. Истраживања дају јасан сигнал како да се (у укупној развојној политици ових простора, област просторног планирања, уређења и управљања простором и заштитом човјекове средине), кроз планске документе (развојне и проведбене планове) унаприједе. Незаобилазан је то и обавезујући корак ка будућој **Стратегији просторно одрживог развоја Републике Српске**.

Прва конференција Уједињених нација (УН) о човјековој средини одржана је у Стокхолму 1972. године и на њој је донесена Деклерација о животној средини. Друга конференција о животној средини и њеном развоју[6] одржана је у Рио де Жанеиру, Бразил, 1992. године. Тај историјски Скуп о Земљи догађај је без преседана у ближој прошлости, јер је усмјерио сву свјетску пажњу на рјешавање најкритичнијих питања, усвојио Акциони план за 21. вијек, **"Агенду 21".**

Пред стручњаке је постављено питање: "Како заштитити и одбранити човјека од самог себе?" Упозорење за познавање и проучавање прошлости сажето је у старој латинској изреци: "Historia est magistra vitae - историја је учитељица живота". Студиозним проучавањем прошлости, уважавањем њених вриједности, учећи се на пропустима и супротностима у простору, настоји се квалитетније организовати живот, садржајније планирати будућност. Трагајући за културним индентитетом, особеношћу из прошлости, човјек ни једног тренутка не смије негирати или игнорисати историју других.

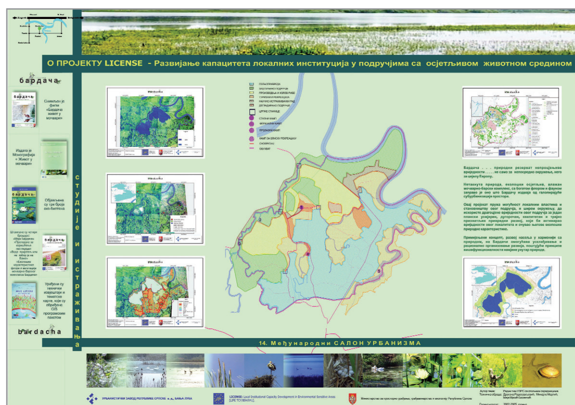

Погледи на нетакнут амбијент мочварно-барског комплекса са панорамом Мотајице у залеђу.

6 На конференцији су усвојени сљедећи документи: *1. Деклерација УН о животној средини и развоју, 2. Конвенција о биодиверзитету, 3. Конвенција о промјени климе, 4. Агенда 21.*

Група ентузијаста која се окупила на мосту ријеке Матуре у намјери да активира пројект заштите и унапређења мочварно-барског комплекса Бардача

Плакат пројекта који је награђен на Салону урбанизма у Новом Саду 2006.

Умјесто да будемо заслијепљени националним поносом, потребно је да преузимемо поуке из прошлости, креирати сопствене визије, како бисмо им омогућили практичну примјену данас и трасирали јасан развојни пут у будућност, **градећи прихватљив и особен образац.**

Еколошка криза на нашој планети резултат је развоја два паралелна система: **природног** (који се развија и функционише спонтано, саморегулишући) и **друштвеног** (који током свог развоја прекомјерно користи природне ресурсе, чиме ремети равнотежу у природи). Недовољно развијена свијест о међусобној повезаности и условљености ових система у природи резултирали су уништењем значајног дијела тешко обновљивих ресурса. Убрзан друштвеноекономски развој опредијелио је човјека ка задовољењу сопствених потреба. Посљедица тих несмотрених активности човјека у простору је период интензивног уништавања природе (претварања у приватни капитал), уз враћање нуспродукта из производње у виду отпада, не схватајући да те несмотрене активности угрожавају сопствени опстанак људи на Земљи. Енормно брз напредак савремених технологија омогућио је човјеку и подстицао га да овлада природом по сваку цијену. Посљедица тих активности јесте **отуђење - отприрођење човјека** у простору. Послије конференције у Рију одржане су још двије конференције (Самит+5 и Самит+10, познатији под називом Рио+5, Рио+10, са циљем да се преко Извјештаја свих земаља учесница сагледа постигнути напредак и утврде даљи кораци ка ефикаснијој примјени принципа одрживости. Данас, у тренутку кад је свијет изузетно богат материјалним добрима те достигао висок ниво техничког развоја, налазимо се у апсурдној ситуацији, у којој човјек **бива лишен елементарних услова за живот: здраве животне средине (воде, ваздуха, земљишта итд.)**.

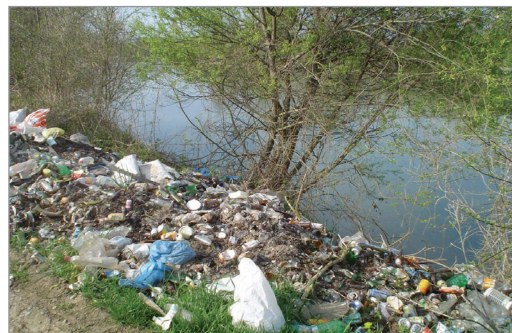
Цјелокупна друштвена заједница, у настојању да испуни сопствене, зацртане циљеве развоја, чини то по цијену **девастације човјекове средине, природе, простора**. Наша неактивност на разјашњењу уочених конфликата резултира **сопственом неодговорношћу према будућим генерацијама**. Тренутна девастација природе је изузетно сложена. **Изазов је то стручњацима свих профила** да кроз заједнички рад, на партнерским принципима, на теоретском и практичном плану **дају свој активан допринос** у разумном руковођењу простором као природно расположивим ресурсом који нам је на располагању у критично ограниченим количинама.

1.1. Развој еколошке свијести

"... једна од човјекових слабости је његова мала и ограничена способност предвиђања, нарочито када су у питању не ситне и свакодневне, него крупне и судбоносне ствари."

(Иво Андрић, Знакови поред пута)

У трагању за подацима о развоју еколошке мисли разумно је кренути од постанка цивилизације. Први проблеми у простору довели су до девастације природе, угрожен је склад, **испровоциран развој еколошке мисли**. Све до старог вијека нема писаних докумената, али је познато да је човјек био изложен измјенама природе од њеног постанка. Промјене су у почетку биле проузроковане углавном природним појавама и елементарним непогодама, у виду ерупција вулкана, клизишта, одрона, сњежних лавина, пожара, олујних вјетрова, бујица, поплава... У млађем неолиту човјек је значајно утицао на природу, крчио је и палио шуме како би дошао до обрадивог земљишта. То је довело до значајног пораста угљен-диоксида (CO2) у атмосфери. Тим несмотреним активностима човјека у простору проузроковане су прве климатске промјене. Замијенивши дио шумског земљишта ораницама, човјек је брзо долазио у ситуацију да плодно тло напушта након неколико година експлоатације, чинећи на тај начин

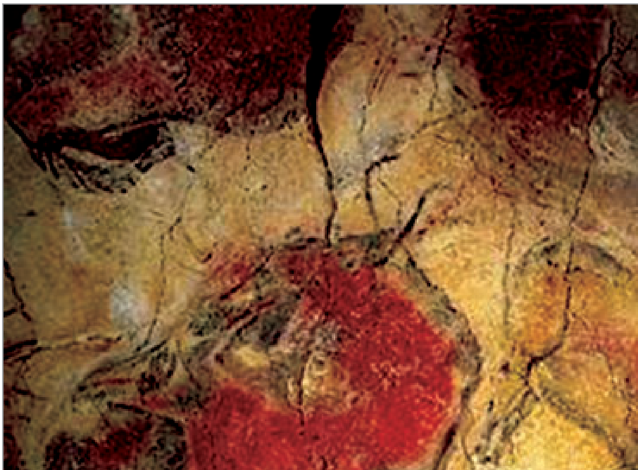

Расути отпад, на неконтролисаним одлагалиштима, уз водотоке, на обрадивим површинама, уз путеве и у природним резерватима сигурно је озбиљан проблем истраживане територије

двоструку грешку у простору. Ту грешку означили смо као запажен конфликт човјека и природе. С порастом броја становника на планети расле су потребе људи, чиме је недостатак обрадивих површина постао све истакнутији. Утицај пољопривредне револуције на животну средину значајан је и очигледан, могло би се рећи, сличан индустријској револуцији. Борба пећинског човјека за опстанак у суровим климатским условима и природни инстинкт, одбрамбени механизам животиња које је ловио, резултирали су **спонтано успостављеним балансом** у природи и простору на принципу самоодржања, у борби супротности. Без обзира на то што немамо писаних докумената о томе, чињенице указују да се тако спонтано избалансиран развој у природи може сматрати **еколошки исправним** све до момента кад човјек овладава оруђима за значајније интервенције у простору.

Најстарији записи о развоју еколошке свијести забиљежени су "...на санскритском писму, 2000. године пре нове ере:...вода која није чиста мора се пречистити кувањем на ватри или загревањем на сунцу, или потапањем врелог гвожђа у њу, или може да се пречисти кроз песак и крупнији шљунак, а онда се остави да се охлади."[7] "...Док земља траје неће нестати ни сетве ни жетве, ни студени ни врућине, ни лета ни зиме, ни дана ни ноћи,"[8] у ствари, док не угрозимо животне услове човјека на Земљи. Православни хришћански постулати тумаче се тако да је:...Бог подарио земљу човјеку како би се на њој рађао, размножавао, живио,...обрађивао је, убирао плодове свог рада са ње, као и плодове из природе. Дозвољено му је коришћење земљишта, али човјек, поступајући по тим канонима, има обавезу да земљу сачува и унаприједи, тј. омогући њено коришћење будућим покољењима у квалитетнијем стању од затеченог. Из изложеног да се закључити да је Православна црква на овим просторима од постанка **проповиједала адекватне мјере заштите средине кроз вјерска учења**.[9] Статутом Дубровачке републике из 1272. године, код регулације и изградње града прописани су начини превенције и елиминације

Још од праисторије човјек настоји да побољша услове живота, још од праисторије осликавањем пећине; осликани мотиви у функцији су добијања наклоности богова за успјешан лов.

7 Мара Ђукановић, Еколошки изазов, Елит-Београд, 1991, стр. 50.
8 Библија, Стари и Нови завет, поглавље Постајање, *Поквареност људског рода - Потоп*, издавач Добра вест, Нови Сад 1989, стр. 5.
9 Види више у књизи *Православна црква и животна средина*, *THE ORTHODOX CHYRCH AND ENVIRONMENT*, 1992. bay Ekdotike Athenon S.A, Ministry of Foreign Affairs.

штетних утицаја у човјековој средини. Одређени су и прописани неопходни услови за: "...квалитетно осунчање грађевина, пад улица, редовно и квалитетно прање улица, утврђени су нагиби како би их киша квалитетно спирала, изградњу јавне канализације, септичких јама и њихово одржавање, забрану бацања отпадака..." У стручној литератури познат је Едикт о контроли употребе угља за ложење у неким дијеловима Лондона из 1273. године, који је имао намјеру да заштити ваздух и здравље људи. Међу првим нормативним актима о заштити средине био је британски Закон о градској хигијени, из 1388. године, којим је дефинисано бацање отпадака у јаркове, ријеке и друге водотоке. У Лондону је 1436. године постојала и Уредба о канализацији и чистоћи града. Све изложено представља почетне активности развоја свијести о заштити човјекове средине.

Претходна анализа доказује да су **приступи заштити средине развијани и мијењани током минулих вијекова у свим земљама**. Детаљан историјски преглед удаљио би нас од задатка. Рад нема намјеру да хронолошки и систематски изложи укупан развој еколошке свијести у свијету и код нас. Намјера је била показати **вјековну нит континуитета у развоју свијести о заштити средине**, која се провлачи кроз цијелу историју људске цивилизације. Мисао о заштити тражила је увијек нове, **адекватније обрасце примјене**, али су је нивои развоја друштвених односа и свијести грађана **ограничавали и спутавали**. Посљедица неадекватне заштите резултирала је беспоштедном експлоатацијом (профит, спекулативне активности у природи), с намјером остваривања **сопствене користи, на штету природе и свих корисника простора**.

Оштећење и загађење природе дешавало се испрва спонтано, да би се с развојем друштва све чешће одвијало намјерно и циљано. Утврдили смо да прво значајније угрожавање природе датира још из неолита, кроз процес паљења и крчења шума. Према Еколошко-вегетацијској рејонизацији БиХ, вегетација цијеле БиХ била је шумска. За само сто година човјек је својим несмотреним активностима у простору преполовио ту површину. Анализира ли се данас детаљније квалитет шумског комплекса и издашност шума на истраживаној територији, схватићемо да је овај ресурс озбиљно доведен у питање. **То захтијева потпуно нов приступ у управљању њиме.** У пракси су се појавили (**административно и присилно) разни облици заштите средине**, као реакција и одговор на учесталу деградацију природе. Заједнички показатељ свих прописа о заштити средине из далеке прошлости је **расутост по специјалистичким законима**, најчешће у закону о јавном здравству и грађанском закону.

Фокус у истраживањима дат је **периоду настанка теорија о заштити средине**, како би се успоставиле смјернице за разрјешење уочених проблема из блиске прошлости. Човјек је, захваљујући достигнутом научно-техничком прогресу и индустријској револуцији, у великој мјери успио овладати природом. Прекомјерно искоришћавање ресурса природе мијења природни циклус, смањује квалитет животног окружења, **угрожава опстанак људи**. Учестали насртаји на природу **захтијевају хитна рјешења за будућност.** Сукоб биосфере, као наслијеђене средине, и техносфере, коју је човјек својим развојем створио, **налажу хитан повратак хармоније у простору**.

Прва генерација приступа заштити животне средине у минулом вијеку заснивала се на ограничавању емисије загађујућих материја из процеса производње и постројења у природу. Средства принуде, ограничења и забране, **рестриктивне методе, усмјеравале су и ограничавале развој**. Проблем нагомиланог отпада из технолошких процеса производње рјешаван је разрјеђивањем током шездесетих година XX вијека. Други приступ заштити животне средине карактеристичан је по сагледавању проблема из блиске будућности. Седамдесетих година минулог вијека десили су се брзи и нежељени процеси, који су преобразили простор. Питање заштите средине постало је актуелна "тема дана". Појавиле су се двије оријентације у приступу проблематици заштите средине. Једни су сматрали да проблем изазван (не)одговарајућим развојем треба рјешавати мијењајући развој, сводећи га на **искључиво техничко питање - рјешавање узрока**, док је друга оријентација уочила појаве великих емисија загађујућих материја, опредијеливши се за мјере **заштите, санације, забране, корективне акције рјешавања посљедица**. Појавиле су се различите теорије и покрети заштите, изражени у доктрини "нултог раста", односно задржавању стања "**status quo**." Загађујуће емисије у простору поспремане су путем пречистача, филтера. Осамдесетих година XX вијека процес рециклаже проглашен је за спасоносно рјешење. У ствари, **поново су рјешаване само посљедице**, јер су трошкови рециклаже често бивали скупи и превисоки. Дешавало се понекад **да неодговарајући технолошки поступци рециклаже природи доносе више штете него користи.** Заједничко у свим приступима јесте констатација да се питање производње отпада није рјешавало превентивно и интегрално. Није сагледаван цјелокупан животни циклус производа, те се није могла спријечити појава отпада на извору, мјесту настанка.

Бранислав Крстић, човјек ових простора, у књизи "Човјек и простор"[10] успротивио се тада прокламованој заштитарској тези. Визионарски је, на вријеме, **уочио грешку лимитирања**

10 Бранислав Крстић, *Човјек и простор*, Свјетлост, Сарајево, 1982.

развоја. Схватио је да није могуће сачувати стару средину кориговањем, ограничавањем развоја. Процијенио је могућност санирања постојећег стања, само наставком развоја уз правилно управљање друштвеним развојем и заштиту свих компонената средине, успостављањем адекватног баланса и равнотеже човјека и природе на новом, вишем степену усаглашеног развоја, гдје "...суштина није у загађењу средине; развој је у питању,"[11] јер су људи у позицији да управљају природном и урбаном средином онолико колико управљају односима у друштву. У предговору књиге "Човјек и простор" рецезенти су записали: "...супротстављајући се заштитарској тези - што је тада значило пливање против матице, присутној и код нас - заступа тезу да на све проблеме односа човјека и простора, човјека и средине, треба гледати са становишта развоја; ход напријед је својствен човјеку и само је у питању друштвена садржина тога хода. Сва питања која тај однос поставља могуће је рјешавати само даљим, квалитативно измијењеним развојем друштва."[12] Изнесени аргументи доказују да је бивша, заједничка држава само парцијално регулисала сегмент заштите средине. Рестриктивни закони, циљано ограничавање развоја, без цјеловитог сагледавања узрока, нису ни могли дати значајније резултате. Дуализам је условио потребу за израдом цјеловитог система заштите човјекове средине. Превентивне мјере и активности у простору треба усмјерити у правцу побољшања услова, мјерења, праћења, мониторинга, што ће с временом све више добијати на значају.

Природна и логична веза куће и природе осигурава спонтаност, присност, удобност. Умјесто бетона, асфалта.., примјена природних материјала је здравија, логичнија, микроклима је квалитетнија, а земљи је омогућено да дише, посебно кад су климатски услови повољни.

11 Исто дјело, стр. 57.
12 Исто дјело, *Предговор*, Драгутин Косовац и Владимир-Брацо Мушић, стр. 2.

"Архитектура и умјетност имају одговорност да се обраћају историји и збивањима. "
Daniel Libeskind

"Трећа генерација" у области заштите средине и развоја друштва **питање заштите интегрално сагледава и рјешава**. Природу и изграђену средину разматра и сагледава компромисно, а међусобни однос усаглашава партнерски. Тиме су у друштвени и технолошки развој унесене значајне промјене. Поставља се питање: *Да ли активности човјека уопште могу користити природи, и у којој мјери?* Заштита животне средине прераста у нови концепт складног, хуманог развоја. Основни принцип интегралног планирања и уређења простора **своди се на задовољење потреба човјека усклађеног са капацитетом природе,** да бисмо омогућили територијално прихватљив и одржив развој. Принцип "одрживог развоја" захтијева компромисно усаглашене услове здравог живота свих становника планете. Подржан је и препоручен резолуцијом УН 1987. године. Термин "одржив" подразумијева ограничавање и заустављање прекомјерног исцрпљивања ресурса из природе, уз повећање еколошке ефикасности и рационалности њиховог коришћења. Коришћење природно тешко обновљивих ресурса треба свести на минималну мјеру, а обезбиједити нове алтернативне, замјенске изворе. Тиме би човјеку било омогућено да успостави равнотежу у природи, у свим процесима, постепено, корак по корак, стварајући заједнички систем вриједности и компромиса. Постављени циљ је **хармонија природе и изграђене средине у простору**, са очуваним вриједностима хуманог, здравог живота човјека, данас и у будућности, на истраживаним просторима. Стварање услова за примјену "Агенде 21", са посебним акцентом на област планирања, уређења простора и заштите човјекове средине, уз правилно упра-

Имамо значајну одговорност и обавезу кад интервенишемо у природи - еколошки вриједном простору, понуђено рјешење не оставља трагове грађења, преносиво је и склопиво.., омогућује комфор, нема загађења јер је интегрисано у окружење са облога од природних материјала, те је из поменутих разлога и прихватљиво.

вљање друштвеним развојем, нуди могуће правце будућег развоја. Свеобухватна анализа вриједности прошлости и затеченог стања осvjетљава одређене аспекте из којих извлачимо поуке и препоруке за плански развој у будућности. Спроведена истраживања нуде јасне смјернице за унапређење квалитета живота.

Прва генерација “еколошких” архитеката, скоро без изузетка, дошла је до сазнања да се природа мора заштитити од све већих деструктивних посљедица грађења. Свака људска активност, а нарочито грађење, уклони нешто од природе, зато **природа и култура не могу бити схваћени као два одвојена, искључива система**.

Анализа постојећег стања **урађена је селективно и циљано**, у намјери стицања позиције превентивног уочавања и рјешавања конфликта човјека и природе, **стварајући препоруке и смјернице** као предуслов за будући плански развој истраживане територије.

"Многе породичне куће направљене су од цигле, бетона, дрва и стакла, а неке су направљене још и од маште. О њима је ријеч."

Плештина

Frank Lloyd Wright, Robie House

Кућа штити кориснике у свим приликама и независно од промјена спољашњих околности које су пролазног карактера. Заштита пружа оно што се зове удобност у архитектури. Елементи удобности куће могу се дефинисати кроз основне врсте заштите станара или корисника, као што су: заштита од атмосферских непогодности, од хладноће или врућине, од кише, снијега, вјетра, сунца, заклон од буке (ради одмора), заклон од погледа, интимност, сигурност од нападача и лопова, док изолације обезбјеђују хигијенске услове за здрав живот; чистоћа, температура, здрави материјали, здрава средина итд... све те угодности осигурава машта, идеја водиља ствараоца у складу са захтјевима инвеститора.

1.2. Наслијеђено стање

"И кад људе грдимо са пуно разлога, не смемо изгубити осећање мере и границе. Стварајте и утврђујте нове мере, али не презирите старе и не разарајте их без потребе, јер на њима често почињу нове."
(Иво Андрић)

Територија БиХ, као федерална јединица и саставни дио бивше Југославије, у стратешком плану развоја земље **била је предодређена за сировинску и енергетску базу привредног развоја**.[13] На просторима БиХ развијане су базичне и војне индустрије. То је резултирало **високим нивоом индустријског загађења** унутар заједничке државе. БиХ је имала велике емисије загађујућих материја, али су пуферске способности природе биле високе, а прекогранични унос загађења низак. То је резултирало чињеницом да укупна загађеност и није била енормно изражена. Друштвено-економски развој социјалистичког начина привређивања **прекомјерно је искоришћавао природне ресурсе**. Производње су биле засноване на застарјелим технологијама, чиме су вршиле велике **емисије загађујућих материја у природу**. Недостатак одговорности и транспарентности, који су наслијеђени у прошлости, **лоша су и неперспективна основа** за избалансиран развој друштва, економије и екологије у будућности. Самоуправни социјализам је имао тржиште, али су правила тог тржишта била другачија, **нису уважавала захтјеве заштите средине**. Цијене производа диктиране су од стране државе, а у њих **није уграђиван** сегмент заштите средине. Нереални трошкови процеса производње само су додатно оптеретили ионако неповољну слику наслијеђеног стања. Просторно планирање тог времена, посматрано са аспекта заштите средине, имало је **визионарске одлуке** у Закону о просторном уређењу.[14] Измјене и допуне закона, реализоване кроз Пречишћени текст Закона о просторном уређењу,[15] промијениле су основна начела, чиме је сам концепт закона доведен у питање. Измијењени закон, у коме су изостале ефикасне мјере, резултирао је изостанком примјене преамбициозних планских рјешења. Визионарске одлуке и исказана амбициозност творца закона тако **нису дошле до изражаја** у БиХ.

Драстичан пад индустријске производње, као посљедица ратних збивања, процеса транзиције, преласка на тржишну економију, својинске трансформације власништва, имао је позитивну реакцију, у виду смањења стопе загађења природе. Реално је очекивати да ће се наредних година стање индустрије истраживаних простора стабилизовати, што ће утицати на повећање производње, а самим тим - и притисак на природу. Поставља се питање: *Да ли ће*

13 БиХ је производила више од 50% југословенске производње угља, више од 50% електричне енергије, 70% руде жељеза, олова и цинка, те хемијских производа на бази азота и хлора, уз велике депоније шљаке, пепела и јаловишта, подаци су из Нацрта НЕАП-а, септембар 2002, стр. 3. и 8.

14 *Закон о просторном уређењу* "Службени лист СР БиХ, број 13/74". То је уједно и једини Закон о просторном уређењу на просторима бивше Југославије који је добио верификацију Европе. Њиме се по први пут регулише област заштите човјекове средине на просторима БиХ.

15 *Закон о просторном уређењу Пречишћен текст* "Службени лист СР БиХ, број 9/87".

постојећа индустрија,[16] *која егзистира на истраживаним просторима, бити у могућности да послује у складу са новим правилницима и стандардима заснованим на европској политици и регулативи, који су прописани скупом еколошких закона, те да ли је одређен разуман прелазни рок за прилагођавање постојећих индустријских капацитета прописима и стандардима Европске уније?* Грешке направљене у привредном развоју тешке су и судбоносне, али постоји увјерење да их је могуће исправити. Међутим, **грешке учињене у простору**, са неадекватним распоредом физичке структуре, **дуготрајне су, фаталне и тешко отклониве**. Сматра се да их је готово немогуће отклонити за **просјечан животни вијек човјека**. Дуг временски период физичког трајања грађевина у простору и немогућност њиховог уклањања за посљедицу има дуготрајан утицај на људе и текући друштвено-економски развој, који истовремено деградира и ограничава. **Бројни пропратни нусефекти грешака у простору** рефлектују се на здравље људи, а манифестују се у виду агресивног односа и насилничког понашања човјека у простору.

Анализа стања уочава проблеме у истраживаним областима, евидентира узроке и посљедице, сугерише начине рјешавања, ствара услове за здрав живот, тј. територијално

Le Corbusier, Villa Savoye

Употпуњавање естетских особина куће директни је израз љепоте у архитектури испуњења креативне визије и остварење смисла. У питању није укус, то је неки универзални смисао. Изградња куће је поступак у коме се комбинује техника, наука и естетика, зато треба посветити довољну пажњу инжињерској страни посла и тиме стећи добар глас, професионални реноме и сигурност у раду. Модерно доба приморава градитеље да будно прате сва технолошка достигнућа и да их примјењују у својим пројектима. У домену естетике куће аутор остаје сам са собом и мора бити свјестан чињенице да ту његов физички оквир престаје да буде само корисни (утилитарни) простор и да се у њему јавља љепота као саставна, али и неизоставна допуна градитељског геста.

16 Тренутно не постоји ниједна кафилерија за прихват животињског конфиската из месно-прерађивачке индустрије, податак из Нацрта НЕАП, септембар 2002, стр. 12.

прихватљиву перспективу опстанка на истраживаној територији. Први приоритет су **OBSCURUM PER OBSCURIUS - истраживања у истраживачким областима**, са хитним поставкама научних и стратегијских циљева развоја. Треба усагласити заштиту са свим осталим областима живота и рада на територији Републике Српске, БиХ и ЕУ. Нова законска рјешења **треба да створе правни оквир**, повољну климу за рјешавање уочених спорних питања у области простора и заштите. Превентивно дјелујући у простору треба рјешавати настале конфликте, али и превентивно спречавати њихов настанак у будућности.

1.3. Активности данас

"Знање једино може спријечити катастрофу. Оно омогућава човјеку да измијени свој живот."[17]

Као земља у транзицији, суочили смо се са послиратном обновом. Евидентирани су многобројни друштвени, социолошки, економски, плански, развојни, еколошки проблеми у развоју. Неусклађено управљање развојем и низак стандард резултирали су кризама у друштву (просторна, еколошка, стамбена, енергетска, саобраћајна, инфраструктурна.., криза). Стање заштите човјекове средине захтијева потпуно **другачије коришћење ресурса природе и простора**. Да бисмо загађење земљишта, воде, ваздуха.., природе, свели на прихватљиву мјеру, **треба мијењати свијест грађана**. Континуираном едукацијом становништва треба им омогућити да активно учествују у будућем развоју. Послиратна обнова урбаних и руралних насеља отвара питања њихове политике реконструкције и управљања на почетку трећег миленијума. Прилагођавање европским токовима је незаобилазна тема која тражи квалитетније, садржајније приступе, са новим принципима рјешавања. Профилисање идентитета истраживаног простора захтијева упознавање становништва са новим темама и методама обнове градова. Добро су дошли сви **теоретски искораци**.[18] Досадашњи "неодговоран" однос према природи потребно је мијењати - отклањати, да бисмо подигли укупан ниво "еколошке свијести" и **ускладили однос: човјек, природа, друштво, економија**, те омогућили успјешан развој.

Тренутни стандард становништва још није достигао ни половину кључних показатеља предратног стања[19] па је врло тешко говорити о достигнућима одрживог развоја из претходног периода. У вријеме када је остали дио свијета био заокупљен идејом о одрживом развоју и конференцијом у Рију, на овим просторима започео је ратни сукоб. За вријеме одр-

17 Порука великог њемачког филозофа, Карла Јасперса свом народу 1945, у тренутку врхунца катастрофе изазване политиком освајања свијета.

18 Ева Ваништа Лазаревић, "*Обнова градова у новом миленијуму*", Classic map studio, Београд 2003.

19 БДП по глави становника, трговинска размјена са иностранством, однос вриједности извоз/увоз роба и услуга, запосленост, животни стандард становника - све то 2000.г. није било ни 50% у односу на 1991.

жавања конференције Рио+5, на којој је вршена детаљна анализа имплементације принципа одрживог развоја и утврђивани модалитети за ефикасну примјену принципа одрживости, БиХ је била заокупљена активностима успостављања новог државног система и јасним приоритетом обнове ратом девастираног животног окружења, пратеће инфраструктуре и индустрије. Довољан је и овај кратак осврт да се схвати да није било могућности да се истраживана територија правовремено укључи у реализацију идеје о одрживом развоју. Развојним и проведбеним плановима данас, користећи расположиви стручни и научни потенцијал, постојеће привредне активности **треба трансформисати на принципу одрживости**, уз превентивну заштиту свих сегмената средине. Покривеност цјелокупне територије адекватним плановима, у које се уграђује сегмент заштите средине, приоритетан је задатак. Израда анализа, студија, стратегија, пројеката, примјена у пракси стандарда ЕУ, јесу **практични кораци, помаци ка примјени Агенде 21**. Реализацијом планских активности, имплементацијом студија, стратегија, доношењем и усаглашавањем законске регулативе, корак по корак, смањују се елементи који угрожавају одрживост, а подижу ефикасност, те омогућују практичну примјењивост планова.

БиХ је свој први **Извјештај о одрживом развоју**[20] припремила за Свјетски самит Рио+10 у Јоханесбургу. У Извјештају - Оцјени стања одрживог развоја, утврђене су одређене запреке и сметње, изведени закључци и препоруке за њихово рјешавање. Аутор је имао задовољство да буде члан експертског тима за припрему Извјештаја, чији се генерални закључци и препоруке огледају у:

1. **Специфичној економско-еколошкој ситуацији** која је узрокована, ратом и послијератном обновом земље, што намеће посебан приступ у оцјени достигнуте одрживости друштвено-економског развоја и заштите средине, те захтијева креирање рјешења за даљи напредак. У том правцу дефинише се:
   - **Уређење законске регулативе**, прије свега у сфери коришћења природних ресурса земље и управљања животном средином;
   - **Институционално уређење структура** на нивоу БиХ, ентитета, Дистрикта Брчко и нижим нивоима, одговорним за економски развој и управљање животном средином, са обавезом континуираног развоја властитих капацитета;
   - **Укључивање свих структура друштва** (владин сектор, невладине организације, раднички синдикати, екологистичка удружења грађана, асоцијације привреде, сектор науке и образовања, жене, омладина итд.) у креирању политике, програмирању

20 *Први Извјештај о одрживом развоју БиХ* припремљен је за Свјетски самит Рио+10 у Јоханесбургу, 2002. године и усвојен од стране Савјета министара БиХ.

и имплементацији програма одрживог развоја, господарењу природним ресурсима и заштити човјекове средине;

- **Креирање властитих програма**, глобалних и парцијалних пројеката за међународну сарадњу и подршку у рјешавању суштинских питања проблематике заштите средине, као и стварању предуслова за избалансирано коришћење природних ресурса, те успостављању одрживог развоја.

2. **БиХ се мора оспособити за развој вишег степена међународне сарадње и партнерства**, како за глобалну, економску сарадњу у области заштите средине, тако, првенствено, за ширу и ужу регионалну сарадњу:

   - **Како би приступила међународним мултилатералним споразумима** из области заштите животне средине и њиховој имплементацији у пракси;

Неколико хиљада гостију, туриста, Мокрогораца који живе широм Србије а и даље, затим бројних излетника, туристичких група и бројних путника и намјерника, окупило се ове године у Мокрој Гори, на манифестацији која нема само културно-забавни карактер, већ је постала и својеврсна промоција туристичких потенцијала овога села, сада већ крупним словима уписаног на туристичким картама наше земље, али и Европе. Мокра Гора одавно је већ најзначајнија фабрика у читавом крају. У разговору са Мокрогорцима министар Илић и Кустурица дотакли су се и планова Кустурице да до зиме надомак села подигне ски-стазу, жичару, прилазни пут и осталу инфраструктуру. Овом приликом Кустурица је истакао да ће скијалиште и прилазни пут затворити туристичку понуду у овом крају, а у Мокрој Гори биће више туриста него на мору (Вести, 25. Јули 2005). Коментар је сувишан, запитати се морамо колико код нас има сличних мјеста, скривених потенцијала, те како се могу активирати за опште добро регије, као акценти и циљане тачке у простору, стратешка и иницијална мјеста развоја.

- **Развијајући билатералну и мултилатералну трговинску сарадњу и партнерство**;
- **Стимулишући домаће и стране инвестиције**, уз осигурање политичке, социјалне и економске стабилности, постизањем атрактивности и привлачењем инвестиционог капитала у земљу;
- **Оспособљавајући властите људске капацитете** и ефикасне институционалне структуре за покретање и имплементацију одрживог развоја.

3. **Међународна подршка БиХ у процесу њене друштвене и економске реинтеграције** захтијева стварање предуслова за креирање властите (самоодрживе) будућности, које првенствено треба усмјерити на:
   - **Развој људских капацитета**, уз стручно оспособљавање за (у)вођење властитог развоја и рјешавање проблематике заштите човјекове средине у земљи;
   - **Техничку и финансијску помоћ у креирању**, покретању и имплементацији властитих и заједничких (међународних) програма и пројеката економског развоја, ревитализацију и заштиту средине;
   - **Развој партнерства и сарадње** у рјешавању глобалних и регионалних проблема заштите средине, као и укупног друштвено-економског развоја.

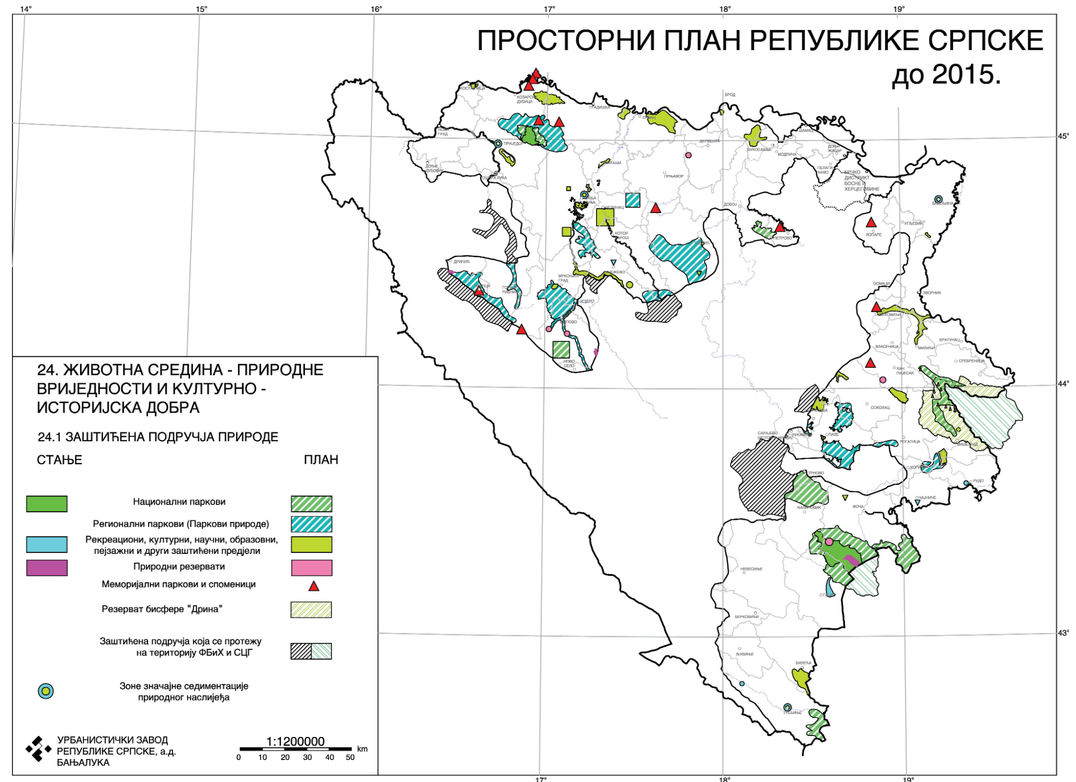
Јавне расправе о нацрту Извјештаја обављене су на три радионице у Сарајеву, Бањалуци и Мостару, скупљени су приједлози и сугестије те извршена употпуна Извјештаја. Управни комитет за заштиту средине и одрживи развој БиХ формиран је током разматрања Извјештаја о учешћу на Свјетском самиту о одрживом развоју Рио+10, као привремено мјесто **подстицаја и координације** започетог процеса. Током разматрања приједлога Извјештаја била је истакнута хитна потреба за израдом **Стратегије одрживог развоја у БиХ**, са приједлогом да Извјештај о стању одрживог развоја у БиХ послужи као **полазна основа за Стратегију**.

Процјена одрживог развоја у БиХ је **званични документ**, који треба искористити за промоцију и покретање процеса одрживог развоја. Стратегије одрживог развоја ентитета и БиХ послужиле би како органима власти на различитим нивоима, тако и сектору бизниса (привредним предузећима и развојним институцијама), у изналажењу исправног пута за квалитетнији развој, пружиле би јасније смјернице и стимулансе за рационалније коришћење природних и људских ресурса, помогле би у искорјењивању сиромаштва и **створиле адекватније планске визије и перспективе за будућност**.

2.0. ЧОВЈЕКОВА СРЕДИНА

"Уколико не научимо чврсто ограничити своје жеље и захтјеве, те властите интересе подредити моралним критеријумима, ми људи ћемо једноставно бити растргнути, када најгоре стране људске природе покажу своје зубе."

(руски нобеловац Александар Солжењицин)

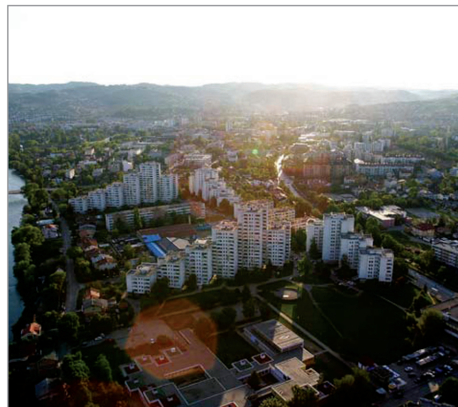

О природним вриједностима и културно-историјском неслијеђу мора се водити рачуна при свакој активности у простору.

Човјекова средина представља тоталитет природне и изграђене средине, али и човјеков живот у друштвеној заједници са међусобним утицајима и условљеностима. Људско искуство нам говори да је **паметно имати користи од природе. Мудра архитектура учи од природе**. Желимо ли развити квалитет живота и подијелити га са остатком свијета, есенцијални је циљ остварити симбиозу природе и културе. Човјек своје потребе дефинише мисли-

Насеље Борик, настало послије земљотреса, имало је добре наслијеђене природне погодности, али их, нажалост, у планерској визији и реализацији нису адекватно искористили. Ријека Врбас остала је недоступна и ограђена од становника. У насељу су помијешане функције производње и становања, на непримјерен и проблематичан начин. Зелене површине су запуштене, недостају културне и образовне институције, нема пратећих садржаја становању и урбаног мобилијара, док је квалитет материјализације станова упитан. Можемо се сложити у констатацији да је то спаваоница за нужду. Циљаним активностима уочене пропусте можемо отклонити и учинити га атрактивним за младе амбициозне људе, као циљану популацију.

ма. Знање даје човјеку моћ да задовољи своје потребе свјесним и организованим радом. Разумијевање сопственог односа према природи омогућује човјеку да развија љубав према њој, налазећи задовољство у односу с њом, живјећи с њом у хармонији. Слобода човјека овиси о спознаји да жели оно што може. Што више човјек зна (спозна), има мању потребу, тј. живљењем се приближава слободи у најширем смислу.

Творница Фруктона, производња у централном дијелу стамбеног насеља; проблеми намјене, транспорта, архитектуре, амбијента су евидентни. Општу слику додатно оптерећују осликани графити затворених улаза у ламеле (архитекти су их концепирали са приступом из два правца); резултат данас је видљив на слици.

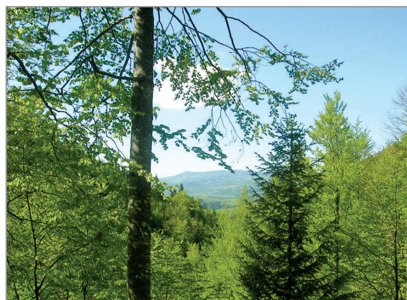

2.1. Опште

"Не постоји вреднији елемент бесмртности од људске хуманости. Небо може бити симбол ове светлости над светлостима само док небо представља само себе."[21]

"Природа је од Сицилије направила земаљски рај; то је за људско друштво био довољан разлог да од ње направи пакао". Устав Републике Српске дефинише: "Човјек има право на здраву животну средину. Свако је, у складу са законом, дужан да у оквиру својих могућности штити и унапређује животну средину."[22] О дефиницији човјекове средине већ је доста написано на овим просторима и у ширем окружењу, те нема посебне потребе да се бавимо терминолошким појмом. **Задржаћемо се на условима** које је створио човјек током историјског развојног пута у свом окружењу, природи. Утицаји човјека на природу сагледани су и анализирани у свјетлу просторно одрживог развоја, као **четвртог културног нивоа одрживости.**[23] Постављени циљ је **дефинисање предуслова** за хуман, здрав живот човјека у простору. **Уређење простора** захтијева преиспитивање цјелине досадашњег развоја. Конкретним приједлозима, сугестијама и смјерницама утичемо на садржајније управљање друштвено-економским развојем, организацијом природне и изграђене средине, на складним и еколошки прихватљивим принципима, стварајући садржајно квалитативан помак у истраживаним областима.

Појам **средина** који се користи у раду не представља "...неспоразум око назива "средина" и "околина", није лингвистичко питање, најмање питање српског или хрватског језич-

Србац - Бардача, природни резерват, Котор Варош - панорама на предјелу Дебело Брдо, Шипово - слап ријеке Јањ, само су неке од расположивих вриједности очуваног природног амбијента, који напросто маме на комуникацију и подсјећају нас на исконску и непролазну везу људи с природом.

21 Frank Lloud Wright, A Testament, New York NY, 1957, стр. 57.
22 *Устав Републике Српке*, члан 35, "Службени гласник Републике Српске, број 21/92, 28/94, 8/92, 8/96, 13/96, 15/96, 16/96, 21/96,21/02, 31/02, 31/03, 98/03".
23 Просторно-територијално одржив развој прокламован је Љубљанском деклерацијом, усвојили су га сви министри за просторно уређење, на 13. сједници Савјета Европе, одржаног октобра 2003. у Љубљани.

ког подручја, већ **питање друштвено-историјске садржине појма**."[24] За аутора је прихватљива дефиниција човјекова средина, која "...подразумијева цијелу планету Земљу са материјалним свијетом који окружује човјека."[25] Истраживања су посвећена дуализму стварности, природних и изграђених, међусобно конфликтних система. Анализирани су процеси промјене свијести, присвајања, мијењања и обликовања природе за потребе човјека. Стављањем у исту раван стање човјекове средине данас са вриједностима народног градитеља у прошлости, **повучена је паралела** која помаже у концепирању јасних смјерница код стварања визије будућег развоја. **Отуђење** савременог човјека од природе, свакодневна изложеност **стресу**, савременој болести становништва, изазива **отуђење човјека** од самог себе. Тренутно изазивање конфликта је **изразито назадовање** у односу на **достигнућа склада и хармоније природе и изграђене средине** у првобитном друштву и анонимној архитектури.

Повезаност и условљеност живота човјека са природом и процесима од којих зависи живот предмет су истраживања аутора, у намјери да се друштвено-економски услови усмјере ка територијално прихватљивом (просторно одрживом) развоју. Процес стварања насеља у природи потиче од прве исказане потребе човјека за заштитом, ограђивањем, дефинисањем дијела простора за себе и породицу у простору. Дефинисање првог, физичког оквира за човјека у простору био је благо ограђени дио природе, "колиба"[26] за личну употребу. Тако створен амбијент, издвојени дио простора, био је у потпуној хармонији са природом. Човјек као друштвено биће **има исконску потребу** комуникације у заједници, гдје у складу са традицијом, обичајима, **изграђује свој** културни и духовни индентитет, гради насеља. Кретањем у природи и изграђеној средини човјек **стално мијења** сопствени угао гледања, осјећа, сагледава, опажа, доживљава одређени угођај, а промјеном положаја мијења свој активан однос. Добивену предоџбу о простору градитељ претаче у конкретан облик - физички оквир. Мијења и обликује простор - животно окружење, стварајући, дефинишући простор према себи, за себе, у складу са сопственим животним потребама, прохтјевима и навикама, али увијек водећи рачуна да се не угрозе постојећи корисници и природа. Кад се анализирају архитектонске грађевине или насеља, треба имати у виду њихов доживљај у покрету, уз промјену угла перцепције, јер се ту не ради о просторној слици, већ о животном простору за људе.

У већем дијелу истраживане територије тренутно је присутна тешка социоекономска ситуација, са ризичним **нивоом хуманости и социјалне правде**. Измијењени друштвено-

24 Види више у књизи Бранислав Крстић, "*Човјек и простор*", Свјетлост, Сарајево, 1982. године, стр. 49.
У првој фази развоја природа и човјек чинили су јединство, а у другој човјек жели овладати, бити господар, те она није његова "околина" него "средина." Садржај појма "околина" дефинише окружење у коме се не подразумијева, већ искључује човјек и његове активности, док код појма "животна средина" човјек се изједначује са осталим живим свијетом, а његов утицај и мјесто су пуно значајнији (као интегрални дио средине, тј. природно и друштвено биће), тако да је наведени појам "човјекова средина" најприхватљивији, јер уводи свеобухватну хуману, људску димензију у све ативности унутар простора.

25 Бранислав Недовић, "*Екологија животне средине*", Универзитетска књига, Бањалука, 1999. године, стр. 17.

26 Архетипски облик колибе по Лажјеу: четири стуба, греда и кров, основни су елементи архитектуре која је потпуно уклопљена у природу, изграђени, ограђени простор је у хармонији са природом.

економски оквири прате **повећан ниво негативних елемента** (као што су: енормна индивидуалност и задовољење личних интереса итд.). Улазни подаци за анализу могу бити: "...Свако скрнављење зеленила и претварање у градски грађевински простор одлука је за осуду и реаговање на највишим инстанцама",[27] унутар насеља (посебно густо насељеним градским и општинским центрима), који имају функцију стварања повољне микроклиме у њима. Порука је јасна: земљиште треба користити **у складу са природним - дефинисаним карактеристикама**.

2.2. Утицаји

"...добро је јер је грозно... у стварима од суштинске важности није битна искреност, већ стил."
(Susan Sonntag o Campu)

Правилно опредјељење за отклањање уочених конфликата на истраживаним просторима захтијева анализу стања и утицаја на човјекову средину. Потребно је уочити и евидентирати посљедице многобројних штетних утицаја, специфичних проблема, конфликата. У раду су дати **приједлози, сугестије и смјернице за рјешавање уочених конфликата** (задржавајући субјективан став по питањима рјешења). Многи од уочених конфликата у простору дуго су присутни на истраживаној територији, као насљеђе из прошлости. Затечено стање територије оптерећено је минулим ратним збивањима и постратном обновом, али и традиционално лошом бригом о простору.

2.2.1. Социоекономски утицаји

"Дајте ми просвећеног привредника и промијенићу лице нације." (Frank Lloud Wright)

Изражени су у:

- **Општем притиску на девастацију природе** (Основна питања на која се траже одговори јесу: Колико је милиона кубних метара шуме исјечено? Колико је угрожена и девастирана природа на друге начине? Да ли процес загађења и деградације још траје?);

27 Ева Ваништа Лазаревић, *Обнова градова у новом миленијуму*, издавач Classic map studio, Београд 2003. године, стр. 27.

- **Привременом недостатку бриге грађана за човјекову средину** (Посљедица незадовољства је егзистенцијални минимум, посебно код дијела избјеглих, расељених лица и повратника, људи слабог имовног стања, са повратним утицајем девастираног окружења на људе, што се узрочно-посљедично рефлектује у виду небриге, агресивног и насилног понашања у природи и изграђеној средини);
- **Неадекватном учешћу јавности у процесу доношења одлука и утврђивања политике у области заштите средине** (Није развијено комуницирање заинтересованих страна, влада, грађана, невладиних организација, струковних удружења, укључујући и све друге асоцијације. Приоритетно треба обезбиједити потпуно и правовремено учешће јавности у изради планова, стратегија, стручних анализа, стратешких студија утицаја на животну средину...);
- **Недовољној заинтересованости за проблеме човјекове средине, уз недостатак обучености и обавијештености јавности** (Недостатак стручног знања, кадрова, финансијских средстава, програма за развој свијести, уз низак ниво знања становништва из области заштите средине, само су неки од узрока. Треба правовремено и континуирано информисати становништво, на свим нивоима, о достигнућима у области заштите средине. Треба дати јавну подршку стручним институцијама, утицати на промјену свијести, успостављати партнерски однос и дијалог са грађанима, да бисмо побудили њихову свијест о потреби заштите изграђене средине и природе на цјелокупној територији);

Ерозија земљишта и шумски пожари у Требињу, процједне воде из депоније брусног муља из творнице ИАТ Требиње само су дио проблема у осјетљивом простору карста.

Фекална канализација из насеља Билећа, девастиране површине и отпадне воде из рудника и ТЕ Гацко, други су дио проблема на југу Српске због којих је неопходно хитно интервенисати с циљем побољшања стања и очувања простора за живот човјека.

- **Недостатку економских иницијатива и стимуланса** (Не постоје порези, таксе, дажбине, није заживио принцип "загађивач плаћа", који би послужио отклањању узрока загађењу, са усмјерењем на превенцију. Прикупљањем средстава и стварањем еколошког фонда треба омогућити адекватну финансијску помоћ еколошки прихватљивим пројектима, стимулисати складан развој као приоритетну активност).

2.2.2. Институционални проблеми

Огледали су се у:

- **Недостатку спровођења законодавства и политике у области заштите средине**. Приоритет државе био је рјешавање социјалних и економских проблема. (Донесен је Закон о заштити животне средине[28] и остали секторски закони[29], који су усаглашени са позитивним смјерницама Европске уније, чиме је нормативно-правно регулисана област заштите. Покренут је поступак израде подзаконских аката прописаних скупом еколошких закона, али је и даље присутна неусаглашеност укупне законске регулативе на истраживаној територији. Треба покренути процесе међусобног

28 *Закон о заштити животне средине*,"Службени гласник Републике Српске, број 53/02".
29 *Закон о заштити вода*, "Службени гласник Републике Српске број 53/02".
Закон о управљању отпадом, "Службени гласник Републике Српске, број 53/02".
Закон о заштити природе, "Службени гласник Републике Српске, број 50/02".
Закон о заштити ваздуха, "Службени гласник Републике Српске, број 53/02".
Закон о фонду за заштиту животне средине, "Службени гласник Републике Српске, број 51/02".

Не уважимо ли правилно прошлост, шта можемо очекивати у будућности, јасна је порука споменика у фази рушења уз бедеме тврђаве Кастел, Бањалука. Слика моста симболично представља будућу визију повезивања и могуће рјешење споја прошлости и садашњости као неисцрпан извор континуитета људске цивилизације.

усаглашавања свих прописа који третирају област заштите средине, установљене на новим принципима.);

- **Непостојању заједничких институција које се баве ресурсима водом, шумом, земљиштем...** (Досадашња пракса господарења ресурсима, са заштитом унутар специјалистичких закона о ресурсима: води, шумама, земљишту итд. у оквиру истих институција, уз нејасно дефинисану заштиту и коришћење ресурса, у пракси су се показали неодрживим. Често је долазило до прекомјерног коришћења ресурса, са ексцесним ситуацијама, у којима је континуирано занемаривана заштита. Средства су се прелијевала из дијела за заштиту у корист експлоатације ресурса, што је потпуно апсурдно и погрешно. Поука је јасна, **треба интегрално господарити заштитом свих компонената човјекове средине**, независно од мјеста господарења ресурсом);
- **Недостатку традиције у примјени Закона о заштити средине** (Заједничка држава Југославија није пратила стандарде и директиве Европске уније у области заштите средине. Транзиција и ратни сукоби условили су даље заостајање БиХ. Неопходно је отклањање узрока проблема и унапређење стања, сталним образовањем становништва на свим нивоима и упознавањем са системом функционисања Европске уније. Треба ширити знања о потреби корјенитих промјена у приступу, трасирати јасан правац складног развоја у будућности.);

- **Недостатку података о стварном стању човјекове средине** (Подаци из прошлости су оскудни, а информације о садашњем стању доста су ограничене. Нема континуираног мјерења, контроле и праћења загађења (мониторинга), али ни извјештавања јавности, по методологији Агенције за животну средину (ЕЕА).[30] То је неопходно да би се правовремено предузимали неопходни кораци. Није постојала законска обавеза успостављања свеобухватне и систематске контроле и извјештавања, а недостаје и потребна опрема. У ствари, нема могућности правовременог уочавања проблема и јасне поставке циљева заштите. Интегралним планирањем, превентивно, континуирано, брзо и ефикасно треба ублажавати конфликте у простору и унапређивати квалитет животне средине. Одабир оптималне опције у постизању зацртаних циљева, са повлачењем почетних и хитних корака, приоритетан су задатак и обавеза.);
- **Неажурном катастру загађивача** (Направљен је само почетни корак у процесу довршења Просторног плана Републике Српске, који може послужити као полазна основа за разраду и ажурирање. Катастар загађивача треба унаприједити и детаљније разрадити у складу са прописима из области заштите);
- **Непостојању јасне стратегије на ентитетском и државном нивоу** (Усвојен је Акциони еколошки план за заштиту животне средине БиХ (НЕАП), [31] утврђени су приједлози пројеката за донаторску конференцију, недостају краткорочни и средњорочни акциони планови и стратегије на општинском, градском, ентитеском и нивоу БиХ.);

Бројни су примјери одлагања отпада уз саобраћајнице

30 Europe Environment Agency, Агенција за животну средину (ЕЕА), са сједиштем у Копенхагену мјесто је гдје се слијевају сви подаци о стању животне средине и размјењују подаци по истој методологији у циљу праћења и превенције акцидента, www.eea.eu.int.

31 Свјетска банка (WB) је иницирала, финансијски и стручно помогла израду National Environmental Action Plan BiH-NEAP, додијељевши БиХ грант Међународног развојног фонда (IDF) јула 2000, NEAP су у марту 2003. усвојили Влада и Народна Скупштина РС.

Бројна одлагалишта отпада уз водотоке и депонија у Кнежеву лоша су порука и само дио девастације и притиска на човјекову средину, који захтијевају хитну интервенцију друштвене заједнице.

- **Недовољно развијеним институционалним капацитетима** (Неадекватан број извршилаца у институцијама на нивоу ентитета, градова, општина, неодговарајућа кадровска и техничка опремљеност министарстава и специјализованих институција за област заштите средине);
- **Недостатак мониторинга, опреме и обучених кадрова** (За практичну примјену принципа заштите у складу са начелима ЕУ потребно је увођење адекватног мониторинга у свим областима, а недостаје одговарајућа опрема, стручне институције, обука особља.);
- **Недостатку знања и информација, уз присутан отпор стручном усавршавању** (Одређени број менаџера и функционера сматра да избором на одговарајући положај постаје најстручнији у тој области, не увиђа се потреба за континуираним усавршавањем, праћењем развоја у другим областима. Постоји традиционална подозривост према промјенама, што је изражено у области просторног планирања и заштите средине, којима се жели трасирати пут поштовања Европских принципа, као новина на истраживаним просторима);
- **Неадекватном систему образовања** (Образовање из области заштите човјекове средине на факултетима споро се одвија, образују се уско специјализовани профили стручњака, који не сагледавају интегрално област заштите, тј. нису упознати са еколошком синтезом. Не смијемо заборавити чињеницу да је одговорност професора "...откривање истине и саопштавање како је они виде, те право да не заступају оно што сматрају лажним."[32] Изражена је потреба за хитним и суштинским трансфор-

32 Ева Ваништа Лазаревић, "*Обнова градова у новом миленијуму*," издавач Classic map studio, Београд 2003.године, стр. 35.

мисањем образовног система, са новим профилом стручњака у складу са започетим реформама и Болоњским процесом. Нови образовни профил стручњака захтијева мултиплициран ниво знања из више области, са примјеном теорије у пракси. Захтијева тимски рад, толеранцију, компромис, професионализам и партнерски однос. Провјера теоретски стеченог знања у пракси, као предуслов за правовремено укључивање

у рад, гаранција је успјеха. Лидерство и доминација појединаца из прошлости морају уступити мјесто међуресорном и партнерском усаглашавању ставова свих актера у простору како бисмо успоставили хармоничан, равномјеран и одржив развој у будућности, омогућили здрав живот грађанима, допринијели реализацији ове нове идеје у образовном систему).

2.2.3. Други специфични проблеми

Одређени проблеми који се нису могли сврстати у претходне групације, приказани су у овом поглављу, а манифестују се као:

- **Комунална инфраструктура и услуге уз:**

1. **Отежано снабдијевање водом** у неким урбаним центрима (Резултирали су незадовољством грађана због нерјешеног виталног животног питања, на чему треба радити хитно и континуирано да би се превазишли уочени пропусти);
2. **Недостатак мјерних станица о захвату и испоруци воде у водоводима** (Посљедица недостатка ажурних података на мјерним профилима резултира незнањем битних чињеница, колико се воде за пиће производи, користи и губи, што представља насљеђе неразвијености и прошлости. Није успостављен систем интегралног управљања водом за пиће као природним ресурсом неопходним за опстанак живог свијета на планети. У циљу опстанка, овом питању хитно треба посветити неопходну пажњу.);
3. **Неадекватну санитарну инфраструктуру** (Наслијеђено стање додатно је оптерећено миграцијама становништва. Неодговарајуће одржавање, дотрајалост и запуштеност инфраструктурних водова тренутно стање чине скоро алармантним. Ратна оштећења и недостатак адекватне управе додатни су проблеми на истраживаној територији. Прије рата постојало је само једно постројење за прераду отпадних вода у Требињу, те је илузорно говорити о потреби хитне и радикалне промјене у овој инфраструктурној области, која захтијева хитне и радикалне кораке.);
4. **Недостатак санитарних депонија за чврст отпад на овим просторима** (Све врсте отпада: комунални, медицински, индустријски, опасни - токсични најчешће су помијешане на комуналним депонијама. Заједнички именитељ за све депоније на истраживаној територији јесте да не испуњавају услове санитарних депонија. То су, у ствари "званична одлагалишта отпада" без потребне инфраструктуре. На тај начин отпад из насеља само је премјештен на друго мјесто, на коме је повећана концентрација загађења. Током рата из насељених мјеста у природу одложено је на хиљаде тона отпада, мимо адекватне контроле. Ни данас се не врши процјена утицаја чврстог отпада на загађење земљишта, воде, ваздуха, здравље и живот становника, животну средину. Урађена је Стратегија управљања чврстим отпадом[33], која интегрално сагледава проблем чврстог отпада од мјеста његовог настанка, начина скупљања, транспорта, третирања и одлагања, до збрињавања на санитарну депонију, као и рециклажу или спалионице, чију реализацију треба стимулисати на терену.).

33 *Стратегија управљања чврстим отпадом у БиХ, A Solid Weste Menagment Strategy for BiH*, AEA Technology, EU Phare Project, 2000.

Порука аутора саопштена је сликовито на корицама књиге и преточена у жељу за успоставом хармоније у простору. Природна и изграђена средина захтијевају партнерски однос с циљем опстанка људске цивилизације. Природни процеси и људске активности у простору стварају конфликте, који су видљиви и у току ријеке Врбас. Спасоносно рјешење нуди се у виду просторно-територијално одржив развој, како четвртог културног нивоа одрживости који обједињује економску, еколошку и социолошку компоненту, а сликовито је конципиран на нетакнутој ади. Прихватљив развој за сва времена настоји заштитити природу, вратити значајну улогу усклађивања физичког планирања са друштвено-економским развојем, те подсјетити нас да се све активности дешавају у простору. Ту су грешке недопустиве, као што и приказује орто-фото снимка из ваздуха-четврте димензије.

Такође треба поменути и сљедеће појаве:

5. **Велику загађеност минско-експлозивним средствима** (Колико још треба уклонити мина, ако их је деактивирано свега 15% на нивоу БиХ[34]? Шта нас све очекује као посљедица? Да ли ће овај проблем бити могуће ријешити током наредних 20 година? Колико је људи страдало, колико лакше или теже рањено од минско-експлозивних средстава послије рата? Какви су губици и које нас све посљедице очекују и зашто? Све изложено захтијева да се одмах систематски приступи рјешавању овог значајног проблема да бисмо на негативне билансе и посљедице опасних активности по животе људи у простору дјеловали превентивно.);
6. **Недостатак депонија за болнички и опасан отпад** (Треба истражити гдје су завршиле многобројне тоне хуманитарне помоћи у лијековима, а које нису пристигле у КБЦ Бањалука? Да ли је многим лијековима рок трајања био при крају, или је истекао непосредно приликом стизања? Ако је то тачно, дио тих пошиљки био је опасан отпад, за који ни данас на овим просторима не постоје адекватни услови за одлагање, што треба истражити и хитно рјешавати. Уочено је постојање радиоактивног отпада од муниције са осиромашеним уранијумом.[35] Да ли је опасан отпад довезен на ове просторе?[36] Куда су отишли и гдје су завршили конвоји опасног отпада који су "наводно" пролазили овом територијом? Какве се посљедице очекују? Ова и слична питања често постављају представници невладиног сектора и новинари, а на која још нема одговора, указују на отворену опасност за будућност, за коју треба сазнати прије него настану штетне посљедице.);

34 *Mine Action Centre (MAC)*: an organisation with main goal to clean all areas in Bosnia and Herzegovina covered with mines. www.bhmac.org.

35 Види више у књизи, *Depleted Uranium in BiH,* Post-Conflict Environmental Assesment, 2003, United Nations Environment Programme (UNEP), www. unep.org.

36 Писања у дневној штампи о насељу *Орахова* у општини Градишка.

7. **Загађење подземних токова воде** (Деградација земљишта и загађење водних корита распрострањени су широм БиХ. Расути загађивачи се не евидентирају и не прате. Разне врсте отпада су тренутно расуте на све стране у простору. Напуштени мајдани од површинске експлоатације шљунка, пијеска, пуни су хербицида, пестицида, лијекова, свих врста отпадака. Бројне пилане, бензинске пумпе, бетонаре, аутопраонице итд. потенцијално су опасни загађивачи вода. Можемо само да претпоставимо колику штету праве мали капацитети загађивача, лоцирани на еколошки осјетљивим просторима. Очигледно је да ти проблеми и даље трају, што захтијева да се уочени проблеми преиспитају и предложе ефикасне мјере за њихово отклањање.);
8. **Неконтролисану сјечу шуме, продају обловине или резане грађе,** која је увијек била уносна[37] (Отпаци прераде дрвета разбацани су у шуми, уз путеве, водотоке, депресије итд. Већи дио њих је економски искористив, а неконтролисано одлагање у шуми изазива болест, девастацију, уништење, уз загађење воде и земљишта. Ако уочени проблем и даље траје, потребно је утврдити разлоге и наложити мјере за његово ефикасно рјешавање и уклањање штетних посљедица);
9. **Губитак станишта** на појединим заштићеним просторима, што је посљедица неадекватног управљања;
10. **Заштиту плодног земљишта,** којим се тренутно лоше господари (Присутан је енорман притисак изградње грађевина на пољопривредном земљишту од прве до пете категорије, што је законом забрањено. Тим активностима учињене су огромне штете у Лијевчу пољу, главној житници БиХ, али није ништа боља ситуација ни у Семберији, Љубињу и Требињу, гдје је обрадиво земљиште, као виталан ресурс егзистенције, од непроцјењиве вриједности.) ;
11. **Енорман пораст броја возила,** нарочито старих, ислужених, углавном увезених из Европе (Резултат је повећано загађење од емисије издувних гасова, појачана бука, а већ настаје проблем одлагања и збрињавања великог броја ислужених аутомобила /регистровано око 285.334[38] возила/. Колики су трошкови одлагања аутомобила? Гдје се све одлажу? Шта је са опасним отпадом у њима? "Најзгодније је у водотоке и депресије", као што је видљиво широм БиХ.) ;
12. **Емисију од расутих ложишта**, опасних индустријских погона, термоелектрана, уз испуштање хлор-флуор-угљика, емисије издувних гасова аутомобила и сл., само су дио проблема који значајно утичу на квалитет ваздуха и климатске промјене. Осмишљеним планским активностима треба приступити хитном рјешавању уоченог проблема.

37 Шумарство и прерада дрвета су, привредне гране које су, историјски гледано оставиле значајно материјално насљеђе на овим просторима. Дуго је то била најзначајнија привредна грана, која и данас чини 14% ГДП у РС, са препознатљивим квалитетом у свијету.

38 Податак из Ауто магазина, од 31.12. 2003.

Уз набројано, ратна разарања, са пратећим нуспојавама, за посљедицу су имала угрожавање природе односно живота становништва. Примјеном правних прописа из области просторног уређења и заштите средине уочене проблеме треба отклањати и превентивно дјеловати против њих. Постојеће прописе треба ускладити са општеприхваћеним принципима међународног права и међусобно их усагласити са областима планског развоја и заштите средине. Подручјима која су била изложена директним ратним дејствима **треба пружити већу помоћ** за обнову и заштиту девастиране средине. Почетни катастар загађивача треба хитно, приоритетно и континуирано дограђивати. Треба одмах приступити успостављању информационог система о стању и квалитету човјекове средине и свих медија у РС и БиХ. Успостављање континуираног мјерења, праћења стања - мониторинга човјекове средине, **предуслов су за спречавање акцидента**, али и незаобилазан податак за планирање. Планерима се на тај начин пружа **могућност правовремене интервенције у простору превентивним рјешавањем** узрока конфликта акцидента. Императив је израда Стратегија о просторно одрживом развоју на свим нивоима. Усвојени НЕАП је добра полазна основа за израду регионалних, општинских, градских планова (локални еколошки акциони план - LEAP[39]). Израдом, доношењем и примјеном LEAP-а за општине, градове и насељена мјеста створили бисмо прве кораке ка унапређивању квалитета човјекове средине, без улагања великих финансијских средстава. **Предуслов је да Локални еколошки план буде власништво свих**. Не смијемо га схватити и третирати као **фиксан документ**, већ као **континуиран процес** у коме сви партнери у друштву преузимају **активну улогу и властити дио одговорности**. Процес деминирања, деконтаминације и уклањања експлозивних средстава, те рекултивацију ратом оштећених еко-система треба синхронизовати и убрзати. У процесу планирања, код израде развојних (просторних и урбанистичких планова) и проведбених (регулационих планова, планова парцелације и урбанистичких пројеката) треба поштовати и уградити принципе интегралности и просторне одрживости како би се превентивно дјеловало у простору. Плански, цјеловит и систематски приступ рјешавања уочених конфликата у простору захтијева јасну визију - стратегију за будућност. Генерално сагледавање девастираних простора Републике Српске треба отклањати постепено дугорочним планирањем, уз уважавање принципа свеобухватности, у складу са хијерархијом проблема. Санација девастираних простора захтијева систематизован приступ, хронолошко рјешавање проблема по приоритетима, са јасно дефинисаним носиоцима активности, уз одобрена финансијска средства и опробане инструменте примјене.

Задатак свих је да одмах, у виду конкретних корака, приступе санирању затеченог стања, свако у складу са својим могућностима и надлежностима.[40]

39 Local Environmental Action Plan, Локални еколошки акциони план.

40 Аутор је дао допринос на регионалном састанку "*ЛЕАП-и за планету Земљу,*" централној манифестацији за обиљежавање Дана планете Земље за регион, гдје је позван, од стране Регионалног центра за околиш - РЕК БиХ, да личним учешћем и презентацијом књиге "*Просторно-територијално одржив развој и ЛЕАП*" да конструктиван допринос успјешности овог међународног скупа, Бјелашница 2005.

2.2.4. Приједлози за одржив развој

Санирање затеченог стања захтијева уклањање ризика и унапређење квалитета човјекове средине, уз увођење новог система управљања простором и еколошким ризицима. Да бисмо успоставили систем усклађен са Агендом 21, неопходно је:

- Интензивирати **међународну сарадњу** у области просторног уређења и заштите средине, као важних и незаобилазних услова интегрисања у међународну заједницу (ЕУ). Правовремен приступ отклањању друштвених, економских, еколошких и сл. проблема зауставиће одлив капитала. Треба увести рационално коришћење природних извора, повећати национални доходак и смањити сиромаштво. Израда јединственог информационог система о простору осигураће квалитетну информационо-документациону подлогу и приступ свим параметрима у простору. Информациони систем о простору и заштити средине потребно је континуирано развијати и употпуњавати. Треба ускладити законодавство РС и БиХ са међународним (успоставити квалитетан и свеобухватан мониторинг, на основу ажурних мјерења урадити нови катастар загађивача, информатички повезати Владу, министарства, општине, стручне и надлежне институције да бисмо правовремено информисали јавност и увезали наш информациони систем са Међународном Агенцијом за заштиту средине ЕУ - ЕЕА);
- Континуирано пратити имплементацију и допуњавати Развојну стратегију БиХ - Стратегије **смањења сиромаштва** у БиХ - ПРСП,[41] која изналази сопствени пут смањења сиромаштва. Развојне политике треба усмјерити у еколошки **прихватљиве и самоодрживе производње**;
- Треба осмислити и конципирати интегралан систем управљања простором и заштитом средине. **Промјеном образаца потрошње** и измјеном начина живота треба подстицати пренос технологија прихватљивих за човјекову средину (превентивно спријечити или минимизирати ризик односно штету у простору);
- Развојним и проведбеним плановима треба омогућити **одржив живот становништву** на истраживаној територији. Треба ускладити потребе са капацитетом човјекове средине, дати јасне могућности развоја и перспективе у будућности. Досљедна примјена закона, усаглашавање надлежности и одговорности унутар Владе, министарстава, управа, дирекција, јавних предузећа, захтијева размјену података о простору и њихово свакодневно ажурирање, на свим нивоима. Реализација планских рјешења ствара услове за равномјеран распоред становништва у простору, омогућује здрав живот (уз приоритетно

41 *Развојне стратегије БиХ - Стратегије смањења сиромаштва у БиХ-ПРСП*, у периоду писања књиге завршена је у априлу 2004. коначна верзија документа који је доступан на сајту www.prsp.info, e-mail info@prsp.info.

сагледавање, преиспитивање, анализу пројеката повратка на село, са циљаном активношћу на питањима демографске политике);

- Усвојени Здравствени акциони еколошки план - НЕХАП[42] представља идеју водиљу **заштите и унапређења људског здравља**. Потребно је синхронизовати га са свим другим секторима и интензивирати његову практичну примјену у виду јасних смјерница. Треба схватити да су људско здравље и човјекова средина узрочно- посљедично везани (здравље је потпуно овисно о простору - животном окружењу). Треба донијети Програм здравствено-еколошких опасности, са мјерама за смањење ризика. Планске активности на заштити и превенцији људског здравља треба примијенити у виду просторних, урбанистичких и еколошких стандарда, са техничко-технолошким мјерама заштите простора и човјекове средине. Сагледавањем стања у области нивоа опреме и потреба за мјерењима, путем стабилне и покретне опреме, треба увезати све постојеће институције и капацитете у јединствен здравствени систем управљања у простору и заштите средине за будућност;
- Остварити јединствене и ефикасне инструменте правовремене и континуиране контроле (путем инспекција, заједничким акцијама и мјерама), омогућити досљедну примјену прописа у свим областима, стварајући складна, **територијално одржива насеља у простору**;
- Утврдити јединствене економске инструменте да би се кроз тржиште подстицало еколошки прихватљиво понашање привреде у простору. Треба унапређивати законску регулативу, нарочито у сфери економско-тржишних односа, дорадње царинских, пореских, интерсекторских и сл. односа, да бисмо правилно **одлучивали о просторно одрживом развоју**. Увођењем принципа да загађивачи плаћају штете изазване у човјековој средини, омогућујемо јавности да добије активну улогу у одлучивању;
- Донијети хитне стратегије у циљу спречавања **одумирања шума**, зауставити даљу девастацију и донијети Програм мјера - стратегију активне заштите и унапређења стања. Стимулатив-

Још су у средњем вијеку градитељи поштовали јавно добро, те су изградњом тврђаве Кастел омогућили становништву приступ ријеци Врбас. Данас, неколико вјекова послије, евидентно је да се то обичајно правило не поштује, тј. грађанима није омогућен приступ ријеци, како је видљиво на слици лијево. Оправдано се поставља питање напредујемо ли или назадујемо у том погледу.

42 Види више у *Националном акционом плану за здравље и животну средину - НЕХАП*, чију је израду координирало Министарство за заштиту здравља и социјалну заштиту. Нацрт је урађен децембра 2001, а усвојила га је Влада РС, 2002.

ним мјерама подржати **самоодржив развој планинских подручја** и **превентивно дјеловати на ефекте дезертификације и суше**;

- Израдити смјернице за институционализацију избора просторних и еколошки прихватљивих праваца развоја. Омогућити **производњу у хармонији са природом, уз рехабилитацију и интензивиран развој руралних насеља** (доградњом постојеће развојне, економске и регионалне политике). Велики произвођачи хране ових простора су у тешкој ситуацији. Немају самоодржив ниво производње те им је опстанак у будућности неизвјестан. Континуиран и трајан губитак плодних површина на разне начине хитно захтијева промјену става, законску интервенцију са циљем очувања обрадивог земљишта као превенције и заштите од глади;
- Успоставити институционални оквир ефикасног функционисања управног и стручно-оперативног апарата за управљање простором и заштитом човјекове средине, са посебним освртом на: **очување биолошке разноликости, примјену биотехнологија, заштиту и управљање слатким водама, управљање свим врстама отпада, процјеђивање, сигурну употребу хемијских средстава**;
- Стална едукација и демократизација у оквиру господарења простором и човјековом средином. Континуираним јачањем улоге основних друштвених група: **жена, дјеце, групација младих, стимулишемо улогу аутохтоног становништва у партнерству са невладиним и струковним организацијама, средствима информисања**, као и других заинтересованих група, уз континуирану ревизију образовног система, издавање стручних публикација за упостављање **складног развоја у простору, оформљеног на новим принципима**;
- Институционално јачање ресорног министарства, посебно сектора за: **просторно уређење, заштиту животне средине, струковних удружења, стручних институција, чија је основна дјелатност просторно планирање и заштита средине**, уз контролу израде и примјене планова у пракси, приоритетне су активности;

"Често потцјењујемо материјалне аспекте простора...звук, вибрацију, свјетлост...Вјерујем да је свјетлост простор." (Renzo Piano)
Ове ријечи најбоље осликавају емоције и угођај корисника ових комуникација, које су ствараоци учинили прихватљивим и занимљивим.

- Ријешити **конфликте у области комуналне инфраструктуре и услуга**. Доношењем нових законских рјешења, осмислити и ријешити питања трансформације комуналних предузећа, повећати квалитет услуга, створити могућност квалитетне комуналне услуге на вријеме (тржишно). Грађанима омогућити активно учешће, бољи живот, већи стандард и сл. да бисмо смањили разлику у односу на развијене земље.

Изнесени приједлози структурирани су по областима из Агенде 21, са наглашеним специфичностима БиХ, без хронологије приоритета. Одрживи дизајн је смислена интеграција архитектуре са електричним, механичким и конструктивним инжињерством. Поред разумијевања традиционалне естетике - (масивности, пропорције, размјере, текстуре, сјенке и свиjетла), тим за дизајн инсталационог система мора се бавити дугорочним коштањем: економским, људским и коштањем животне средине. Пет елемената одрживог дизајна (Rocky Mountain Institute) су:

- Најраније одлуке имају највећи утицај на енергетску ефикасност, пасивни соларни дизајн, дневно освјетљење и природну вентилацију.
- Одрживи дизајн је више филозофија грађења, грађевина нема одређен изглед или стил.
- Одрживе грађевине не морају да коштају много, ни када су компликованије од традиционалне конструкције.
- Интегрисан дизајн подразумијева да је свака компонента схваћена као дио веће цјелине и као таква води ка успјешном одрживом дизајну.
- Минимизирање енергетске потрошње и промовисање људског здравља.

Из прилога је видљиво како се негативне карактеристике терена и уски коридори комуникација могу паметно искористити, позитивно и домишљато ријешити на добробит будућих корисника.

Синхронизоване активности у простору и заштити човјекове средине незаобилазне су и приоритетне потребе у изградњи РС и БиХ. Анализа стања просторног уређења и заштите средине намеће потребу за хитном едукацијом становништва на свим нивоима. Младим генерацијама је неопходно **проширити знање и развити свијест о потреби складног развоја са човјековом средином**, на новим принципима организовања, управљања простором и заштитом средине. **Практичне акције**, оспособљавање кадрова, усавршавање наставника, ширење информација и сл., уз сагледавање посљедица човјековог неконтролисаног дјеловања у простору, **приоритетни су задаци**. Уочавање проблема у областима, анализа индивидуалне и друштвене детерминисаности, намеће потребу образовања у области планирања, уређења, господарења простором и заштитом средине. Треба им обезбиједити приоритет кроз:

- доношење стратегије образовања;
- уградњу савремених принципа у образовању на свим нивоима од предшколских установа, основних и средњих школа и високошколских установа, са нагласком на доношење ургентних практичних програма обуке и подизање јавне свијести;
- укључивање у међународне програме образовања и обуке у поменутим областима путем научно-стручних скупова и програма, уз размјену информација, експерата, података;
- интензивирање и проширивање предавања домаћих и страних експерата;
- успостављање сарадње и координације рада са домаћим и међународним организацијама;
- приступање издавању прихватљивих публикација из истраживаних области, покретање организоване, планске и превентивне заштите човјекове средине на свим нивоима како бисмо циљано развијали здраву средину у будућнос-

Спектакуларно рушење стамбеног блока Pruitt-Igoe у St. Luisu 1972. (САД), старог свега двадесетак година, под утицајем Џенксове књиге "Језик постмодерне архитектуре", постао је икона која је означила крај модернизма. То нас је упозорило да су социјалне аспирације модернизма биле сувише оптимистичне. Ту се није радило о промјени стила, већ неуспјеху станоградње са јасним сигналом да боравак у блоковским зградама може бити упитног квалитета.

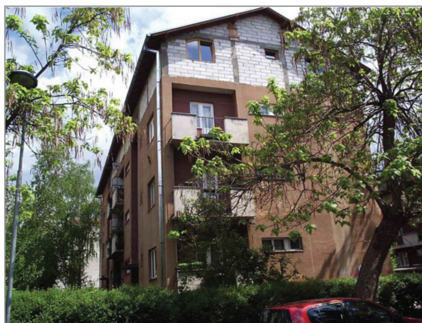
ти. Покретање специјалистичких часописа који би се бавили поменутим питањима у области планирања и заштите, једна је од приоритетних потреба.

Велика је обавеза и одговорност ресурсе природе **правилно заштитити и рационално користити**. Поштујући и уважавајући природне законитости и принципе одрживог развоја, у процесу просторног планирања треба уградити активну заштиту човјекове средине. Довршење Просторног плана РС, израда Стратегија просторно одрживог развоја, на начелима интегралног планирања простором, уз адекватно управљање друштвено-економским развојем, први су и неопходни кораци. Штетне утицаје на човјекову средину - простор треба одмах рјешавати у виду конкретних активности, свако у свом домену.

2.3. Законски оквири

"Држава је орган принуде мањине над већином." (Владалац, Макијавели)

Традиционални недостатак и неусаглашеност цјелокупне законске регулативе, лоша примјењивост, слаби финансијски инструменти, изостанак синхронизованог и превентивног дјеловања, без правовременог учешћа јавности у доношењу одлука, груба су слика наслијеђеног стања из прошлости у области просторног уређења и заштите средине. Дода ли се томе непостојање правних оквира за рад невладиних организација, слаба активност стру-

Доградња постојећих зграда тражи пуно више од знања - захтијева мудрост и одговорност. Неопходно је тражити сагласност аутора на интервенисању гдје год је то разумно могуће. Тачност навода потврђују и ови случајно одабрани примјери бројних надоградњи упитног квалитета у центру Бањалуке.

ковних удружења и недостатак образовања становништва у овим областима, стање се додатно усложњава. Закон треба да ограничи извјесна права (нпр. загађивача) да бисмо обезбиједили право свих људи на здраву средину и спријечили незаконите активности у простору. Постојеће стање захтијева комплексну санацију, са израдом заједничке Стратегије уређења и управљања простором на партнерским принципима. **Треба планирати и градити квалитативно бољу средину, уз примјену принципа избалансираног развоја, са предусловима за здрав живот будућих генерација**. Оснивањем посебног сектора за заштиту средине у ресорном министарству, као владине административне инфраструктуре која регулише заштиту природних ресурса, створена је чврста основа за будући садржајнији и квалитетнији развој РС. Свјесни чињенице да је крајње вријеме за хитно рјешавање нагомиланих проблема у области просторног уређења и заштите средине, заложи-

Примјер доградње у историјском центру Барселоне. Историјска грађевина која је задржана, испоштована је тако што је нова зграда савремене структуре постављена као неутрална позадина - огледало споменику и историјском окружењу. Нова зграда не комуницира са старим у погледу материјала, форме и боје, али је крајњи резултат угодан. Створена је прихватљива комуникација старог и новог.

Jean-a Nouvella Foster је, дограђујући улазни хол Imperial College у Лондону, поштовао постојећу изграђену структуру у погледу форме, али је одступио у употреби материјала. У историјском језгру, гдје преовладавају традиционални материјали, Фостер је интервенисао са новим материјалима. Потребе функције захтијевале су смјелу и довитљиву конструкцију, коју је аутор учинио видљивом.

Одлично је успоставио контакт старог и новог у једну хармоничну и уравнотежену композицију. Околне историјске грађевине осликавају на фасади дању, а ноћу новосаграђени улазни хол освјетљењем из унутрашњости добија на значају и атрактивности.

ли смо се за ангажовање цијелог друштва. Све потенцијале, првенствено државне, уз ангажовање науке, струке, привреде и цјелокупног становништва, требало би удружити у правцу реформе ових области. До јула 2002. године област заштите животне средине била је регулисана Законом о уређењу простора[43], у сегменту: "Заштита животне средине у процесу планирања простора и изградње грађевина." Да бисмо омогућили ефикасну заштиту и унаприједили животну средину, Законом је утврђена:

- заштита природе,
- заштита природних вриједности,
- заштита културно-историјског насљеђа и његове околине,
- заштита урбаног стандарда.

Законом је било регулисано да привредне и друге дјелатности које на било који начин угрожавају или могу угрозити животну средину, подлијежу посебном режиму контроле, уносе се у посебан регистар, катастар загађивача, који би требало формирати. Тим Законом била је утврђена обавеза прибављања стручног мишљења од стране верификоване институције код изградње свих грађевина које на било који начин могу угрозити животну средину. Просторним планом Републике Српске 1996 - 2015, односно усвојеним Етапним планом 1996 - 2001,[44] посебно је елабориран и наглашен сегмент заштите средине.

Законима се уређује правни оквир, стварају предуслови за ефикасан рад. Усвајањем Закона о уређењу простора - Пречишћен текст,[45] започете су реформе у области просторног уређења и хармонизован овај закон са скупом еколошких закона, те омогућена његова ефикаснија примјена. Република Српска донијела је и Закон о слободи приступа информацијама,[46] као један од облика директне имплементације Архуске конвенције.[47] Закон о слободи приступа информацијама у пракси је добро примијењен. Урађен је Водич, Индекс регистар о лицима задуж-

43 *Закон о уређењу простора* "Службени гласник Републике Српске, број 19/96".
44 *Одлука о усвајању Етапног плана 1996 – 2001,* Просторног плана Републике Српске 1996-2015 , "Службени гласник Републике Српске, број 23/96".
45 *Закон о уређењу простора - Пречишћени текст* "Службени гласник Републике Српске, број 84/02".
46 *Закон о слободи приступа информацијама* "Службени гласник Републике Српске, број 20/01".
47 Конвенција о приступу информацијама, учешћу јавности у доношењу одлука и приступу правосуђу у питањима животне средине, Аархус, 1998.

ним за односе са јавношћу у свим Министарствима, као и Упутство о информативном образовању и трошковима. Поменута акта су дистрибуирана у библиотеке, општине, градове, републичке институције. Отворен је сајт информативне службе Владе за односе са јавношћу[48]. Редовно се одржавају прес-конференције Владе и министарстава, путем којих се информише јавност о свим актуелним темама. Популаризација и доступност активности свих сектора у министарствима, путем мјесечне медијске презентације, представља активан допринос. **Правовремено информисање јавности треба увести у процес припреме, израде и доношења просторно-планске документације, студија утицаја, еколошких акционих планова, програма реализације свих активности у простору, да би се избјегла растућа урбанистичка и еколошка злоупотреба.** Локалне заједнице, у складу са прописима из области заштите животне средине, треба да приступе хитној изради, доношењу и проведби Локалних агенди 21. Спроведена анализа у раду даје препоруке за исправнији, квалитетнији, садржајнији, уравнотеженији и здравији живот "природног човјека" у простору.

Наведени примјер представља једну од успјешно изведених надоградњи данас у Бањалуци. Надограђени дио чини 1/4 укупне висине зграде. Граница између новог и постојећег није лако уочљива. Благо одступање, увођењем новог материјала и новог облика фасадне пластике - алуминијских брисолеја, побољшава архитектонску вриједност зграде. Додатни елемент - акцент на фасади - ствара интересантну игру свјетла и сјенке. Зграда дјелује наоко као једна цјелина. Увођењем новог ритма прозорских отвора и појава одређених празнина, скреће пажњу са њих, тако да дограђени дио није лако уочљив. Комбинација хоризонтално развијених прозора постојећег, захтијева вертикално уведене прозоре новог - што није правило. Вертикално провучене траке на фасади постојећег захтијевају увођење нове хоризонтале. Постоји, наравно, неограничен број комбинација новог и постојећег, које могу дати добро рјешење надоградње. Ово је чињеница да иза детаљне анализе постојећег стања увијек слиједи успјешно изведена надоградња.

48 Види сајт Владе РС, www.vlada.rs.

Потребно је промијенити размишљање при пројектовању простора. На простор не треба гледати да ли је он приступачан или не особама са инвалидитетом. Архитектура треба да задовољава потребе особа са умањеним тјелесним способностима, али тиме не треба да инвалидност ставља у први план,"на фасаду објекта". Рампа је дио архитектуре, скулптура у простору, украс у партеру, приступачна за све. Инвалидност не мора бити нужна, она може повећати квалитет становања.

2.3.1. Институционално уређење

"...а били најпре у недоумици! Исток је мислио да смо ми Запад, а Запад да смо ми Исток. Неки од нас су погрешно схватили наше место у овом сукобу струја, па су викали: ми нисмо ни једна ни друга страна, а неки да смо искључиво једна или друга страна, а ми смо, кажем ти, Иринеју, судбином предодређени да будемо Исток на Западу и Запад на Истоку и да признајемо изнад себе само Небески Јерусалим, а на земљи никога".[49]

Поменута мисао стара је 786 година. Прецизно и вјерно осликава тренутно стање, као да је писана данас, у трећем миленијуму (јер је визионарски осликала хронологију збивања). БиХ је у погледу институционалног уређења сложена држава, састављена из два ентитета: Федерације БиХ и Републике Српске, у складу са споразумом из Дејтона.[50] Одлуком међународне арбитраже, придружила се, као самостална административна јединица - Дистрикт Брчко БиХ. Законодавну власт на нивоу државе има дводомна Парламентарна скупштина (састављена из Представничког дома и Дома народа). Трочлано предсједништво је на челу, а извршну власт има Савјет министара.[51] Специфично институционално уређење на нивоу БиХ[52] не смије бити кочница, али ни оправдање за успорени развој, већ стимуланс за изналажење могућег принципа културног обрасца. Особеност, специфичности, сложеност организације БиХ треба искористити, не компликујући, политизујући и не спутавајући развој. Потребно је поштовање и уважа-

49 из писма Светог Саве монаху Иринеју 1221. године.
50 Рат који је на овим просторима започео априла 1992. године окончан је 14.9 1995. у Дејтону (Dayton) САД, мировни споразум је утврдио Устав БиХ.
51 Предсједништво БиХ је на својој сједници одржаној 30.11. 1996. године донијело акт о формирању Савјета министара БиХ, који је почео с радом 3.1.1997.
52 Ради бољег разумијевања, види више у књизи Тихомира Глигорића, *Заједничке институције БиХ (од норме до стварности)*, Народна библиотека Добој, 2002.

вање различитости, уз избјегавање сукоба, са децентрализацијом функција, да би се обезбиједила пуна културна аутономија са нагласком на науци, култури, умјетности, књижевности, вјери, моралу, обичајима. Квалитетан економски развој ка јаснијој и извјеснијој будућности тражи усмјеравање наших особености у позитивном смјеру, ка партнерском односу, уз међусобно усаглашавање развоја у свим областима живота и рада. На нивоу БиХ различита министарства у Савјету министара имају учешћа у проблемима заштите средине. Нема хармонизације, али ни сарадње између министарстава унутар Савјета министара задужених за ове области. Министарство вањских послова одговорно је за многобројне уговоре из области заштите средине који се односе на БиХ. Министарство за вањску трговину и економске односе води програме из области заштите средине везане за међународне уговоре. Дирекција за европске интеграције води пројекте из области заштите средине у оквиру Пакта стабилности. Министарство за цивилне послове и комуникације било је задужено за формулисање закона из области заштите. "Подијељеност међу министарствима представља пут ка неуспјеху."[53] То се узрочно-посљедично рефлектује на започете реформе у овој области, спутавајући и ограничавајући активности ентитетских министарстава задужених за ову област.

Просторно уређење и заштита средине су области које су, према Уставу БиХ, у надлежности ентитета.[54] На територији Републике Српске одговорност у поменутим областима је подијељена. Утврђена је двостепеност у рјешавању на ниву: општина и министарства. Ради боље координације и синхронизације ентитетских политика у области заштите средине на нивоу БиХ, владе ентитета су Меморандумом о разумијевању[55] формирале Координациони одбор за животну средину БиХ на паритетном основу. То је најзначајнији споразум закључен до сада између два ентитета. Резултат споразума био је успостављање заједничког Координационог одбора за животну средину у БиХ. Одбор се састојао од осам чланова (по четири из сваког ентитета). Раду Координационог одбора за животну средину у БиХ континуирано су присуствовали представници међународних организација OHR[56], EU[57], WB[58], UNDP[59] i USAID,[60] који су пружали подршку и залагали се за покретање одрживог развоја и интеграцију простора БиХ у Европу. Задатак Координационог одбора био је хармонизација легислативе стандарда, мониторинга, информационог система у области заштите средине, како бисмо усагласили планове у случају опасности и успоставили активан однос са међународном заједницом. Садржајан рад Координационог одбора за заштиту човјекове средине у БиХ уз добру сарадњу са ентитетским министарствима, резултирали су значајним напретком у области.

53 Stuart Thompson, 2001: The Need for Functional Integration in Environmental Protection, OHR Legal Department.

54 Предметне области су у Републици Српској организоване унутар Министарства за просторно планирање, грађевинарство и екологију, а у Федерацији БиХ у Министарству просторног уређења и околиша.

55 *Меморандум о разумијевању*, којим је формиран Координациони одбор за животну средину БиХ, потписали су ресорни министри, у име ентитетских Влада 11.7. 1998. у Сент Андреји, Мађарска. Све одлуке на сједницама донесене су консензусом, без прегласавања.

56 Office of the High Representative (OHR) - The mandate of the High Representative is to oversee the implementation of the Dayton Peace Accords. (www.ohr.int).

Сарадња ентитетских министарстава евидентна је и у области просторног планирања и уређења. Континуирано се врши размјена стечених искустава и хармонизују активности како бисмо циљано приближили наша законска рјешења европском законодавству и пракси. Када је у питању извршавање међународних обавеза из области заштите, на нивоу заједничких органа БиХ, има одређених потешкоћа. Не спроводе се досљедно покренуте иницијативе и закључци ентитетских министарстава и влада. Да би се уочене слабости исправиле, у периоду израде првог "Извјештаја о одрживом развоју БиХ за Свјетски самит Рио+10" у Јоханесбургу формиран је "Управни комитет за заштиту средине и одржив развој" (УКООР).[61] То тијело је организационо везано за Министарство вањске трговине и економских односа при Савјету министара БиХ, а замишљено је да буде привремено мјесто на коме би се синхронизовале активности ентитетских министарстава која у свом дјелокругу имају област заштите средине, уз циљано усмјеравање активности ка унапређењу стања, утичући на отклањање уочених слабости у областима. УКООР је било велико тијело, са бројним организационим слабостима, те је спутавало и ограничавало активности, да би их на крају све зауставило. За будућност БиХ од велике важности је интеграција у Европску унију. Улазак БиХ у ЕУ је циљ који би требало да доведе до позитивних промјена у односу према заштити средине на цијелој територији. Поред економских, законодавних и политичких проблема који се рјешавају, БиХ мора **стварати хармонију у простору**, континуирано штитити и унапређивати човјекову средину.

Међународне конвенције

Минули рат и обавезе рјешавања ургентних проблема грађана по окончању сукоба удаљили су нас од напретка легислативе из области заштите средине у Европи и свијету. Прогрес у области био је остварен потписивањем одређеног броја међународних споразума у посљедње три деценије. Питање заштите има значајан утицај на **економски развој, трговину и људско здравље**, тј. заузима значајно мјесто у међународној политици. БиХ није потписница око **двадесет и једног значајног мултилатералног споразума** (и много протокола) који се односе на заштиту средине. Успорено се приступа значајним регионалним иницијативама, као што су Споразум за Дунавске базене, Медитерански акциони план, у којима БиХ има статус посматрача. Један од разлога је **неадекватно** функцио-

57 European Union (EU) - The main web page of the European Union, with links to all of the EUs major agencies and programmes. (www.europa.eu.int).

58 The World Bank (WB) - The World Bank Group is one of the worlds largest sources of development assistance. (www.worldbank.org).

59 United Nations Development Programme (UNDP) - Within BiH, the UNDP is involved in both local and national capacity building, community development, and the reconstruction of houses of displaced persons and refugees. (www.undp.org).

60 The United States Agency for International Development (USAID) - is an independent federal government agency that conducts foreign assistance and humanitarian aid to advance the political and economic interests of the United States. (www.usaid.gov).

61 Управни комитет за заштиту средине и одржив развој формиран је закључком Вијећа министара БиХ, на 66. сједници, одржаној 16.5. 2003.

нисање Савјета министара, са **сложеном процедуром ратификације уговора, али и недостатак потребних кадрова**. Споразуми из области заштите још увијек се не сматрају приоритетним. Настоје се ријешити многобројни унутарашњи, социјални и економски проблеми. Ратификација и имплементација Конвенција захтијева адекватне људске и финансијске ресурсе земаља чланица, али садрже и **значајну финансијску подршку и техничку помоћ** земљама потписницама у њиховој имплементацији. БиХ је насљедник, чланица неких међународних конвенција усвојених од стране бивше Југославије[62] (Бечка конвенција - Монтреалски протокол о материјама које оштећују озонски омотач, Конвенција о прекограничном загађењу ваздуха на великим удаљеностима). Постоји изражена потреба БиХ за усвајањем одређених конвенција које бивша Југославија није потписала. Вијеће министара донијело је Одлуку о ратификацији **Оквирне конвенције Уједињених народа о климатским промјенама**.[63] Предсједништво БиХ је у јулу 2000. године донијело Одлуку о ратификацији Конвенције о надзору прекограничног промета опасног отпада и његовом одлагању, познате као Базелска конвенција.[64] Започете су иницијативе за ратификацију сљедећих конвенција:

- Конвенције о заштити Дунавског ријечног базена,
- Конвенције о процјени прекограничних утицаја на човјекову средину,
- Конвенције о прекограничним ефектима индустријских несрећа,
- Конвенције о заштити и употреби прекограничних водених токова и међународних језера,
- Конвенције о приступу информацијама, учешћу јавности у процесу одлучивања и приступу правосуђу (Архус конвенција).

Недостатак одговарајуће структуре на нивоу БиХ онемогућава **приступање међународним уговорима**. Зато је потребна **ургентна помоћ** у припреми ратификације осталих конвенција за које БиХ има интерес да приступи. Значајан корак у ратификацији будућих конвенција и уговора представља усвајање Закона о поступку закључивања и извршавања међународних уговора.[65] **Треба изнаћи модалитете ефикаснијег усвајања и ратификације** међународних конвенција и протокола,[66] али и добро планирати уплате контрибуција за њихово функционисање.

62 У "Службеном листу бр. 25/93; 15/95," и "Службеном листу бр. 26/98," дат је преглед међународних мултилатералних уговора који се односе на подручје заштите животне средине. Потписница ових уговора је БиХ, као насљедник Југославије.
63 Одлука је објављења у БиХ "Службеном листу бр.19/00," 20.07.2000. Конвенција је постала важећа 6.12. 2000.
64 Одлука о ратификацији ове конвенције објављена је у "Службеном листу бр. 31/00" и ступила је на снагу 18. децембра, 2000.
65 Парламентарна скупштина БиХ усвојила је овај Закон 18. октобра 2000. Закон је објављен у "Службеном листу БиХ, бр. 29/00," а ступио је на снагу 8. 12. 2000.
66 Списак међународних конвенција и протокола које је наслиједила БиХ из бивше државе, као и оних које је ратификовала или је покренула поступак, са адресама је дат у виду прилога у књизи.

Просторно уређење

"Простор је модел, само једна могућа експресија за неко будуће стање - недовољно доказана на осталим пољима, а стављен у средину - без обзира на врсту и количину анализа, он представља ауторско завршено дело, дакле само један више објекат." (Бранислав Миленковић 1985)[67]

Уређење простора не може се свести на коришћење, јер је оно прије свега управљање претпоставкама репродукције живота у простору, са сложеним односима које остварују учесници у тој репродукцији. Активности уређења простора шездесетих година XX вијека у развоју Европе добиле су прворазредну улогу. Планске акције заузимале су тада високо мјесто у структури и одговорности влада већине земаља (источне и западне Европе), које су приступиле изради просторних планова својих држава или региона.[68] Седамдесетих година минулог вијека око двије трећине европских држава било је покривено просторним плановима. Након десет година искуства у рјешавању проблема просторног уређења у развијеним земљама отворена су и нека политичка питања (покренута су питања друштвеног уређења, експлоатације земљишта, друштвеног управљања природним ресурсима, планског размјештаја привредних капацитета, ограничa-

Врбаска Бановина је са изградњом Банског двора, Банске управе, Позоришта, Хипотекарне банке и урбаних вила трасирала урбани развој центра Бањалуке.

67 Бранислав Миленковић, *Наука о простору*, Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, Београд 1985. стр. 44.

68 Европски савјет одржао је у Бону 1970. Прву конференцију министара одговорних за просторно уређење, уз учешће 19 земаља. До 1980. одржане су још четири такве конференције.

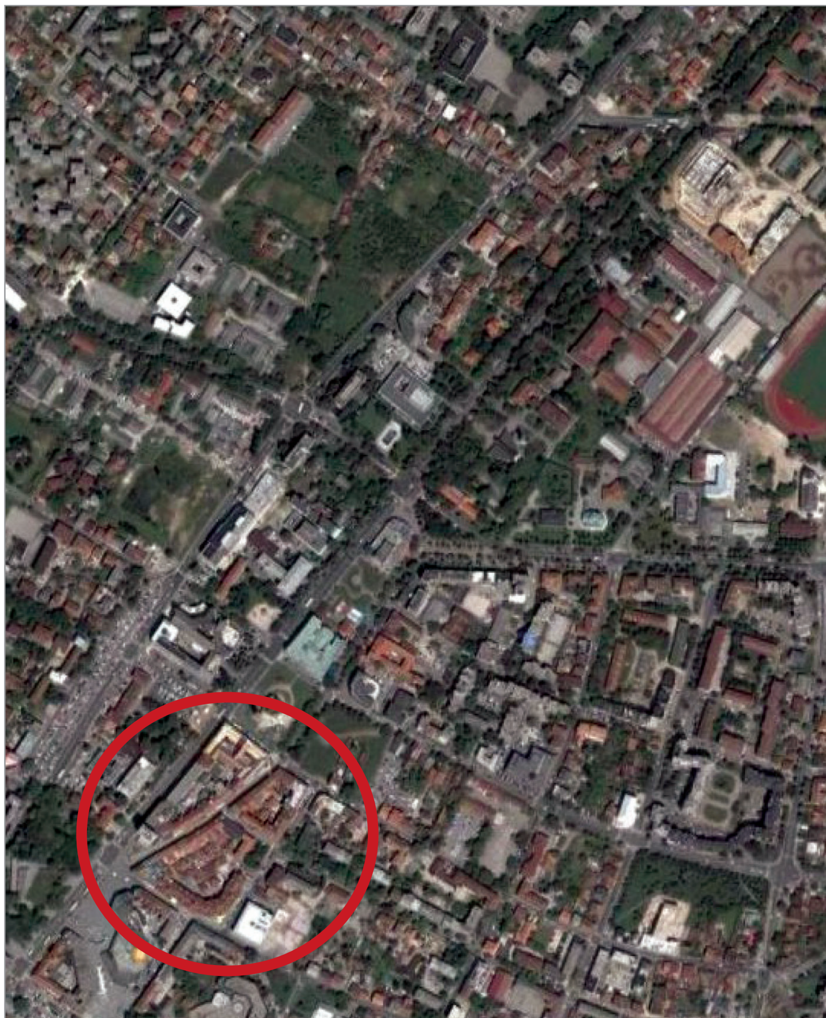

Врбаска Бановина је са изградњом Банског двора, Банске управе, Позоришта, Хипотекарне банке и урбаних вила трасирала урбани развој центра Бањалуке.

вања робно-новчане привреде, стварања истих, основних услова за здрав живот и рад становништва, указано је на потребу ограничавања моћи великих градова те скренута пажња на потребу уравнотеженијег развоја неразвијених и дат акцент на развој сеоских подручја). То је условило трансформацију просторног уређења ка заштити човјекове средине. Премоштена је тако препрека у оквирима класног status qvo грађанског друштва.[69] Човјекова средина тада добија **политичку предност** над просторним уређењем. Ограничени природни ресурс и нужност **очувања еколошке равнотеже** истичу проблем **загађења средине** (свих компонената: воде, ваздуха, земљишта...) нудећи спасоносни излаз, лансиран као **заштиту од загађења**. Пропагира се јачање еколошке свијести уз услов да се “**одгађивање**” мора платити.[70] Скупштина БиХ је законодавну материју просторног уређења, у коме је садржан сегмент заштите човјекове средине, усвојила 1974. године, као први кодекс понашања у овој области код нас.

Просторно уређење је мултидисциплинарна област која изучава цјелину, међузависност појава и процеса у односима човјека, развоја и простора у истраживаном обухвату. Захтијева комплексне и синхронизоване интервенције свих учесника у простору. Кад уређујемо простор, који има своју природну и историјску прошлост, али и друштвено препознатљиву будућност, не смије се дозволити да он буде мјесто догађања, већ оквир и услов интегрисања свих садржаја и дјелатности битних за развој људске заједнице, насеља, природног подручја, привредног комплекса или градитељске баштине. За аналитичаре друштвеног развоја прави је изазов: “Изазов како је у нашим условима, послије изузетног значаја датог

69 Бранислав Крстић, “*Човјек и простор*”, издавач Свјетлост, Сарајево, 1982. године, стр. 16.
70 Извјештај Римског клуба о “*Границама раста*” 1970. и Конференција УН о човјековој средини у Стокхолму 1972.

Формирање урбаног центра из тог периода евидентно је и данас.

просторном уређењу, на свим нивоима, та проблематика током осамдесетих година ипак остала засјењена проблематиком заштите човјекове средине, претежно у редукованом, еколошком смислу, са алтернативним начинима живота."

Глобализација представља сасвим нове просторне захтјеве и понашања. Организација територијално прихватљивог развоја, кроз сопствени просторно одржив развој, може дати правилне одговоре на ове нове развојне изазове. Просторно планирање у Републици Српској треба да употребом стручних метода и садржаја рада, одговори на комплексне просторно развојне потребе, да усклади захтјеве са капацитетом природе, плански указујући на претходно уочене конфликте у простору и нудећи рјешења за њихово отклањање. Успостављање ефикасне, лако спроводиве легислативе из области планирања и уређења простора, захтијева припрему стручних подлога, провјеру могућности, израду алтернативних рјешења са могућим посљедицама њиховог избора, оцјену стратешког утицаја на човјекову средину. Потребно је освијетлити

Урбане виле и данас красе главну улицу центра града.

све проблеме просторног развоја и начине господарења простором. Интегралним сагледавањем и третирањем цјеловитог простора, досљедним поштовањем начела просторно одрживог развоја, уз укључивање јавности у свим сегментима, унаприједићемо стање и дати допринос демократизацији активности у њему. Простор је заједничко добро свих грађана, о коме се, нажалост, већ дужи временски период (готово традиционално) слабо води рачуна. Досадашњи просторни развој у Републици Српској у великој мјери је оптерећен стихијском и хаотичном изградњом, уз изостанак његовања регионалних и културних специфичности, особености насеља. Развој насеља дешавао се углавном уз путне и ифраструктурне коридоре. Нажалост, врло често и на изузетно квалитетном пољопривредном земљишту. Градило се и гради мимо традиционалних вриједности и стварних потреба. Политика просторног планирања Европе данас темељи се на дугорочном, равномјерном и усклађеном просторном развоју, чему и ми треба да тежимо.[71]

Изненађујуће је и забрињавајуће да се простор налази на маргинама интереса. **Простор је темељни ресурс државе те га треба чувати и њиме паметно и одговорно господарити**. Приоритетна активност је израда планова за цијелу територију, кадровско оспособљавање, информатичка увезаност стручних институција и органа свих нивоа. Не смије се заборавити да је "...планирање, као активност модерних локалних власти... процес који се никада не завршава."[72] **Кроз процес планирања и имплементације планских рјешења учимо цио живот**. Планирајући за нова покољења, исправљамо сопстве-

71 Види више у "*Новој атинској повељи*", коју је усвојио Европски савјет урбаниста (ЕСУ) маја 1998. Тада је одлучено да ће се овај документ ревидирати сваке четири године, тако да је тренутно активна *Нова атинска повеља из 2003.* Визија града за 21. вијек, која је резултат процедуре ревизије.

72 Mark Hornell, *Planing as Process and Product*, УРБО БиХ број 2.

не грешке, стечена сазнања из теорије уграђујемо у праксу, стварамо нове визије развоја. У тимском и компромисном раду, као и партнерском односу свих корисника и актера у простору треба пронаћи заједничке прихватљиве визије развоја у простору. Нови тип појава и процеса нуди унапређење квалитета, у својству закономјерности у планирању и уређењу простора. Потписивањем Љубљанске деклерације о просторној (територијалној) димензији одрживог развоја,[73] БиХ је постала свјесна изазова пред којим се налази просторно уређење. Препознајући значај европских интеграција које су у току, **прихватила је просторни развој** као методу достизања хармоничног развоја на територији РС у будућности.

Закон о уређењу простора

"Једини стабилан облик владавине је онај у којем влада закон и који не зависи ни од једне особе."
(Имануел Кант, њемачки филозоф)

Разлога за измјену и допуну Закона о уређењу простора[74] било је доста, а данас има потребе за израдом новог закона. Довољно је поменути само неколико разлога: дуг, компликован поступак, скупе таксе, бројне накнаде и сагласности, непредвидиви поступци, дуге и нејасне процедуре свих учесника са којима се суочава инвеститор који жели легално градити, неусаглашеност контролних мјера, неадекватна казнена политика, недостатак подзаконских аката, законом прописане просторно-планске документације итд. Наведени недостаци **нису омогућили практичну примјену закона у битним сегментима**. Треба указати на неопходност увођења модалитета, примјене позитивних смјерница ЕУ као што су: укључивање јавности, партнерства, активна заштита средине /усклађивање просторног уређења са заштитом човјекове средине/, отклањање административних баријера у финансирању, дестимулација и заустављање незаконите изградње (као друштвено негативне појаве) и др. Бројне измјене и допуне Закона о уређењу простора створиле су **неопходне предуслове за почетак реформи у овој области**. Конкретан допринос је уградња основних начела, промоције људских права, владавине закона и плуралистичке демократије, уграђених у конкретној форми европских конвенција и повеља. Други, не мање битан, корак постигнут је **интегрисањем еколошких прописа у Закон о уређењу простора**.[75] Интегрисане мјере заштите средине захтијевају интегрално сагледавање и практичну примјену принципа одрживог развоја у будућности. Уведени су модалитети примјене позитивних смјер-

73 Министри држава чланица Савјета Европе (свих 45 земаља чланица) на 13. Конференцији европских министара одговорних за просторно планирање потписали су у Љубљани, 16. и 17. септембра 2003. *Деклерацију о просторној (територијалној) димензији одрживог развоја*

74 *Закон о уређењу простора* "Службени гласник Републике Српске, број 19/96".

75 Поглавље 5. Заштита животне средине у процесу планирања простора и изградње грађевина, са члановима, *Закон о уређењу простора 28-31 - Пречишћен текст* "Службени гласник Републике Српске, број 84/02".

ница: укључивања јавности, партнерства, превентивне и активне заштите средине, у виду директне и интегрисане примјене на еколошки осјетљивим подручјима, али и у виду превентивних активности у простору. Закон омогућује примјену прихватљивих смјерница из Нове Атинске повеље,[76] Савјетодавне службе за страна улагања /ФИАС/[77] која је указала на административне баријере, које су биле кочница те се заложила за њихово отклањање. Закон стимулише стручност и захтијева професионалну, флексибилну, аргументовану, реалну, уравнотежену, међусобно усаглашену, лако проводиву и примјењиву просторно-планску документацију. Прописи налажу планску, квалитетну и ефикасну изградњу на тржишним принципима, под једнаким условима, без монопола и фаворизације институција и појединца. Постигнут је **политички консензус** да нема накнадне легализације грађевина. Није дозвољена изградња без плана, тј. незаконита (дивља, бесправна) изградња у будућности. Дестимулисање и ригорозно санкционисање свих незаконитих активности у простору има јасне инструменте заустављања, што је квалитативан помак у функционисању укупног правног система, који није досљедно примијењен на терену. Незаконита изградња ових простора нанијела је много штете интересима Републике Српске и њеном становништву. Заустављањем и рјешавањем те појаве **отварају се нови, квалитетнији и извјеснији видици планског развоја у простору за будућност**. Треба оснажити започете реформе како би се лоша пракса чим прије елиминисала. То захтијева широку друштвену активност, уз подршку свих стручних институција. Циљано, корак по корак, уз партнерство свих учесника, треба доћи до новог концепта закона како би се креирао нови и успјешнији амбијент. То су **прекретнице** у односу на досадашње законодавство, а за циљ имају: **приближавање законодавству ЕУ**, стварање повољних услова за домаћа и страна улагања, квалитетнији, садржајнији, уравнотеженији и правилнији развој у будућности. Унутар законског оквира стимулише се јачање струковних удружења у области планирања, уређења, пројектовања и изградње. Професионалцима треба препустити контролу и заштиту струке, извршити усклађивање са Директивом о архитектима 85/384/CCE (1985), уз поштовање савјета савјетодавне комисије, те обезбиједити примјену Повеље UIA[78] (Међународно удружење архитеката) УНЕСЦО о архитектонском образовању (1996), поштујући мултидисциплинарност образовног профила стручњака у више области, уз континуирану едукацију током цијелог живота, као и Споразум о препорукама UIA (2000) у примјени законских оквира.

Плански постављене циљеве и задатке **треба објединити са принципима развоја Европе** да би се **омогућила економска, социјална и еколошка кохезија у простору**. Законом промовисан интегрални приступ рјешавања у простору уважава различитос-

76 "*Нова Атинска повеља*," Стразбуг, 1998, www.ceu-ectp.org/fr/athensfr.htm. Тада је одлучено да ће се овај документ ревидирати сваке четири године, тако да је тренутно активна Нова атинска повеља из 2003, Визија града за 21. вијек, која је резултат процедуре ревизије.

77 Foreign Investment Advisory Service (FIAS) www.fias.net. Савјетодавна служба за страна улагања (ФИАС), Пројекат БиХ, 2003, *Administrative Barriers, Followed up earlier study of administrative barriers to investment,* in cooperation with the Banks Business Environment Adjustment Credit; focused on strengthening the dialogue between the public and private sectors and developing a monitoring system to assess the impact of reforms made on the basis of the administrative barriers recommendations.

78 International Union of Architects: www.uia-architectes.org.

ти држава и регија у јединству Европе. Наш циљ и жеља је Европа. Земље западног Балкана уређењем своје територије могу допринијети одрживом развоју, дати активан допринос на глобалном нивоу. Законски оквир ствара битне предуслове за ефикасан и синхронизован рад органа и служби на свим нивоима. Припрема, израда, доношење и имплементација Просторног плана квалитативни су помак ка Стратегији просторно одрживог развоја Републике Српске. Рад стручњака разних профила на усаглашавању визије по свим питањима, на партнерским принципима, мора бити доступан широј јавности. Не смије се дозволити фаворизација и лидерство појединца у тим процесима (планирања, уређења, пројектовања, изградње, експлоатације итд.). Треба осигурати правилан третман простора по престанку коришћења грађевина или утврдити неопходну санацију по извршеној експлоатацији. Набројане активности морају заживјети у свим институцијама система да би се створили предуслови за **практичну примјену на терену**.

Планови - визије

"Ако човјек не зна у коју луку једри, ниједан вјетар му није од помоћи." (Сократ)

Јасна визија територијално одрживог развоја осигурава кохезију економских, социјалних, еколошких и просторних компонената. То је **ренесанса** просторног планирања, која ствара услове за плански, равномјеран и избалансиран развој, нуди **прихватљиву** визију **развоја у простору**. Поштовање европске традиције и праксе у области планирања представља п**озитиван стимуланс**, одшкринута врата ка европским интеграцијама. Тиме смо корак ближе европским просторно-развојним перспективама (EPRP). Просторно-развојне перспективе осигуравају одржив и уравнотежен развој цјелокупне територије. Тај "четврти", "културни" ниво одрживог развоја у простору јесте новина, квалитативна предност која нуди јасне инструменте имплементације, обједињује три битне компоненте: **друштво, економију и екологију**. Ширење ЕУ нови је изазов за просторно-развојне политике. Успостављени су финансијски инструменти за достизање циљева EPRP кроз иницијативе INTERREG III (INTERREG IIIA, INTERREG IIIB, INTERREG IIIC, ESPON, INTERACT). Методологија израде и садржај планова као докумената просторног уређења захтијева упознавање и усклађивање са **Водећим принципима** за просторно одржив развој европског континента, те адекватно и правовремено **учешће јавности** у свим фазама процеса планирања. Преиспитујући структуру, сад-

ржај и методологију израде планова, сугерише се израда флексибилне, транспарентне просторно-планске документације, усклађене са новим сазнањима из области просторног планирања Европе. Синхронизоване активности и планско усмјерење финансијских средстава (као и оних прикупљених од незаконите изградње), стварају повољне услове за израду законом прописане просторно-планске документације за цијелу територију Републике.

Позната је чињеница да су на просторима бивше Југославије постојали правилници о грађењу зграда, али не и насељских цјелина. Урбанистички закони нису садржавали правилник о изградњи насеља, са изузетком Закона о просторном уређењу и грађењу БиХ. **Временски дајући примат плану, у закону се изгубила битна, изворна, градоградитељска садржина у корист планерске** (престали смо се бавити изградњом села и градова, а основна сврха постала је израда планова - маргинализован је проблем практичне примјене плана). Зато је потребно увести **Правила у грађењу насеља**[79] како бисмо успоставили **правни ред у "кући"** заједничког живљења. Насеље, као људска заједница, има право и дужност да сваком свом члану, али и градитељу, пропише оптималне услове који не ограничавају услове других чланова као ни заједнице у цјелини, тј. да свима приближи јасну визију урбаног континуитета и развоја прихватљивог "за сва времена." Градитељским правилима не утврђују се само права и обавезе градитеља, власника, инвеститора него и свих корисника који у насељу живе и раде, обезбјеђују опште потребе и **штите јавни интерес у простору**. Јасна правила нуде визију будуће људске заједнице и утврђују планску перспективу насеља, стварају повољне услове у мјесту заједничког живљења (омогућују здрав живот становништву и нуде јасан развојни концепт). Правила не могу бити "случајан" скуп који би представљао "локацијски" приступ изградњи насеља и ограничења која "гуше" развој, већ напротив, стручно-научни рад који уважава све вриједности насеља, чува их и обогаћује. Постојала су одређена правила и кад закона није било (нпр. искуства обичајних правила за изградњу градова са простора бивше Југославије, Дубровника 1272, Котора 1332. и других). Треба искористити стечена искуства европских земаља (Француске, Швајцарске, Њемачке и других које имају урбани континуитет), створити услове да се **Правила о изградњи насеља** врате и уграде у наше законодавство. Очување вриједности мјеста које насељавамо, његове природне и изграђене средине коју баштини, обезбјеђује јасну будућност, планску визију развоја. Живот људи захтијева потребу **постојања правила у изградњи насеља**, а законодавцу не припада императив да о њима одлучује, **него обаве-**

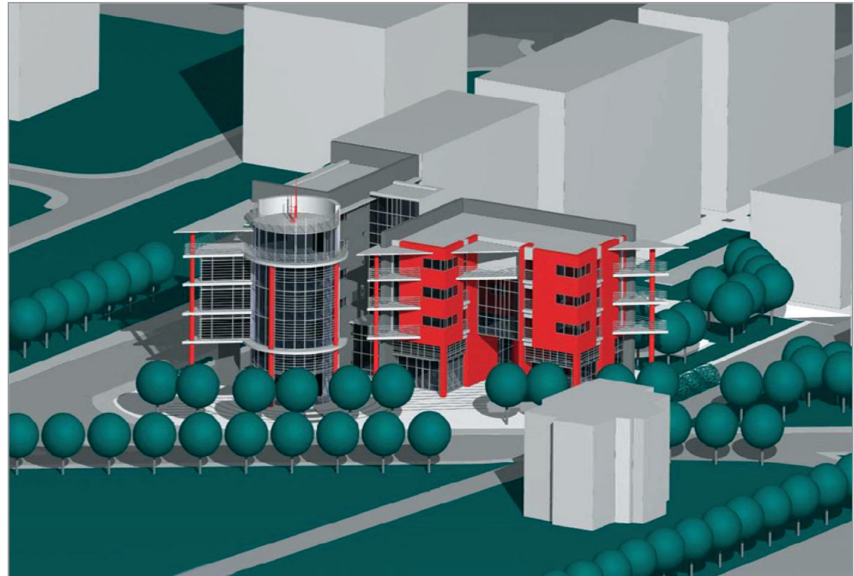
79 Види више о концепту и начелима правилника: Бранислав Крстић, *Градитељска правила,* истраживачки пројекат на постдипломским студијама Архитектонског факултета у Београду, 1997. године.

за да их извршава. Правила се утврђују за урбанистичку цјелину (зону, кварт, четврт, претежну намјену у дијелу насеља) да би се обезбиједила животна и функционална цјелина за становнике и насеље. Пракса је показала да се цио град не може "угурати" у један правилник. Богатство разноликости **не смије се "гушити"**, већ напротив **- правилима** га треба чувати и стимулативно обогаћивати. Истовремено, и градитеља треба учинити **сигурним**, јер се до сада остављало превише простора **за "тумачење"** општинској, градској или републичкој управи.

Стварање **уравнотеженог развоја цјелокупне територије**, уз превентивно и правовремено дјеловање у простору, намеће потребу за израдом система планова (стварање плански осмишљене визије развоја, која нема алтернативу). По први пут у Републици се долази до података шта је легално изграђено у простору. Увођење информационо-документационе основе о простору значи корак ближе европским интеграцијама. Основни недостатак планова из прошлости ових простора, поред не-

Регулациони план и интервенција на задану тему, дипломски рад Душке Гајић. Успјешан композициони распоред маса као одговор на уситњену структуру урбаних вила, савремена материјализација, уз јасно вођење и комфор стамбено-пословног блока.

реалности и преамбициозности у планирању, јесте **затвореност и слаба практична примјењивост**. Нови законски оквир мора прописати **обавезу израде етапних планова примјене**. Њима се јасно дефинишу и временски терминирају будуће мјере и активности у простору, пресизирају носиоци активности и одређује временски период реализације. Тиме се стварају услови за праћење извршења и правилно усмјеравање финансијских средстава за реализацију. Елиминацијом грешака из прошлости корак по корак повећава се ефикасност и примјењивост плана. Нажалост, тренутни помаци у практичној примјени су минимални. Правилник о садржају планова[80] захтијева досљедност у припреми, изради и примјени планова у пракси, даје ефикасне методе контроле и мониторинга. Њиме се дефинише и одређује одговарајући ниво техничке обраде и садржај просторно-планске документације. Тренутни захтјеви су за свеобухватном, флексибилном, визионарском и лако примјењивом планском документацијом, која има широк дијапазон дозвољених активности у простору, како се не би прекомјерно условљавао, администрирао и кочио развој. Реализација планских рјешења временски је одређена законом. Етапни план[81] омогућава ефикасну реализацију, проводивост и примјењивост планске документације у пракси. Треба стварати законски оквир којим се Плану дају јасни инструменти за превазилажење уочених проблема у простору и отклањање узрока из оцјене стања. Обавезност садржаја одређених прилога проведбених планова **искључује могућност парцијалног планирања**. Интегрално сагледавање активности и актера у простору, поштовање смјерница плана вишег реда, усаглашавање визије, активно учешће јавности на партнерским принципима, јасни су инструменти **за имплементацију плана**, припрема за прилагођавања наших планских докумената прописима ЕУ. Влада Републике Српске треба **успоставити мрежу јавних предузећа** која ће у складу са законским прописима израђивати и контролисати примјену просторно-планске документације. **Приоритет је заштита јавног интереса** при планирању и господарењу простором, како би се омогућило укључивање ове територије у међународни простор.[82]

Нови закон о уређењу простора треба урадити у складу са смјерницама из Просторног плана Републике Српске. Закон треба дефинисати структуре и нивое просторно-планске документације у складу са стварним потребама, водећи рачуна о европским искуствима, **али у складу са потребама и могућностима општина и градова**.

80 *Правилник о садржају планова,* "Службени гласник Републике Српске, број 2/03".
81 Види члан 65. и 66. *Закона о уређењу простора - Пречишћени текст*, "Службени гласник Републике Српске, број 84/02".
82 Види члан 4. став 2. и члан 5. *Закона о уређењу простора - Пречишћени текст*, "Службени гласник Републике Српске, број 84/02".

Информационо-документациона основа о простору

"Грађење је вјештина, али ако ме дирне у срце - то је архитектура." (Le Corbusier)

По питању успостављања савременог, јединственог просторног информационог система у Републици Српској налазимо се међу најнеразвијенијим земљама у Европи. Догађаји у пракси имају карактеристике "националног хаоса". Стање данас карактеристично је и упоредиво са 90-им годинама прошлог вијека у најнапреднијим транзицијским земљама из окружења. Дигиталних збирки просторних података у правом смислу нема. Постоји само гомила нестандардизованих, неинтегрисаних и за употребу изван матичне намјене некорисних векторских обрада. Крајње је вријеме да се предузме иницијатива у формирању рационалних и ефектних инструмената за реализацију законских оквира, са визијом могућих корака. Стручној јавности позната је чињеница да су све транзицијске државе **прескупо платиле одсутност** стратегије развоја геоинформацијске структуре (дефинисања јединствених садржаја и обавезних просторних дигиталних база података). Та се цијена не мора платити, понекад је то предност коју имају они који касне. Ниједна држава у свијету није успјела да **једним велепројектом** и на пречац успостави савремену геоинформацијску инфраструктуру. Резултати оних који су то покушали нису успјешни, као ни оних који су се препустили стихији и саморегулишућем тржишту просторних информација. Најбољи резултати постижу се тамо гдје се приступи **поступном увођењу и моделирању** појединих компонената дигиталног геоинформацијског система. Претходно треба урадити концептуалну **студију са стратешким оквирима и смјерницама развоја**.

Низак ниво ажурности аналогних база података које се користе у планерским процесима у Републици Српској служи само **присилном финансирању** органа и институција које имају "историјско право" наплаћивања њиховог коришћења. Поступци ажурирања аналогних форми су **преспори, прескупи и непознати** у Европи. Да бисмо "ухватили промјене на терену", које се не стижу пратити, а камоли превентивно дјеловати у простору и усмјеравати активности, то захтијева успостављање **дигиталне базе података**.

Формирање информационо-документационе основе о простору пионирски је подухват, **полазна основа за просторне евиденције** унутар дијаграма фазног формирања јединственог информационог система о простору.[83] Послови организовања, вођења и континуираног развоја јединственог информационог система о простору, послови су од **посебног интереса**.[84] Правовремено и свеобухватно сагледавање свих активности у простору

83 Види члан 4, став 3. *Закона о уређењу простора - Пречишћени текст,* "Службени гласник Републике Српске, број 84/02".
84 Види члан 4, став 3. *Закона о уређењу простора - Пречишћени текст*, "Службени гласник Републике Српске, број 84/02".

нуди континуирано **праћење стања промјена и тежњи у њему**. Стварају се могућности за интервентно предузимање мјера управљања простором, активне заштите средине и здравља људи на овој територији. Треба нагласити потребу за формирањем рационалних и ефектних инструмената за реализацију законских оквира. Темељни **постулати планирања територијално одрживог развоја** подразумијевају:

- **интегралност**,
- **кооперативност свих учесника, како међусекторског тако и по управним нивоима,**
- **пуно учешће јавности,**
- **прекогранично усклађивање.**

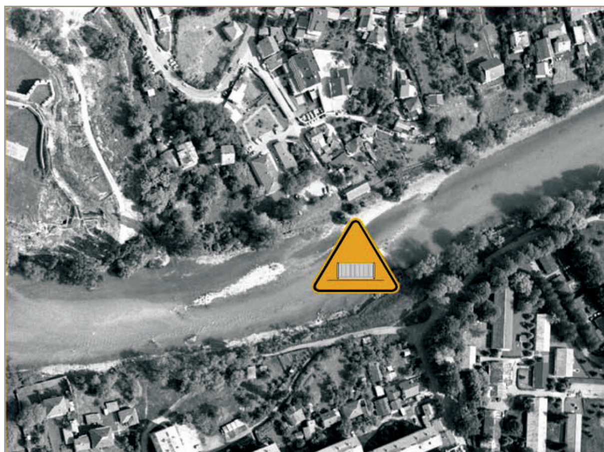
Кључни инструмент за реализацију набројаних постулата је **савремен просторни информацијски систем** јавних података о простору, као база за друге информационе системе и развој свих неопходних информација на истој платформи. Географски информациони систем са платформом Аутодеска је могуће рјешење.[85] Континуирано праћење промјена у простору даје могућност правовремене интервенције. **Превентивно спречавање ризика** нови је циљани квалитет који се жели достићи, што је у пракси ових простора био риједак случај. Већ дуго се касни са интервенцијама у простору, континуирано се **лијече посљедице**. Формирање заједничког тијела на нивоу Владе, које би синхронизовало све активности на изради и развоју јединственог информационог система о простору, **приоритетан је задатак**. Оспособљавање стручних кадрова, међусекторско усаглашавање активности, уз континуирано унапређење информационо-документационе основе о простору, ствара битне претпоставке за постизање укупне хармоније у простору, праћење и размјену података са свим актерима и са ЕУ. То захтијева претходно ажурирање: геодетских планова,[86] регистара природних ресурса, загађивача, демографских података урбаних и руралних подручја, као и уношење планских рјешења (превести у ГИС окружење путем стандардних алатки). **Успостављање базе поузданих и међународно хармонизованих стандарда података о простору** приоритетна је активност, којој претходи ажурирање геодетских подлога са стањем изграђености, легалности, власничких односа, распоредом грађевина, насеља, инфраструктурних водова у простору. Просторни план Републике Српске довршава се у дигиталном облику те се може превести у ГИС формат. Квалитетна је то припрема за катастар инфраструктурних водова, изграђених физичких структура у простору, битан предуслов за јединствен информациони систем о простору. Достигнуту, полазну

85 Види актуелне пројекте успостављања информационог система у простору "Инове" у општинама Бањалука, Градишка, Србац итд, који се реализују у оквиру GAP-USAID пројекта 2007.

86 Више о овоме види у књизи Милана Трифковића, *Геодетски планови*, Виша грађевинско-геодетска школа Београд, 2003, поглавље: Дигитални геодетски план, стр. 187. и даље.

основу треба континуирано допуњавати свим неопходним информацијама. **Треба јасно просторно (физички) дефинисати заштитне коридоре** са планираним зонама заштите и разграничењима на свим нивоима власти. Размјена података о простору са Републичком управом за геодетске и имовинско-правне послове, Заводом за статистику, свим министарствима јавним институцијама **сигуран су пут ка успјеху**. Реализација Одлука о незаконито изграђеним грађевинама на нивоу градова и општина[87] ствара прилику за обогаћење базе података и убрзавање процеса реформе просторног планирања и заштите средине. Успостављање јединственог информационог система о простору ствара минималне предуслове за успјешно планирање и изградњу простора у будућности. Ажуран геореференциран ортофото снимак, полазни је параметар, подлога за легалитет досадашње изградње. Наредни корак је подвлачење дигиталних геодетских планова под ортофото снимак, чиме бисмо ажурирали геодетске подлоге за израду планова. Уношењем **евиденције о коришћењу и власништву** са индентификацијом матичним бројем стварају се предуслови за конципирање јединствене документационе основе о простору, са збирком података о стварној употреби простора. Ажурне подлоге о простору, синхронизоване са планским активностима, омогућују **праћење**

Визија и концепт рјешења пјешачког моста системом контејнера у дипломском раду Синише Марјановића 2007. Кандидат је уочио актуелан проблем слабе доступности пјешака са обје стране ријеке, те тренутну ситуацију расположивих и донираних контејнера УН искористио као могуће рјешење и адекватан одговор струке.

87 Види члан 155, *Закона о уређењу простора - Пречишћени текст,* "Службени гласник Републике Српске, број 84/02".

реализације планова (мониторинг). Сврха је омогућити хитне, правовремене интервенције када се уоче промјене планских рјешења или настану конфликти у простору, те активно пратити заштиту свих компонената природне средине. Размјена података између свих актера у простору и са ЕУ, уз међусобну хармонизацију и ажурирање квалитативан су помак ка приближавању ЕУ. Наредни корак у процесу транзиције била би **директна примјена планских докумената. Хитно је потребно појединостављење поступка** у процесу прибављања одобрења за грађење. То подразумијева изостављање (укидање, превођење) урбанистичке сагласности. Рјешење о одобрењу за грађење издавало би се директно са проведбеног плана (путем извода или на друге законски дефинисане форме). Изостављањем поступка издавања урбанистичке сагласности **значајно би се убрзао поступак**. Тиме би се процес прибављања одобрења за грађење **значајно скратио**, а цијела активност убрзала, те **отклонила неизвјесност** (која је данас присутна) у погледу окончања поступка. Сва питања учешћа јавности, заинтересованих лица у поступку, **окончала би се** у процесу припреме, израде, усвајања проведбеног планског документа - Плана. Нови систем планова мора ријешити ова питања и дати могућност заинтересованим лицама да прије отварања процеса израде или измјене плана **правовремено интервенишу и заштите сопствени интерес. Техничку документацију, Пројекат** на основу ког се добија одобрење за грађење потребно је ослободити великог администрирања и **свести га на потребне стручне прилоге**. Треба **уједначити и побољшати технички ниво обраде**, направити квалитативан помак у изради Пројекта, што би се дефинисало Правилником о садржају техничке документације. Тренутна законска рјешења у области просторног уређења и заштите животне средине представљају прелазани корак, у коме је неопходан искорак који би обезбиједио плански контролисан, усаглашен и одржив развој територије Републике Српске и визионарски напредак у будућности.

Проблеме у простору треба откривати правовремено, што пружа могућност за њихово ефикасно рјешавање у фази доношења развојних и проведбених планова. Вишенамјенско коришћење подлога о простору од стране министарства, ограна управе, јавних предузећа, управа, на свим нивоима власти, захваљујући неслућеним могућностима ГИС технологије, ствара неопходне предуслове за **ефикасно успостављање** јединственог информационог система о простору. Тиме се омогућује **праћење** планираног територијално одрживог развоја, **успоставља контрола промјена, синхронизују** активности корисника истраживаног простора.

Треба израдити студију са **планом поступног увођења и имплементације** информационог система о простору, са успостављањем информационо-документационе основе и регистра просторних евиденција као основе за друге неопходне евиденције и информационе системе, уз **несметану размјену и доступност свим актерима у простору.**

Политика земљишта

"Архитектура и умјетност имају одговорност да се обраћају историји и збивањима. "
(Daniel Libeskind)

Друга половина минулог вијека остаће позната по чињеници да на истраживаним просторима **није постојала политика коришћења земљишта** у складу са природним (датим) карактеристикама. Земљиштем се управљало на врло специфичан, **административни начин (уз одсуство тржишта)**. Управљање некретнинама на тај начин у пракси се показало неуспјешним, али је зато произвело бројне конфликте и трајне посљедице у развоју. **Некретнине** (земљиште са инфраструктуром) **у цијелом свијету представљају велики бизнис,** одувијек су биле плодно тло за оне који заобилазе законске прописе (спекуланте). Законска рјешења морају дефинисати својинске односе и титулара на земљишту. Крајње је вријеме да се приступи свеобухватнијем просторном планирању, са акцентом на примјени и мониторингу, да би се затечено хаотично стање у овој области поправљало циљано, корак по корак. То захтијева правилно сагледавање и рационално коришћење земљишта као ограниченог природног ресурса. Израда стратегије за управљање земљиштем и уређењем међусобних односа императив је и приоритетна обавеза у жељеном правцу територијално прихватљивог развоја за све грађане. Тиме би био успостављен разумнији однос према овој проблематици, као и њено правилно дјеловање, али и ускладио законски оквир заједничког дјеловања на остварењу територијално прихватљивог развоја у простору.

Грађевинско земљиште

"Добро народа је врховни закон." (Цицерон)

Опстанак човјека на Земљи заснован је на **конкуренцији**. Транзиција захтијева несметано функционисање тржишта и у овој области, као ефикасан инструмент **конкуренције на економским принципима**. Грађевинско земљиште ових простора **било је кочница**, а не **стимуланс** развоја, као другдје у свијету. Приоритетан проблем је изузетно скроман обухват територије Републике Српске законом прописаних накнада за грађевинско земљиште. Имамо ли у виду изузетно низак степен наплативости ових накнада, онда и није чудно што је угрожен плански развој и просперитет територијалних јединица. **Различит ниво накнада**, "од симболичних до енормно високих", уз ненамјенско коришћење прикупљених средстава, без учешћа грађана и јавности, у пракси су резултирали **лошом инфраструктурном опремљеношћу насеља**. Заједничка карактеристика **свих урбаних насеља** на овим просторима, без обзира на висину накнада за уређење грађевинског земљишта у њима, јесте **низак ниво** инфраструктурне опремљености. То нам указује на **озбиљне проблеме** у овој области, али и евидентно **ненамјенско коришћење** ових средстава. Грађани нису били информисани (о нивоу прикупљених средстава од накнада, као ни о њиховом намјенском коришћењу) те самим тим нису утицали на развој сопственог насеља. Није им пружена могућност **да одлучују** о усмјеравању средстава **за приоритетне потребе** инфраструктурне опремљености своје улице, дијела насеља, града и сл.

Условљеност локације доводи до својинских монопола. Цијена инфраструктуре и положајни квалитет локације резултирали су високом цијеном некретнина, које биљеже континуиран раст. Локалне власти, умјесто да **искористе ренту као особен вид капитализоване цијене земљишта у насељу, за рјешавање горућих социјалних, инфраструктурних и развојних потреба**, нечињењем омогућују да локацијска рента - екстрапрофит у центрима насеља и градова (и другим повољним локацијама) широм РС **остаје сналажљивим инвеститорима** појединачних грађевина. Рента је особен израз бројних погодности грађевинског земљишта (настала на бази сложених квалитета и доприноса), те као таква **не може бити приход само једног корисника**, тј. власника земљишта. Ексклузивитет локације и потенцијална рента су изазов за власника, али и потенцијалне инвеститоре. **Појавни облици ренте и њихово мјерење јесу најсложенији процес у дјеловању понуде и потражње**. Појавни облици ренте су:

- AR, тј. **апсолутна рента**, као особена цијена која се мора платити за свако, па и најлошије земљиште, пошто га власник у противном неће дати,
- DR-Ia, тј. **диференцијална рента**, настала на бази природних особености земљишта за изградњу (носиво тло, без додатних радова и поскупљења),
- DR-Ib, најважнија и највећа, **положајна рента**, настала услед бројних улагања у градске фондове који вишеструко повећавају вриједност земљишта,
- DR-II, или диференцијална рента II, настала усљед **додајног капитала** на уређењу грађевинског земљишта које припада тој конкурентској локацији,
- MR, тј. **монополска** рента као израз својеврсних погодности локације, чак ексклузивног карактера на тражњи заснованој на моди, престижу и сл.”[88] Да би се осигурало **домаћинско понашање** у простору, она мора бити распоређена између више власника и предузетника: **власник земљишта, закупац или купац земљишта, грађевине и локалне управе**. Нагласак треба дати неријешеним питањима потреба у окружењу датих локација, која и даље оптерећују буџет локалних власти. Недостатак ефикасне регулативе, изостанак локалне иницијативе, стихијски развој без титулара земљишта и природне конкуренције тржишта **- захтијевају промјене** социоекономског и правног система, уз доношење закона који на тржишним принципима регулишу област грађевинског земљишта, инвестирања и опорезивања. Неопходна је демократизација у планирању и веће учешће јавности и заинтересованих актера у доношењу планских и развојних одлука да би се уочени пропусти правовремено отклањали. Измјене и допуне закона о грађевинском земљишту, захтијевају увођење тржишта земљиштем које није постојало (била је потребна дисперзована понуда земљишта, тј. постојање више власника). Право на коришћење добивано је на **нетранспарентан начин,** јер није плаћана тржишна цијена земљишта, док је исто, заједно са изграђеном грађевином, **продавано по тржишној цијени**. **Предузетник** на тај начин присваја **незарађене приходе - ренту**. Средства за уређење грађевинског земљишта морају се правилно прикупљати и намјенски користити. Треба постојати **транспарентна контрола** утрошка прикупљених средства, уз учешће јавности. Циљ је сврсисходно усмјерити средства у правцу побољшања нивоа инфраструктурне опремљености насеља.

Блискост и повезаност послова додјеле, планирања, уређења земљишта и грађења, намећу потребу за **могућношћу доношења јединственог закона** о просторном уређењу и

88 Гаврило Михаљевић, *Реформа урбаних политика земаља у транзицији*, Монографија, Југословенски институт за урбанизам и становање и Удружење урбаниста Србије, Београд, 1988, К*онкуренција као механизам унапређивања грађевинског земљишта*, стр. 52.

грађевинском земљишту у будућности. Идеја водиља је обезбјеђење рационалног, ефикасног управљања и коришћења грађевинског земљишта, као **изузетно важног ресурса**. Уколико се овај принцип правно и практично покаже неизводљив, треба извршити претходну и потпуну усаглашеност и синхронизованост поменутих закона, да у практичној примјени не би дошло до конфликта и злоупотребе, јер је таква ситуација била до сада честа у пракси.

Високи представник у БиХ је својом Одлуком донио (наметнуо) Закон о грађевинском земљишту Републике Српске.[89] Законом се уводе одређене погодности, као што је двојак својинско-правни режим (државног и приватног власништва над грађевинским земљиштем). Закон је тијесно повезан са Законом о општем управном поступку, Законом о експропријацији, Законом о просторном уређењу, Законом о земљишној књизи, Законом о власничко-правним односима, Законом о промету непокретности и Законом о насљеђивању. Овим законом регулисани су поступци:

- преузимања неизграђеног грађевинског земљишта ради привођења трајној намјени,
- губитка привременог права коришћења, првенственог права коришћења,
- додјеле неизграђеног грађевинског земљишта ради грађења лицу које није могло остварити првенствено право коришћења,
- додјеле грађевинског земљишта за изградњу грађевина,
- губитка права коришћења ради грађења, због неподношења захтјева за одобрење за грађење и неизвођење претежних радова на згради, установљења стварних служности, привременог заузимања грађевинског земљишта,
- дозволе вршења припремних радова на грађевинском земљишту,
- утврђивања права власништва на грађевинском земљишту на којем је изграђена зграда без права коришћења ради грађења,
- поступка ревизије и израде нацрта рјешења, престанак државног власништва на градском грађевинском земљишту које није приведено намјени и успостављања ранијег власничко-правног односа.

Можемо очекивати да ће се ускоро **успоставити јединствен правни режим на градском грађевинском земљишту**, које ће углавном бити у **приватном власништв**у, са чиме ће нестати потреба за регулисањем права ранијих власника. Тиме ће **закон изгубити имовинско-правну димензију**. Преостале одредбе закона **могле би се пренијети у Закон о уређењу простора** (услови и начин одређивања градског и осталог грађевинског земљишта, те регулисање накнаде за природне погодности и накнаде за

89 Високи представник у БиХ је својом Одлуком број 146/3 од 15.5. 2003. донио *Закон о грађевинском земљишту Републике Српске.* Закон је ступио на снагу 16.5.2003. У "Сл. гласнику Републике Српске број 41/03".

коришћење), тј. нестала би потреба за постојањем посебног Закона о грађевинском земљишту. Треба ускладити политику газдовања грађевинским земљиштем и управљања разним облицима накнада како би се осигурао територијални просперитет у насељима и постепено елиминисало комунално сиромаштво.

Анализа стања истраживане територије истиче потребу за **хитном израдом и усвајањем стратегија (политика) газдовања земљиштем и управљањем разним облицима накнада**. Треба јасно поставити циљеве земљишне политике са практичним мјерама и активностима (краткорочно, средњорочно, дугорочно) очувања, заштите, коришћења и унапређивања пољопривредног, шумског, водног, рударског земљишта, управљања грађевинским и другим земљиштем (изузетним ресурсима Српске).

Савремени принципи

"Архитектура је свуда око нас. Она ствара амбијент у коме се крећемо, она је оквир нашег живота, она је материјална база социјалног и духовног развитка и националног успона." [90]

Партнерски однос препоручује се при усаглашавању мишљења стручњака, актуелне власти и корисника, код свих активности у простору (као и код санације простора послије завршене експлоатације). Укључење у савремене европске токове подразумијева образовање стручног, рационалног, ефикасног инжињера, **са познавањем више области**, оспособљеног за тимски рад и партнерски однос. Реформа наставних планова обезбјеђује мобилност студената, наставника и истраживача, с циљем превазилажења некомпатибилности наших образовних система са европским. Образовати инжињера спремног за праксу, унаприједити атрактивност и конкурентност европског простора високог образовања - циљани је допринос.

Просторно планирање и заштита средине су по својој природи мултидисциплинарне дјелатности, које су поред ових закона, у појединим дијеловима уређене и прописима из области коришћења пољопривредног и грађевинског земљишта, шума, вода, руда, саобраћаја, енергетике, заштите културно-историјског насљеђа и природе, заштите од елементарних непогода и ратних дејстава, Закона о комуналним дјелатностима итд., па је неопходно међусобно усаглашавање тих законских прописа и подзаконских аката. Треба мијењати сопствену свијест, **стварати одговорног планера**, политичара, позитивно утицати на све актере у простору, **ус-**

90 Богдан Несторовић, *Увод у архитектуру*, Грађевинска књига, Београд 1968.

кладити развој природе и човјека. Потребно је измијенити однос према инвеститорима-странкама у поступку. Мора им се понудити више потенцијалних могућности, уређених локација, на тржишним принципима, уз уважавање власништва и заштиту јавног интереса. Ефикасним и практичним савјетима треба **мијењати досадашњи однос** на релацији службеник-странка, гајити стручан и професионалан однос (службеника у функцији грађана). **Развојем и изграђивањем систем управе**, који омогућује квалитетне, ефикасне и коректне услуге, омогућити свим грађанима да заврше посао у рекордно кратком времену.

Стварањем повољне климе и тржишта земљишта треба привући домаћи и страни капитал, треба омогућити боље услове за живот свих грађана, **створити јасније и извјесније перспективе за будућност**. Власт која то не схвати на вријеме суочиће се с тим да ће њену територију **заобићи токови новца и капитала**. Несмотрене активности довешће до стагнације, угрозити опстанак сопственог становништва, присилити га на миграцију са те територије, јер она неће бити атрактивна за улагања. Услови живота на територији са неријешеним проблемима слаба су развојна перспектива.

Незаобилазан задатак сваке генерације је да доприноси сређивању односа у људској свијести и насељу. Наша генерација треба дати свој допринос у изградњи насеља за 21. вијек. Задатак и циљ политике градова и општина треба бити **стварање угодне**, партнерски успостављене средине, **која омогућује здрав живот** свом становништву.

Довршење Просторног плана Републике Српске до 2015. приоритетна је активност на овим просторима. **Градови и општине** који постигну оптималне услове живљења успјешним рјешавањем конфликата у простору привући ће улагаче, створити повољне услове за живот, **имаће јаснију развојну перспективу у будућности**.

Заштита компонената човјекове средине

"Довољно је само да добар човјек ништа не уради, па да зло побиједи."
(Едмунд Брук, ирски политичар)

Стварањем предуслова за брже, складније, квалитетније очување свих компонената човјекове средине, циљаним активностима успоставља се хармонија у простору, корак по корак, обезбјеђује просторно одржив развој на цијелој територији Републике Српске. Израда скупа Закона из области заштите средине и Закона о уређењу простора треба створити оквир за правилан развој ових области. Реализован је пројекат "Институционалног јачања министарства и израде законске регулативе"[91], финансиран од стране Европске комисије (закони су усаглашени са директивама ЕУ). Они доприносе економском развоју који задовољава **принцип одрживости**. Рјешавајући текуће потребе, без угрожавања будућих генерација, треба заштитити све компоненте човјекове средине од девастације и унаприједити квалитет живота. Скуп закона из области заштите средине обухвата:

- Закон о заштити животне средине,[92]
- Закон о заштити вода, [93]
- Закон о управљању отпадом, [94]
- Закон о заштити природе,[95]
- Закон о заштити ваздуха, [96]
- Закон о фонду за заштиту животне средине,[97]

којима се законодавно и интегрално регулише ова област у Републици Српској. Законе су припремали и израдили домаћи и међународни експерти. Ресорно министарство је континуирано, током цијелог периода израде, давало приједлоге и сугестије да би се добио квалитетнији законски оквир (који би био ефикасно примјењив на терену). Створена је могућност ефикасне и правовремене примјене заштите човјекове средине у пракси. Тренутно је у току израда одговарајућих правилника.[98] Заједничко је опредјељење: да скуп еколошких закона треба хитно имплементирати како би се даља деградација човјекове средине (свих њених компонената) одмах зауставила.

Законодавство је највиши израз друштвене воље. Стварајући законски оквир, намјера је да **воља носи развој са снагом, а не да га слиједи с напором**.

91 Пројекат Институционалног јачања министарства и израда законске регулативе финансирала је Европска комисија, имплементинг партнер је аустријска Агенција за заштиту животне средине, пројект је реализован 2001.
92 *Закон о заштити животне средине* "Службени гласник Републике Српске, број 53/02".
93 *Закон о заштити вода*, "Службени гласник Републике Српске, број 53/02".
94 *Закон о управљању отпадом*, "Службени гласник Републике Српске, број 53/02".
95 *Закон о заштити природе,* "Службени гласник Републике Српске, број 50/02".
96 *Закон о заштити ваздуха*, "Службени гласник Републике Српске, број 53/02".
97 *Закон о фонду за заштиту животне средине*, "Службени гласник Републике Српске, број 51/02".
98 *Правилник о условима за обављање дјелатности лица из области заштите животне средине*, "Службени гласник Републике Српске, број 2/03".

Заштита природне и културне баштине

"Прије извјесног времена група америчких туриста долази у Италију. 'Па ово је задивљујуће', обраћа се један туриста водичу, 'и ви овдје имате пице'. Група младих јапанских скаута долази у Чикаго и већ на аеродрому један из групе се обраћа вођи пута: 'Сјајно, и они овдје имају МекДоналдс'." [99]

Прије 60 година донесен је Закон о заштити споменика културе и природних вриједности у БиХ.[100] Били смо прва федерална јединица у оквиру бивше Југославије у којој су правно уређена питања заштите споменика природе и културе. Закон је био заснован на начелу - **споменик је јавно добро**. У првом члану закона је прецизирано: "*Сви непокретни и покретни културно-историјски споменици, умјетнички и етнографски споменици, као и природне ријеткости зоолошког, ботаничког, геолошко-палеонтоликог, минералошко-петрографског и географског карактера или нарочите љепоте, без обзира на то чије су власништво и у чијем се посједу налазе, стоје под заштитом државе. Научне и естетске вриједности ових предмета су општенародно добро.*" Закон је **кратко, јасно, суштински и садржајно дефинисао** јединствен **систем институција заштите**, у само 28 чланова. Влада се била обавезала чланом 16 поменутог закона да ће основати Земаљски завод за заштиту и научно проучавање споменика културе и природних ријеткости, па и друге такве заводе (вјероватно се мислило на регионалне заводе) у складу са потребама. То је била добра полазна основа за квалитетну и садржајну заштиту на истраживаним просторима. Нажалост, бројне измјене закона 1961, 1978, 1985. и 1996. године нису створиле услове за континуирану заштиту и складан развој у овој области. Очување природног и градитељског насљеђа није ин-

Наведени примјери из свијета могу бити добра идеја, путоказ будућих активности. Познато је да мостови спајају и повезују обале и људе. Пјешачка комуникација преко ријеке Врбас на мјесту тврђаве Кастел повећала је атрактивност и доступност грађана са обје стране ријеке, стимулисала и усмјерила пјешачке токове, активирала и оживјела Кастел, спојила са центром (ријешила га тренутне изолације и заборава).

99 National Geographic Society.

100 *Закон о заштити споменика културе и природних вриједности у БиХ* донијела је Народна скупштина НР БиХ, а прогласио је Президијум Народне скупштине НР БиХ и предсједник Президијума 17.4. 1947, "Сл. лист НР БиХ, број 19/47".

Орто фото слика Кастела данас, доминира зелена стуктура коју треба задржати, али цио садржај интегрисати са центром града и активирати, учинити доступним свим грађанима током цијелог дана.

тегрисано у развојне токове, изостала је "активна заштита" природних вриједности и споменика културе на истраживаним просторима.

Предсједништво БиХ је Одлуком о Комисији за очување националних споменика БиХ именовало чланове Комисије.[101] Високи представник за БиХ прогласио је својом одлуком Закон о спровођењу одлука Комисије за очување националних споменика установљене у складу са Анексом 8. Оквирног споразума за мир у БиХ.[102] Одговорност за примјену закона и одлука Комисије за очување националних споменика у БиХ има Министарство за просторно уређење, грађевинарство и екологију и Влада Републике Српске на територији РС. Тренутно је у току санација и обнова девастираних културних добара. Служба заштите културно-историјског насљеђа се према заштити односила доста селективно (јер су нека вриједна културна добра остала изван режима заштите или су уништена или недоступна). Треба израдити нова ефикасна системска рјешења за успостављање заштите културних добара у Републици Српској.[103]

Закон о заштити природе[104] уређује обнову, заштиту, очување и одржив развој пејзажа, природних подручја, биљака, животиња и њихових станишта, земљишта, минерала и фосила, те других компонената природе које чине дио човјекове средине. Савремени концепт заштите природе не темељи се само на заштити природних ријеткости већ на **активној заштити, коришћењу и унапређењу природне средине**. При изради будуће просторно-планске документације треба примијенити европске принципе и методе планирања за

Панорамске фотографије јасно указују да се ради о споменику коме недостаје интеграција у окружење, споменик напросто вапи за садржајем за живот кроз двадесет и четири сата.

101 Предсједништво БиХ је на својој 119. сједници, одржаној 21.12. 2001, именовало чланове Комисије те је, на основу Анекса 8. Оштег оквирног споразума за мир у БиХ и Одлуке Предсједништва БиХ, Комисија за очување националних споменика БиХ успостављена као институција надлежна за област заштите културно-историјског насљеђа, "Службени гласник БиХ, број 1/02 и 10/02". Комисија је на својој 4. сједници донијела *Критерије за проглашење добара националним споменицима,* "Службени гласник БиХ, број 33/02", www. aneks8komisija.com.ba.

102 Високи представник за БиХ прогласио је својом одлуком Закон о спровођењу одлука *Комисије за очување националних споменика установљене у складу са Анексом 8. Оквирног споразума за мир у БиХ,* "Службени гласник Републике Српске број 09/02".

103 Види више, *Етапни план Просторног плана Републике Српске 1996 - 2001*, који даје основне, краткорочне и дугорочне циљеве заштите и начела у области заштите, види стр. 113 - 124, као и Нацрт Просторног плана.

104 *Закон о заштити природе*, "Службени гласник Републике Српске број 50/02".

Мочварно-барски комплекс Бардача, дио нетакнутих природних вриједности

заштиту еколошки вриједних предјела. Прихваћен је концепт усклађеног и рационално организованог развоја, уз поштовање **принципа вишефункционалности намјене заштићених добара природе**. Одређују се првенствено: научне, културне, васпитно-образовне, рекреативне, туристичке намјене и сл. Треба заштитити, одржавати и унапређивати оне вриједности које су за човјека суштински значајне, као што су природни извори, или извори који су инспирација људског живљења, у циљу хуманизације средине и успостављања еколошке равнотеже у простору, те обезбјеђивања **здравијих и хуманијих услова живота**. Дио проблема настао је као посљедица рата, промјене друштвеног система, али и традиционално лошег система заштите који је функционисао на овим просторима, без јасно осмишљене самоодрживости заштићених простора. На истраживаној територији постоје два национална парка (Козара[105] и Сутјеска[106]), прашуме (Перућица[107], Јањ[108], Лом[109]), велики број заштићених подручја, природних резервата и културног насљеђа.[110] Еколошки осјетљива подручја са посебним природним вриједностима препуштена су сама себи, без осмишљеног концепта и помоћи заједнице. Дода ли се томе изузетно **мали проценат заштићених природних подручја**[111] на истраживаној територији, проблем се значајно усложњава, што захтијева хитно **преиспитивање постојећег концепта**. Обрадом теме у теоретском смислу покушавају се дати нове смјернице и путокази **за активну заштиту еколошки осјетљивих простора**.[112] То је допринос отклањању уочених недоста-

105 *Закон о проглашењу подручја Козаре националним парком*, "Сл. лист НР БиХ"15 /67, 32/73 у површини од 33,75 км2. Види више Војин Буцало, Југослав Брујић, Јово Травар, Ђорђије Милановић, Флора националног парка Козара, Шумарски факултет Бањалука и ERSAF - Регионални завод за управљање шумама и агриокултуром Покрајине Ломбардија, Милано, Бањалука 2007.

106 *Закон о проглашењу подручја Сутјеске националним парком*, "Сл. лист НР БиХ" број 5/62, у површини 173,50 км2.

107 Свјетски позната прашума унутар Националног парка Сутјеска.

108 Прашумски резерват "Јањ" у општини Шипово, формиран рјешењем *Земаљског завода за заштиту споменика култури и природних ријеткости БиХ* (бр. 245/54 од 17.7. 1954), види више Зоран Маунага, Студија прашуме Јањ и Лом - Завршни извјештај Пројекта шумарства у БиХ, Бањалука 2005.

109 Прашумски резерват "Лом" у општини Дринић, "*заштићен је 1956.*" (Шумарска енциклопедија, Загреб, 1983), види више Зоран Маунага, *Студија прашуме Јањ и Лом* - Завршни извјештај Пројекта шумарства у БиХ, Бањалука 2005.

110 *Етапним планом 1996 - 2001 Просторног плана Републике Српске 1996 - 2015*, који је усвојен 12. 9.1996, предвиђена је заштита 68 објеката природе и меморијалних споменика, у укупној површини 3.382,49 км2 или 15,38% територије Републике Српске.

111 Важан задатак из Етапног - Просторног плана јесте формирање нових заштићених подручја Јахорине, Трескавице са кањоном Бистрице, Маглића и Зеленгоре, кањона Дрине и Сушице, Озрена, Виторога итд. косистемима националних паркова и других

112 Види више Зборник радова Међународне конференције *Газдовање шумским екосистемима националних паркова и других заштићених подручја*, Шумарски факултет Бањалука, Јахорина-Тјентиште 5-7. јули 2006.

УЗ СВЈЕТСКИ ДАН МОЧВАРА

ДА БАРДАЧА ОПЕТ ЗАБЛИСТА

Разлози за пропадање Бардаче су вишеструки, а један од њих је и људски јавашлук и еколошка некултура. Програм „Лајсенс" успоставио стандарде којима би се овом драгуљу вратио стари сјај

Прије неколико дана, тачније 2. фебруара, у свијету је обиљежен Свјетски дан мочвара. То је прилика да се присјетимо једног природног бисера - мочваре Бардача код Српца.

Крајем прошле године веома успјешно је завршен програм „Лајсенс" (у оквиру пројеката „Лајф"), које одобрава Европска комисија. Постигнути резултати буди наду да ће Бардачи припасти мјесто које и ...

... ни завод Републике Српске. Кофинансијер је била Влада Републике Српске (Министарство за просторно уређење, грађевинарство и екологију).

Програм се односи на подручје мочваре Бардача, становништво и привреду на територији општина Србац, Градишка и Лакташи. У оштрој међународној конкуренцији од преко 90 пријављених програма, са још 17 других из Европске ...

... било би да буде подржан савременом информатичком подршком и технолошким упутствима за њихову примјену како би се предупредила еколошка разарања и створили услови да се планови реализују и после завршетка програма.

Посебни циљеви програма подразумијевају изучавање могућности и предлагање оквира за сарадњу у области управљања животном средином између локалних власти, ...

ЗАШТИТА ЕКОСИСТЕМА ТРЕБИШЊИЦЕ, ВРБАСА И БАРДАЧЕ

ПРОЛАЗНА ОЦЈЕНА У ЛОНДОНУ

Стручњаци из Републике Српске, који спроводе програме заштите „Лајф", „Лајсенс" и „Инфра ред", у Лондону представили своја достигнућа и вратили се задовољни

Прије неколико дана из Лондона се у Бању Луку, вратила делегација чланова веома значајних програма „Лајф", „Лајсенс" и „Инфра ред", који се спроводе у нашој републици.

Главни циљ програма је помоћ локалним заједницама (укључујући локалне власти, невладине организације, средња и мала предузећа) да развију капацитете и оспособе кадрове за планирање и спровођење акционих програма заштите животне средине.

Циљ је ефективна заштита веома осјетљивих екосистема, уз истовремено развијање ...

... као и парк природе Бардача. На позив партнера у овим програмима, у Лондон је отпутовала делегација чланова ових програма из Републике Српске. Делегација је боравила у Лондону седам дана и обавила низ активности.

Спортским жаргоном речено, репрезентацију стручњака ангажованих на овим пројектима представљали су директор Урбанистичког завода Републике Српске и координатор програма Далибор Бјелица, вођа радног тима за просторно планирање и радног тима консултаната Миленко Станковић, вођа радног тима (Лајсенс програм) Милан Торбе...

Технички координатор програма, професор др Чедо Максимовић, који је, такође, био у делегацији, на почетку посјете и током консултативних састанака, између осталог, наглашавао је да нам предстоје завршне активности на програмима.

До сада је урађено много тога, али сада требамо задати „завршни ударац" и све материјале презентовати у виду квалитетних извјештаја. Веома је значајно да направимо преглед шта је све урађено, гдје се налазимо сада, шта нам све недостаје од материјала и шта је чија обавеза и одговорност, како би се све благовреме...

... је да смо дошли до завршних активности на пројекту, предстоји нам израда финалног извјештаја, монографије, филма, као и низ других послова које морамо квалитетно и на вријеме завршити.

Зоран Лукач је учесницима представио базу података, а Драгомир Брњић досадашње резултате на пројекту везаном за слив Требишњице.

И остали чланови нашег високостручног тима су на овим састанцима у Лондону дали свој квалитетни допринос. Треба нагласити да су активни и значајни учесници у овим програмима и међународни експерти Христос Макропоулос, Антонис Матсоурис и Луциен Чув.

Програми су изузетно значајни за Републику Српску, али и цијелу БиХ, па тим више чуди бој...

У Лондону: Стручњаци из Српске са својим домаћинима

... сарађује са члановима радних тимова Инфра ред програма.

Послије званичних састанака, са којих се наша делегација враћа веома задовољна, учесници су имали прилику да се упознају ...

... оквиру спровођења поменутих програма недавно потписан и уговор о снимању филмског материјала о нашим природним бисерима: Бардачи, Требишњици и Врбасу. Филмови се раде у дво...

Бардача послије несмотрених активности људи, чиме је угрожен мочварно-барски комплекс

така, планским уређењем и унапређењем заштићених простора на истраживаној територији. У изради просторних планова посебних, заштићених подручја, као и подручја са посебним природним вриједностима, постојећим и будућим, потребно је:

- **примијенити нове информатичке технологије и савремене методологије** у изради планске документације, у складу са ЕУ принципима и методама (да би се достигли европски стандарди у овој области),
- **урадити оцјену стања и тежњи у простору** како би се анализирало стварно стање у којем се налазе постојећи заштићени простори (тренутни ниво девастације; демографске, социјалне и економске промјене; не губећи из вида да су нека од тих подручја и минирана; са детаљном анализом свих предложених локалитета из Просторног плана),
- **израдити адекватне акционе планове** примјене и стварања самоодрживости заштићених подручја, са проширивањем њиховог значаја, уз стварање вишенамјенске користи за шире подручје.

Просторно планирање треба да има кључну улогу у концепирању уређења и функционисања заштићених подручја. **Рјешење проблема** заштићених подручја захтијева имплементацију ефикасних и **синхронизованих мјера политике просторног уређења, заштите и развоја**. Практичан значај има унапређивање просторне политике и економског развоја, уз учешће јавности, поштовање демократске процедуре и заштите јавног добра. **Заштита посебних подручја**, као и простора уопште, **уставна је обавеза (одговорност према будућим генерацијама)**. Треба **системски** рјешавати проблем посебних, заштићених и осјетљивих подручја, **постизањем једнако балансираног приступа развоју** са једне стране, уз **конзервацију/заштиту** са друге стране. До сада је **приступ једнаког балансирања** био садржан у познатој хипотези "постићи развој на уштрб конзервације/заштите, или заштиту специфичних подручја на уштрб развоја." Умјесто тога, **приступом додавања узајамних вриједности** треба ствара-

ти базу за самоодрживу будућност заштићених подручја. **Нови приступ захтијева комплетну промјену односа, уз стално тражење солуција** чији ће резултати, **на дуге стазе**, јачати интердисциплинарне методе и успостављати систем одговарајуће евалуације просторног феномена. Економска политика захтијева социјалну оцјену и процјену утицаја на средину, као што заштита средине тражи економску и социјалну процјену. **Све процјене морају бити интегрисане у методе просторног планирања**, поштујући процедуре регулисане прописима, **да би биле садржане у процјени територијалног утицаја** (физичког планирања) **на феномен простора**. Подручја са посебним природним вриједностима, као специјални резервати природе,[113] паркови природе, национални паркови и сл., представљају ексклузивни потенцијал ових простора, који има еколошке, економске, социјалне, културне и пољопривредне функције. Новим мјерама просторног планирања и развојне политике треба им омогућити социјални и економски развој, уз истовремену конзервацију и активну заштиту. Заштићено подручје природе није више (не може бити) **забрањена зона** строге конзервације, већ укључује и градацију људских интервенција. Циљ је испунити, ојачати три комплементарне функције:

- конзервацију природног насљеђа
- социокултурни и еколошки одрживи развој
- логистичку подршку (истраживање, мониторинг, едукацију са циљем конзервације и одрживости).

Бардача - орто фото снимак прије и послије несмотрених активности људи

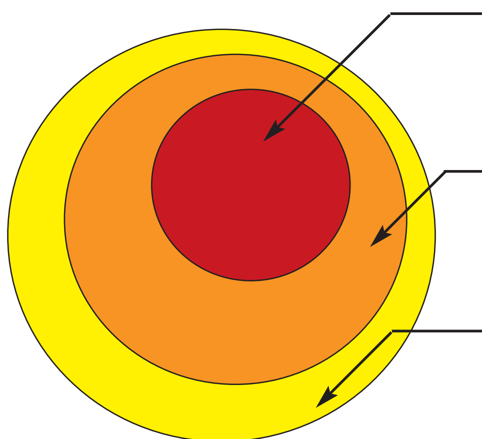
113 *Мочварно-барски комплекс Бардача*, општина Србац, сјеверо - западна БиХ, називају често простор љубитеља природе, парк мира, рај за птице и рибе. Једна је од важних, преосталих већих мочвара, у којој птице сјеверне и средње Европе на дугом миграционом путу налазе угодно мјесто за одмор, изврсно станиште, које им осигурава квалитетну исхрану и заклон. Републички завод за заштиту споменика културе и природе СР БиХ издао је Рјешење о заштити (бр. 06-16-24/69 од 12. 6. 1969) *Бардаче, специјалног резервата природе.* Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске, својим дописом број 41/99 од 25.2.1999. у потпуности стоји иза овог Рјешења. Нажалост, поред високог степена заштите простор комплекса Бардача, под великим је антропогеним притиском. Значај мочварно-барског комплекса препознали су Европска унија и Влада Републике Српске, које су финансирале Пројект LIFE Third Countries, LICENSE: Local Institutional Capacity Development in Environmental Sensitive Areas (LIFE TCY/BIH/041). Научници, стручњаци, умјетници разних профила, пријатељи природе из разних крајева свијета, у прекрасним пејзажима природе нашли су инспирацију за своја дјела, понудили могућа рјешења за његову ревитализацију и очување. Види више: http: www. iu-rs.com

Бардача прије,
авио снимак и детаљ

Функција конзервације осигурава се кроз давање законског статуса, дефинисање/редефинисање граница заштићеног подручја/, уз активну примјену конзервације споменика природног и градитељског насљеђа. Организација и проведба конзервације и заштите обезбјеђује се кроз систем **просторног зонирања функција**, тако да свака зона захтијева другачији приступ, са дефинисањем специфичних циљева, уз идентификацију релевантних партнера. Намјене и активности за сваку зону одређују се просторним планом. План регулише различит степен могућих интервенција у простору, са три основне зоне:

- **строго заштићено језгро (core zone)**, са великим ограничењима људских утицаја одређено је (дефинисано) за дугорочна истраживања, дугорочну конзервацију биодиверзитета,
- **блажа зона/зоне заштите (buffer zone)** која окружује строго заштићену зону и штити је од негативних утицаја, са компатибилним активностима: рекреације, едукације, еко-туризма итд.,
- **прелазна зона (зона кооперације-транзицијску зона)** са доста широким дијапазоном активности, која заправо **храни** развој подручја и омогућава практичну одрживост.

Заштитни знак Бардаче, резултат пројекта са јасном визијом и концептом за будућност

Управљање **заштићеним језгром** има за циљ конзервацију природних вриједности (биљних и животињских врста, екосистема, вода), док управљање ширим подручјем осигурава различите активности, са основним циљем да хармонизује развој подручја и очува конзервацију. **Строго заштићено језгро** одређује развој природних система, са основним циљем конзервације, реуспостављања биодиверзитета, сталним мониторингом, истраживањима и примјеном позитивних искустава, уз досљедну примјену потписаних ЕУ конвенција, препорука и резолуција. Зависно од осјетљивости екосистема, неке од зона треба да буду остављене потпуно неприступачним (људима недоступне) да би се сачувале за будућност (прашуме су нека од тих мјеста на истраживаној територији).

Блажа зона заштите развија тзв. **меки** туризам, природно оријентисани или екотуризам, који нема значајан утицај на животну средину, са различитим спортским и другим активностима. При томе, треба водити рачуна о очувању, заштити и ревитализацији традиционалне архитектуре и начина живљења. Треба подстицати одговарајуће традиционалне облике пољопривреде, сточарства, занатства, производњу здраве хране, у функцији туризма и запошљавања локалног становништва.

У неутралној зони лоцирају се: становање (домаћинства), јавне услуге, саобраћајна инфраструктура, производна добра и сл. Врло је битно укључивање најшире јавности, исказивање интереса локалне заједнице, не само у смислу прихватања локалних иницијатива, већ као процес у оба смјера, што значи едукацију и подизање нивоа свијести свих учесника у процесу. То се постиже путем сљедећих активности:

- организовањем workshop-ова, семинара и дијалога, дистрибуције информација;
- циљаним подизањем локалне и опште свијести о значајним природним вриједностима, њиховој заштити, али и употреби за потицај локалног развоја;
- подстицањем ревитализације (враћања) традиционалне пољопривреде, сточарства, производње здраве хране, уз примјену пилот пројеката и активног учешћа локалних актера, што отвара видике и нова радна мјеста;

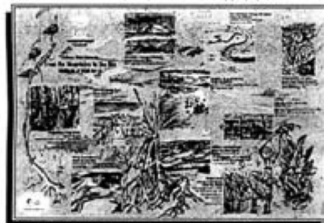
7. и 8. фебруар 2004. 17

ПОВОДОМ СВЈЕТСКОГ ДАНА ЗАШТИТЕ МОЧВАРА

НЕБО ПЛАЧЕ ЗБОГ БАРДАЧЕ

Мали рај у Бардачи нашом небригом могао би да постане прави пакао. Зато и човјек, попут бројних биљних и животињских врста које су се тамо населиле, мора да слиједи зов природе

Прије неколико дана, тачније 2. фебруара, у цијелом свијету, па и у Републици Српској, обиљежен је Свјетски дан заштите мочвара, уз интернационалну поруку „Од планина до мора мочваре раде за нас", а тим поводом штампан је и специјални плакат.

За спас природе: Плакат поводом Свјетског дана заштите мочвара

Бардача: Отварање метеоролошке станице

■ Небојша КУШТРИНОВИЋ

- стварањем оквира за приватне инвестиције које неће имати негативан утицај, а заштитиће јавно добро, доринијети поправљању квалитета услуге и биће профитабилно за саме инвеститоре;
- обуком - како експерата, тако и локалног становништва, што циљано води ка укључивању у самоодрживо господарење.

Промјена друштвеног система, процес приватизације који је у току, као и друге смјернице, захтијевају да се на почетку успостави одговарајући менаџмент за сваки национални парк, резерват природе, културно-историјско насљеђе. Нужно је осигурати активно и одговорно учешће локалне заједнице, не само због досљедног провођења плана него и због стварања услова у којима природни, национални парк, резерват природе, културно-историјско

наслеђе од, у почетку дотираног, постепено прелази у финасијски самоодржив (стимулишући позитивне облике еко-туризма, дајући тако допринос економском развоју ширег подручја), уз истакнуту заштиту јавног добра. Постоји пројекат INTERREG IIIA, Мастер план креирања и развоја националних паркова, заштићених подручја и културно-историјског наслеђа, са посебним акцентом на јачање институција, техничку помоћ и тренинг (обуку) за имплементацију, који нуди Италија, као водећи партнер који има значајна искуства, бројне примјере **добре праксе**, који могу помоћи у остварењу планираног концепта.

Сусједне државе имају озбиљан интерес за укључивање у прекогранични пројекте из проблематике заштите. Почетна активност била би на изради Feasibilty студије ревитализације, редефинисања, реконструкције националних паркова, као и осталих заштићених подручја, уз техничку и информатичку помоћ, све до обуке за имплементацију, што би представљало квалитативан помак у области заштите и развоја.

Савремени човјек је у минулом вијеку **изумио небригу према природи**, чиме су заштићена подручја додатно оптерећена. Очуване расположиве капацитете истраживане територије треба хитно **систематски заштитити. За посебно вриједна подручја** треба ажурирати планска акта те системски приступити свим облицима заштите.[114]

Панчићева оморика-ендемска врста, хотел Оморика, планина Тара, трим стаза захтијевају контролисане активности људи како не бисмо угрожили хармонију природне и изграђене средине.

114 Неопходно је користити нове и обновљиве изворе енергије, као што су: соларна енергија, енергија вјетра, геотермална енергија, енергија земље, енергија био масе, биогас и биодизел, кориштење енергије малих водених токова, топлотне пупе и сл., али иза тих активности мора стајати држава са својом стратегијом развоја енергетике, законима, пореским олакшицама, административним и финансијским олакшицама, те техничком подршком којима ће их подстаћи и помоћи.

2.3.2. Увођење одрживости

"Одрживост је култна ријеч. Она треба да држи, да истрајава. Естетски, технички и функционално. Она не треба да гута много енергије, треба да понуди разумне путеве у будућност, да превлада модна струјања и лоше фазе времена, да не кошта више него што је инвеститор прорачунао. Одрживост нема облика, нема лика. Ако се полази од облика и само на њему инсистира, одрживост је већ у канти за смеће." (Jacques Herzog)

Претходна Југославија заостајала је у области животне средине у односу на савремени свијет, док, је БиХ унутар Југославије заостајала у односу на развијене републике (Словенију, Хрватску, Србију). **Лимитирајући фактор одрживости је незнање и неразумијевање тог процеса**, који се не може увести одједном, али и економски стандард становништва. Са распадом заједничке државе распао се социјалистички систем привређивања, започео је рат. Та три удара напросто су разорили систем менаџмента у БиХ. Без обзира на нестабилност и неперспективност истраживане територије, добро је вријеме и одлично мјесто за увођење одрживости. Неопходно је уводити нов тип развоја, имамо ли у виду започете процесе интеграције у ЕУ. Све до окончања ратних сукоба на истраживаним просторима било је илузорно говорити о улози значајних друштвених група у одрживом развоју. Треба се постепено опредијелити за јачање улоге основних друштвених група, као што су: жене, дјеца, млади, аутохтоно становништво, партнерство са невладиним организацијама, струковним удружењима, институцијама и асоцијацијама, локалним властима, пословним свијетом, индустријом, радницима, синдикатима, научницима, технолозима итд. Започето је јачање улоге особа са умањеним тјелесним способностима, како бисмо их правовремено укључили у нормалан живот. Настоје се уклонити архитектонске баријере...[115] у простору, да би се особама са умањеним тјелесним способностима омогућило несметано кретање (доступност, нормално функционисање без ичије помоћи). Набројане активности представљале су приоритет рада у ресорном министарству посљедњих неколико година. Области управљања ресурсима: водом, шумама, земљиштем итд., биле су издвојене из области заштите. Ситуација у којој је **исти субјект управљао ресурсом са аспекта коришћења и заштите у пракси се показала неодржива**, јер није постојала јасна разлика између коришћења и заштите ресурса. **Резултат је прекомјерно коришћење ресурса, у несразмјери са заштитом**. Са аспекта хармоничног развоја то је типично **неодрживо понашање у простору**, које се покушава отклонити законским прописима.

115 *Правилник о условима за планирање и пројектовање грађевина за несметано кретање дјеце и особа са умањеним тјелесним способностима*, ("Службени гласник Републике Српске, број 2/03").

Позитиван примјер реконструкције - старо, ново, извана и унутра, резултат је одрживо и прихватљиво рејешење

Регионални програм рекострукције, познатији као Програм REReP, представља цјеловиту активност у оквиру Пакта стабилности за земље југоисточне Европе. Обухвата проблематику привреде, реконструкције, развоја и сарадње и у оквиру њега оба ентитета заједнички су кандидовала одређен број пројеката. Приоритетне компоненте су:

- институционално јачање, развој и унапређење политике,
- изградња грађанског друштва,
- ургентна помоћ за успостављање инфраструктуре у области заштите животне средине и санација ратне штете,
- јачање постојећих кооперативних механизама и структура, израда регионалних прекограничних пројеката, подршка приоритетним пројектима на државном и локалном нивоу из области заштите животне средине.

Резултати су мјерљиви конкретним активностима и пројектима. Регионални центар за заштиту животне средине за централну и источну Еуропу (REC)[116] настоји да повеже учеснике из БиХ са учесницима из других земаља, те има активну улогу у оквиру Регионалног програма реконструкције животне средине у југоисточној Еуропи, који се спроводи у оквиру Пакта стабилности за југоисточну Европу. У циљу подстицања рада у области заштите животне средине у послератној БиХ, ова канцеларија је у досадашњем раду остварила добре контакте са свим секторима који учествују у овој области. Нарочито је успјешан програм који се води на институционалном и едукативном раду са еколошким невладиним организацијама.

116 Регионални центар за околиш за централну и источну Европу (REC) независна је, неполитичка, нестраначка, непрофитна организација посвећена унапређењу околиша у средњој и источној Европи (Central and Eastern Europe - CEE).
Основан је 1990. од стране Сједињених Америчких Држава (SAD), Европске комисије (EC) и Мађарске. Данас је установљен на основу Повеље потписаној од стране влада двадесет и шест земаља, Еуропске комисије и Међународном уговору са Владом Републике Мађарске. Сједиште је у Сентандреји (у близини Будимпеште), Мађарска, а своје канцеларије има у свакој од 15 CEE земаља: Албанији, Босни и Херцеговини, Бугарској, Чешкој Републици, Естонији, Хрватској, Латвији, Литванији, Мађарској, БЈР Македонији, Пољској, Румунији, Словачкој, Словенији, СР Југославији (Србији и Црној Гори). Уред за БиХ (REC Country Office BiH) основан је 1997. Web stranica REC-a BiH: http://www.rec.org.ba, са три канцеларије REC CO БиХ, Сарајево, E-mail: info@rec.org.ba, FO Бањалука,E-mail:rec.bl@inneco.net, ПОМостар E - mail: rec-neretva@tel.net.ba.

Мисија REC-а помаже при рјешавању проблема заштите животне средине у земљама CEE (Central and Eastern Europe), охрабрујући сарадњу између невладиних организација, влада, пословног сектора, те других институција које се баве питањима заштите животне средине, подржавајући слободну размјену информација, промовишу учешће јавности у одлучивању о заштити животне средине итд. Донатори REC-а су: Европска комисија и владе САД, Јапана, Аустрије, Канаде, Чешке, Словачке, Хрватске, Данске, Финске, Француске, Њемачке, Мађарске, Холандије, Норвешке, Швајцарске и Велике Британије, као и друге међувладине и приватне институције.

Треба континуирано унапређивати међународну сарадњу /приступати реализацији ЕУ директива наслијеђених сукцесијом и конвенцијама које је прихватила дејтонска БиХ/. Ратификоване су двије конвенције те покренуте иницијативе за ратификацију нових. Запажена је активност и учешће у Оквирној конвенцији УН о промјени климе - Секретаријат Конвенције + GEF. Активни смо у Дунавској конвенцији о заштити воде, без обзира што је још нисмо ратификовали. Треба да се активирамо у реализацији пројеката програма техничке помоћи - Европске уније (CARDS, INTEREG IIIA, IIIB, IIIC, ESPON, INTERACT, LIEFE), Свјетске банке (WB), као и у многим другим пројектима које финансирају друге међународне организације и земље ЕУ билатерално.

Сунчани колектори и обновљива енергија дају нови допринос овим успјешним интервенцијама у простору - прихватљиво грађење у природи

Дефинисање одрживости

"Архитектура представља јединствен изазов на пољу одрживости. Грађевински пројекти конзумирају велику количину материјала, производе тоне отпада и често укључују избор између заштите грађевина које имају историјски значај и жеље за развојем новијег и модернијег дизајна". — The Earth Pledge

Одрживост је способност задовољења властитих потреба, тако да при томе не угрозимо способност будућих генерација да задовоље своје (ово је постала узречица прогресивног сектора).

Одрживо дизајниране грађевине имају за циљ смањење утицаја на животну средину кроз енергетску ефикасност и ефикасну употребу природних извора. То подразумијева сљедеће принципе:

- минимизирање коришћења необновљивих природних извора материјала
- унапређење природне животне средине
- елиминисање или минимизирање употребе токсина.

Одрживо грађење узима у обзир разматрање цијелог животног циклуса грађевина, квалитет животног окружења, функционални квалитет и будуће вриједности. Концепт одрживог развоја нема смисла уколико није у стању да се реализује као свакодневна пракса.

Примарне активности за дефинисање одрживости су:

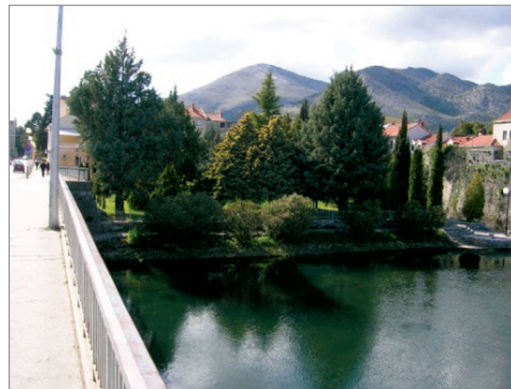
- **јачање административне инфраструктуре на свим нивоима за питање планирања и заштите средине** (интеграција политике заштите у све секторске политике, циљано смањује диспаритет балансираним и територијалним лоцирањем активности, инфраструктуре и услуга, како бисмо поправили приступачност, подржали полицентричан раз-

Графички приказ - територијално прихватљив развој "за сва времена"

вој европског континента, формирали функционалне регије, укључујући мреже малих и средњих градова и руралних насеља, смањили диспаритет у економском и социјалном развоју између ових простора и Европе, стимулишући различите облике, могућности и динамике развоја);

- **Имлементација акционог, здравственог, медитеранског и локалних еколошких планова (NEAP, NEHAP, METAP i LEAP), као и просторно-планске документације** (промоција промјене понашања у производњи и потрошњи, константну едукацију становништва свих нивоа, ширење јавне свијести уз правовремену доступност информације о стању у простору, нивоу загађења, те активном учешће у процесима одлучивања, осигуравање мјера за ревитализацију запуштених, девастираних насеља и индустријских подручја, како бисмо зауставили трошење (узурпирање) земљишта, смањили социјално сиромаштво и незапосленост, унапријeдили квалитет урбаног развоја, повећали ефикасност транспортне и енергетске мреже, мнимизирали њихове негативне утицаје, посебно водећи рачуна о развоју путничког транспорта, изналазећи мултимодуларне солуције транспорта терета у простору, у виду превенције редуцирали штете од катастрофа, стварајући мање рањиве структуре насеља, заштитили и унапријeдили природну и градитељску средину, посебно оних подручја која су већ загађена или деградирана или им пак пријети непосредна опасност да то буду);
- **Помоћ у раду, оснивању и активном учешћу струковних удружења и невладиних организација** (припрема, израда и реализација одрживих пројеката, постизање баланса између заштите постојећег природног и културног насљеђа, привлачење нових ин-

Колико мала зелена површина може оплеменити физичку структуру центра града, видљиво је у Требињу.

вестиција, подржавајући одржив начин живота и рада у урбаним и руралним подручјима, уз повећано учешће јавности у приступу просторном развоју и заштити средине, код доношења и имплементација политика развоја, повратити губитак виталности и квалитета живота у руралним подручјима, зауставити депопулацију, трансформацију и губитак традиционалних пејзажа, начина живота природих ресурса и руралног насљеђа);

- **Изналажење начина складног раста и економског развоја уз снижење коришћења енергије, сировина и смањивање отпада** (употреба већег броја инструмената за провођење зацртаних активности, стављајући акценат на тржиште, економски одрживе активности у простору, подстицање запошљавања уз исказани ентузијазам за новим квалитетом развоја, те стимуланс за одрживу производњу и потрошњу, смањујући интензитет индустријализације и овисности од хемијских производа у пољопривреди, кроз политику просторног развоја, која допушта различите економске активности креирања нових тржишних могућности за руралну популацију)
- **Уважавање принципа зеленог кода у архитектури**:
  - рушити и поново градити само када није економично и практично поново користити, адаптирати или проширити постојећу структуру;
  - смањити потребу за транспортом за вријеме рушења, обнављања и грађења, и

Примјери интегрисања вањског и унутрашњег простора у складу са климом, културом и потребама

прецизно контролисати све процесе како би се смањили бука, прашина, вибрација, загађење и отпад;

- креирати положај, проучавајући историју и сврху мјеста, локалну микроклиму и преовлађујуће вјетрове и временске образце, соларну оријентацију, доступност јавног транспорта и форму околних грађевина; дизајнирати грађевину тако да се минимизира коштање својине и утицај на животну средину након њеног животног вијека, чинећи је лаком за одржавање и инкорпорирајући технике и технологије за очување енергије и воде и смањивање штетних емисија у земљу, воду и ваздух;
- кад год је изводљиво, користити конструктивне технике које су карактеристичне за ту област, учећи из локалних традиција у дизајну и употреби материјала;
- поставити добро функцију грађевине и комфор њених станара прије него што се начини изјава власника или дизајнера; то је, сигурно, флексибилно и прилагодљиво (према будућим захтјевима) и олакшава и обезбјеђује комуникацију међу особљем;
- градити према одговарајућем квалитету и да траје; дуговјечност умногоме зависи од форме, завршне обраде и методе склапања, као и употребе материјала;
- избјегавати употребу материјала из необновљивих извора или оних који не могу бити поново употријебљени или рециклирани, нарочито у структурама кратког вијека.

То је чврста основа за будуће организовање и финансирање пројеката одрживог развоја на овим просторима. Уважавајући све специфичности организације Дејтонске БиХ, неопходно је израдити, усвојити и примијенити **Стратегије о просторном уређењу и заштити човјекове средине**, на нивоу ентите-

Прилагођавање клими, култури и потребама

та, усаглашавајући их истовремено и на нивоу БиХ, да бисмо синхронизовали активности на свим нивоима. Код израде Стратегија **неопходно је руководити се путоказима из Агенде 21, употпуњеним смјерницама скупа у Јоханесбургу /Рио+10/**. Оперативним планом реализације стратегија одредићемо хронолошки слијед активности и почетних корака. Постављене циљеве из стратегије треба пренијети на ниже нивое регија и општина, како би се омогућила практична примјена на тим нивоима. Уравнотежењем образаца потрошње створиће се услови које Република Српска може дуготрајно подносити. Стимулисањем употребе еколошки прихватљивијих технологија смањиће се притисак на животну средину. Доношењем **Акционих планова проводљивости**, на свим нивоима, уз дефинисане рокове, задатке и средства, омогућиће се квалитетна имплементација одрживог развоја на овим просторима.

Свјесни смо чињенице да одрживи развој није само заштитарско (еколошко) питање, а да још увијек **постоје различите интерпретације одрживог развоја** и начина на који се може достићи овај циљ (**мноштво аспирација или визија**). Доскора су била усаглашена **три аспекта** одрживог развоја: **економска одрживост** (подразумијева економски раст и развој), **еколошка (заштитарска) одрживост** (укључује интегритет еко-система и скреће пажњу на "издржљивост капацитета" и биодиверзитет) и **социјална одрживост** (укључује вриједности као што су: праведност, оспособљеност, доступност и учешће).

Просторно уређење дало је нову **просторну - четврту димензију, територијалну - културну одрживост**. Данас оно представља базу одрживог развоја, саставни дио и незаобилазан оквир људског боравка и активности у простору (животној средини). Територија је комплексан систем, који не укључује само урбане и руралне просторе него и природу у цјелини, као и припадајућу животну средину човјечанства.

2.4. Интегрално планирање и уређење простора

"Бог неким људима даје велике дарове, јер када добију наступ генијалности тј. креативности, могу у једном тренутку надићи оно за што су другима потребне године." (Албрехт Дирер)

Свеобухватно сагледавање садашњице, уз анализу прошлости, **неопходни су кораци** ка трасирању и изналажењу правилног пута за будућност. Морамо знати да је "...прије града постојао заселак, светиште, село, још прије села постојало је логориште, склониште, шпиља, камени хумак; а прије тога постојала је склоност према друштвеном животу, која је

очигледно заједничка човјеку и многим другим животињским врстама."[117] Друштвени живот човјека је кохезиона нит јединства, која се провлачи континуирано кроз процес планирања и уређења простора. **Интегралност и предвидивост животних процеса** у простору битни су и незаобилазни параметри за планере. План не смије бити једноставна тродимензионална представка, визија његовог ствараоца, у коју уводимо људе или им декретом прописујемо да ту живе. Човјек, као будући корисник, **мора бити ту активан учесник, креатор.** Плански креиран амбијент живљења треба му омогућити довољно простора за задовољење **потреба, прохтјева и навика, уз исказивање својих особености. Сваки актер у простору** треба га осјетити као свој, дајући на тај начин лични допринос у креирању, али истовремено се обавезујући да поштује опште урбане нормативе. У противном, **исказаће незадовољство наметнутим оквиром живљења**, у коме је све прописано по нечијој жељи и вољи, а он се ту ништа и не пита, као будући корисник који треба да буде животно везан за то мјесто. Живот човјека је веома комлексан, динамичан, осцилира у кретању и мировању. "Кретање није само једно једноставно, мерљиво померање, корисно у планирању, већ су, уистину, то две ствари. Постојећи и откривени поглед. Открили смо да је људско биће стално свесно свог положаја у окружењу, да има потребу за осећајем места и да је тај осећај идентитета праћен свешћу о оном другом".[118]

Сагледамо ли то цјеловито "...у архитектури једва да може нешто ново да се пронађе. Проблеми у нашем веку само су изменили димензију... Докле год људи користе две ноге, две руке за додир, мера њиховог тела је обавезан ред величина за чин грађења".[119] Поруке из

Људска димензија грађевине-куће и простор око ње императив су угодног породичног окружења данас, које многима недостаје.

117 Lewis Mumford, *Град у хисторији, његов постанак, његово мијењање, његови изгледи,* Напријед, Загреб, 1968, стр.7.
118 Гордон Кулен, *Градски пејзажи*, Грађевинска књига, Београд, 1990, стр.11.
119 Роб Криер, *Градски простор у теорији и пракси, на примјерима градског језгра Штутгарта*, Грађевинска књига, Београд, 1991, стр. 48.

прошлости су јасне, само су манифестациони облици планера у теорији и пракси промијењени. Зависно од временског тренутка и друштвеног стандарда, у пракси је даван значај једним, а умањиване потребе других, са чиме су мијењани услови живљења. Прописивана начела понашања у простору била су мање или више успјешно спроведена у пракси. Велика је опасност кад су планска рјешења израђивана и примјењивана парцијално, без сагледавања цјелине. Нажалост, у пракси ових простора то је био доста чест случај. За добробит свих становника на планети Земљи човјеков развојни пут мора се избалансирати и компромисно усагласити у простору. Живот је пун промјена, изненађења, те га је тешко уклопити у строго диктиран оквир. Унутар плана просторног уређења човјеку треба оставити могућност да сам креира и утиче на своје мјесто. Будућим становницима треба дати довољно слободе у формирању свог физичког оквира у простору, поштујући одређена правила понашања која су заједнички утврђена у плану. **Прилагођавањем планских рјешења људској мјери, здравим условима живљења**, постижемо сигуран успјех и омогућујемо ефикасну примјену плана у пракси.[120]

Начела **Атинске повеље**[121] постала су ограничавајући и лимитирајући фактор урбаног развоја у појединим сегментима. Европски савјет урбаниста преузео је обавезу да уочене празнине у "**Старој**" повељи исправи израдом "**Нове**" повеље, прикладније за 21. вијек.[122] Упоредимо ли повеље, схватићемо да је исправно прастаро начело из прошлости **да је неопходно градити и стварати "по мјери човјека."** Остаје велика дилема како теоретски стечено знање и искуство практично примијенити, реализовати у човјековом животном вијеку.

Мјера физичке структуре грађевина у простору морала би бити примјерена вегетацији, клими и култури. Људска мјера и димензија сагледиве су на примјеру викенд куће Кнежевић (Брусник).

120 Види више Миленко Станковић, *Концепт и визија живота у насељу Бардача-Рамсарско мјесто НО 1658, Зборник љетне школе урбанизма, на тему Инвеститори-инвестиције место и значај у изради стратегије просторног и урбаног развоја Србије*, Удружење урбаниста Србије, Тара јун 2007.

121 *Атинска повеља,* 1933. године.

122 *Нова Атинска повеља,* Стразбур, 1998. године, страна 1 - 15, www.ceu-ectp.org/fr/athensfr.htm. Тада је одлучено да ће се овај документ ревидирати сваке четири године, тако да је тренутно активна Нова атинска повеља из 2003, Визија града за 21. вијек, који је резултат процедуре ревизије.

Породичне куће Вејиновић (Лилић) и Станковић (Србац) - позитивни примјери грађења у складу са климом и културом

Велики миграциони процеси, започети ратним сукобима (I и II свјетски рат), промијенили су слику стања. Послератна обнова ратом опустошене земље условила је нове, велике економске миграције. Мијењана је слика стања по декрету.[123] Миграције су у минулом вијеку изазвале изразите проблеме на овим просторима. Притисак на урбана насеља манифестовао се у виду: повећаних захтјева за стамбеном изградњом, запошљавањем, притиском на инфраструктуру насеља. Наслијеђена су неријешена питања централних функција у урбаним насељима, стечене лоше навике људи (не брину се о заједничким просторима, инфраструктури). То се неповољно одражава на функционисање самих насеља, чинећи проблем још комплекснијим.

Поставља се питање: *Како изаћи из тешке ситуације?* Морамо се ријешити уочених грешака из прошлости те **понудити нову визију и перспективу** за све становнике ових простора (поштујући европске принципе). "...Мислим да путокази око нас постоје, али су тешко уочљиви, а њихово је читање велика авантура и велики ризик. То неки зову - научним радом"[124]. Бивша заједничка држава Југославија била је земља у развоју, социјалистичког начина привређивања, на узаврелом Балкану[125]. Распадом Југославије БиХ се нашла у друштвено-економској транзицији - мијења систем (прелази на нови, капиталистички начин привређивања). Сви нивои власти **опредијелили су се за приближавање и придружење Европској унији**. Зацртан је одређени рок који се жели испунити. До тог рока многе конфликте у простору треба отклонити. Отуђен човјек у граду изгубио је осјећај **"за дух мјеста**" и **"дух времена.**" Реалност данашњице изазов је и обавеза за рјешавање у будућности.

123 Окончањем ратних сукоба 1945. године на овим просторима, велики дио становништва из Херцеговине и Црне Горе колонизован је у Војводину.

124 Ранко Радовић, *Форма града, основе, теорија, пракса, Предговор,* издавач Стилос, Нови Сад, Београд 2003. године, стр. 166.

125 Да бисте разумјели, створили грубу слику о овој проблематици из угла једног становника, топло препоручујем књигу Радојке Шакарић-Прштало, *Књига за бољи живот на Балкану (есеј о Балкану и Балканцима),* Народна и универзитетска библиотека РС, Бањалука, 2001.

Анализа планирања, уређења, управљања друштвеним развојем на истраживаним просторима, указује на учестале проблеме изазване активностима човјека у животној средини и простору, што захтијева усмјеравање активности **ка превентивном рјешавању**. Планирање на овим просторима **сувише је често посматрано парцијално**, проблеми су рјешавани **издвојено, сами за себе**. Грешке у простору су тако мултиплициране, јер нису сагледавани сви утицаји и међусобне условљености у простору. Планирање, уређење и управљање простором су **комплексне и врло захтјевне активности**. Траже широк дијапазон знања, ентузијазам, компромисно усаглашен, осмишљен план активности, за чију се реализацију треба залагати цијела друштвена заједница.

Социјалистички начин привређивања у бившој заједничкој држави дао је **политички јасну поруку јачања урбаних насеља, на рачун руралних**. Индустријски радници стварани су по сваку цијену. Становници села, **по декрету, покренути су са вјековних огњишта** (из очуване природне средине, која им је пружала расположиве ресурсе за здрав живот), у тада већ загађене урбане центре. **Поремећена је равномјерност и самоодрживост концентрације људи у простору**. Адаптација становништва у новој (урбаној) средини, са друштвено сложеним везама, потпуно различитим од услова живота и рада на селу, **била је тешка и дуга**. Узроковала је пуно конфликтних, апсурдних, па и комичних ситуација. Становници су **вјештачки истргнути из природних законитости** са којима су били животно везани. Слиједио је мукотрпан период прилагођавања новим условима урбаних центара. Није још била завршена потпуна адаптација сеоског становништва, нити су ријешена витална животна питања у урбаним насељима, а већ су услиједили нови ратни сукоби (1992-1995). Велики талас избјеглих и расељених лица поново је мигрирао у урбана насеља, која нису била спремна за њихов прихват. То је сурова истина простора Балкана, од које, очигледно, тешко можемо побјећи. Међутим, не смијемо се ни предати, јер би то значило колапс, стагнацију развоја и живота на овим просторима. Скоро пола милиона људи ових простора пресељено је на најгрубљи могући начин, ратом и прогоном. Мултиетнос, као **спецификум нашег простора**, искоришћен је као мотив за сукоб.

Успостављен је нови систем државне организације, са два ентитета, уз све специфичности изградње институција у складу са Дејтонским мировним споразумом,[126] као основа за будући развој. Ратни сукоби резултирали су девастацијом простора, економским заостајањем, повећаним социјалним проблемима. Испуштено је дефинисање и заштита инфраструктурних коридора. Постоји опасност да се неодговорним односом створи могућност за дислокацију европских коридора са ових простора.

126 Општи оквирни споразум за мир у БиХ ступио ј ена снагу потписивањем 14.12. 1995. године у Паризу. Ради бољег разумијевања, топло препоручујем књигу *Документи Дејтон - Париз*, Витомир Поповић, Владимир Лукић, Институт за међународно право и међународну пословну сарадњу, Бањалука 2002. године, четврто издање.

Могући пут правилног развоја

"Паметније домаћинство од природе не постоји... Градити ефективно чувајући ресурсе." (Otto Frei)

Израда и доношење Просторних планова ентитета, усаглашених са планом Европе, који би уважили принципе и заштитили транспортне коридоре, био би квалитетан помак. Република Српска је у току Довршења Просторног плана до 2015, који интегрално сагледава и планира све активности у простору. Стални политички притисци, ризици, тешка економска ситуација и низак животни стандард становника, негативно се одражавају на просторни развој ових простора. Млади људи не виде јасну перспективу, боје се тренутне ситуације, великог ризика, нејасне и непросперитетне полазне основе, те напуштају ове просторе. Истраживана територија треба сачувати пуну културну аутономију, али и пружити партнерски допринос у изградњи БиХ, без политикантства. Потребно је наћи хитна рјешења за ове проблеме како бисмо становништву понудили боље перспективе за живот и опстанак на територији Републике Српске.

Тренутно је јасно изражена биполарност два доминантна центра у БиХ, Бањалуке и Сарајева. То су административни и културни центри са великим постратним притисцима и миграцијама становништва (са истакнутим потребама обнове инфраструктуре).

Сарајево је наслиједило монопол, са доста ограниченим капацитетима ширења, отежаним цестовним приступом са једне, уз континуирани притисак миграција становништва и неконтролисаног ширења, са друге стране. Посљедица монополске централизације изражена је у енормним дневним миграцијама са цјелокупне територије, за шта нема оправдања, имајући у виду праксу у другим државама свијета. Неконтролисано ширење Сарајева иде на штету квалитета човјекове средине. Сарајево се треба ослобађати притиска, стварајући на тај начин могућност за дисперзију и развој других урбаних простора, без спутавања и проширивања монопола (водећи рачуна о просторном капацитету и људској мјери града).

Бањалука има нешто повољнију ситуацију по питању капацитета просторног ширења и саобраћајних коридора. Суочена је са проблемом развоја главног административног и културног центра ентитета. Недостају јој повољни стимуланси. Децентрализација институција, амбасада, конзуларних представништава, агенција и сл., (који се концентришу у Сарајеву), знатно би јој помогла. Неопходно је да се ослободи великог притиска миграција, заштити коридор ријеке Врбас и активира простор око ријеке за све грађане. **Град треба да развија сопствени културни простор достојан главном граду ентитета**, са свим неопходним садржајима. Нови урбанистички план града и Стратегија морају дати стратеш-

Панорама Шипова, повољна клима око насеља, са обиљем излетишта и очуваних мјеста у природи за одмор и опуштање људи, уз повољан стратешки положај на путу за море, нажалост - није адекватно искориштена.

ке одговоре на ова питања, у чију се израду мора укључити најшира стручна јавност и сви грађани.

Постојећи инфраструктурни системи насеља нису били у могућности да амортизују енорман притисак, јер је у ратним сукобима око 2/3 друштвене инфраструктуре и производних погона порушено и девастирано. Код рјешавања стамбених питања у прошлости опредјељења су била на усмјерену миграцију становника у урбане центре. Типизација зграда у насељима резултирала је "...монотонијом насеља и физичких структура намијењених становању. У социјалном смислу, недостатак индентитета простора, монофункционалност, једнообразност и безличност урбаних амбијената један су од узрока отуђености градског становништва, њихове мање међусобне повезаности".[127] Није ли велики Френк Лојд Рајт рекао: "*Што је идеал виши то дисциплина мора бити већа*"? Стиче се утисак да историја архитектуре ових простора **није била довољна инспирација, односно нису препознате**, али ни анализиране њене практичне вриједности и уочене поруке (не схватају се, не знају, не примјењују позитивна традиционална искуства у пракси). То никог **не ослобађа одговорности за правилна опредјељења у будућности**.

Треба се подсјетити ријечи Густава Ајфела, који је изјавио: "*Све што знам, научио сам од мојих претходника*";[128] илузорно је наглашавати **колики је значај континуитета у будућем развоју**. Вјероватно зато и није чудно да се агресивно односимо према природним ресурсима. Незаобилазна је чињеница да се одричемо вриједности и препорука архитектуре из прошлости. Насилно понашање у простору, али и агресиван однос у архитектури, резултат су самовоље појединца, исказаног индивудуализма, али и неразумијевања и несналажења у сложеним ситуацијама планера, пројектанта, стручне јавности и самих грађана. Присутан је револт становништва усљед великог броја проблема у простору живљења.

127 Ранко Радовић, "*Форма града - Основе, теорија, пракса*", издавач Стилос, Нови Сад, Београд 2003, стр. 28.
128 Igot,Yves, Gustave Eiffel, *Dider*, Парис, 1961. године.

Планери све чешће потпуно самоувјерено обликују животни простор човјека мимо његових захтјева, исказане воље, услова локације, регионалних особености, расположивог капацитета животне средине итд. Људе приморавају да живе у вјештачки створеним условима, са бројним конфликтима, **који им понекад угрожавају егзистенцију**. Просторно дефинисан животни оквир, мимо његове воље, ствара спонтан отпор, револт, који се манифестује у виду незадовољства амбијентом живљења и агресивног наступа. Заборављамо **колико је значајан и битан архитектонски обликован простор за живот здраве породице**, у којој се профилише способна личност. Добро је подсјетити се ријечи Френк Лојд Рајта: "*Архитектура јесте тај живи креативан дух, који се из једне генерације у другу, из једне епохе према следећој, креће својим путем, постоји и рађа се у савршеној хармонији са људском природом и примамљивим околностима људске егзистенције*".[129] Израда адекватне просторно-планске документације за цијелу територију намеће се као императив. Неопходно је доћи у позицију да уочене конфликте у простору рјешавамо правовремено, превентивно, кроз развојне и проведбене планске документе. Приоритетне активности су евидетирање и рјешавање пропуста - грешака у простору. Јасним планским параметрима (компромисно усаглашеним) треба правилно усмјеравати будући развој.

Постојећу просторно-планску документацију неопходно је ревидирати и усагласити са новим начелима, постепено корак по корак (усвојити је на скупштинама - зависно од надлежности у општинама или Републици), како бисмо јој дали легалитет, те припремили све актере у простору о потреби њене правилне примјене. Наредни корак је израда **Стратегија просторног развоја**, са Акционим планом провођења (краткорочни, средњорочни, дугорочни, са роковима, носиоцима активности и планираним средствима за реализацију), треба да буде усаглашена са другим ентитетом.

129 Wright, Frenk Lloyd, *An American Architecture*, Edited by Edgar Kaufmann, Horizon Press, New York 1955, Architectural Press, London 1955.

Простор напуштеног мајдана шљунка, успјешно култивисан и интегрисан у природу, чиме је створен инспиративан и креативан простор за активан одмор уз ријеку Врбас, захваљујући креативности и инвентивности архитекте и инвеститора.

Сугестије

"...идеје пропадају чим се прихвати компромис...треба се вратити занатима...градити са фантазијом без обзира на техничке потешкоће..." (W. Gropius)

Вријеме је да се запитамо: *Шта морамо учинити за будућа покољења?* У домену архитектуре дошло се до сазнања о употреби штетних и опасних материјала, по здравље корисника. Да би човјек опстао, мора кориговати постојећи начин мишљења, формирати нову филозофију живљења. Треба располагати завидним нивоом знања, толеранције и спремности за компромис, уважавајући стручност свих актера у простору, поштујући регионалне специфичности, начела интегралности и одрживости. Треба мијењати однос и понашање према животној средини, визионарски контролисати развој насеља и градова, успјешно управљајући њима.

Интегрално планирање омогућује очување необновљивих ресурса, уз минимално коришћење природних извора и стимулисање изналажења алтернативних. Избалансиран развој насеља и природе превентивна је мјера за добробит становништва. Монофункционалне зоне, као принцип развоја у урбаној теорији и пракси, траже преиспитивање и напуштање (осим тамо гдје се то не коси са здрављем и јавном безбједношћу људи). Мултифункционалне зоне, са усклађеним животним и радним функцијама, штеде кретање и енергију, смањују загађење, добијају на значају. Разноврсност и разноликост архитектуре физичке структуре замјена су за монотонију, типизацију и сивило из прошлости. **Људска мјера насеља и здрава животна средина** у њима незаобилазне су и непролазне вриједности.

Уважавањем концепта интегралног планирања и уређења насеља, афирмација филозофије одрживог развоја захтијева свеобухватно и компромисно управљање простором, уз комплексно сагледавање и рјешавање природне, животне средине, као и система

инфраструктуре у насељима. Отклањање уочених негативних конфликата у простору, трајна је активност. На истраживаним просторима, указали смо само на неке од њих. **Елиминација конфликата на овој територији треба бити садржана у Просторном плану Републике Српске**. Била би јасан сигнал и путоказ ка позитивној промјени свијести, те добра водиља ка изградњи перспективнијег простора у будућности. Имајући у виду постојање радиоактивног отпада од муниције са осиромашеним уранијумом, са аспекта просторног планирања и заштите неопходно је предузети одговарајуће мјере како би се сви актери у простору адекватно заштитили.

Просторно-функционална организација насеља мора нудити промјењивост, флексибилност и адаптабилност. Афирмација здравих насеља, са квалитативно побољшаним условима живота и рада, уз посебан акцент на станишту, локацији, мјесту збивања у простору, у коме је природан човјек носилац активности, централна фигура стварања физичке структуре и димензионисања животног оквира - трајан су задатак и обавеза. Непрекидност промјена у друштвеним процесима формираће нову урбану слику, урбани пејзаж који ће задовољити све актере у простору, у коме ће све активности бити усклађене са природним и регионалним особеностима.

Код планирања свих активности у простору и насељима морају се укључити мултидисциплинарни тимови стручњака свих профила. Планерова идеја водиља ј**е вјера у живот**, са компромисно усаглашеним планским опредјељењима. Немогуће је израдити квалитетан план **ако сами планери немају позитиван осјећај, не вјерују у будућност, одрживост сопственог, плански осмишљеног простора**.[130]

2.4.1. Просторни план Републике Српске

"Свакако, желио бих да више знам, и да повремено могу да проверим оно што мислим да знам. Али одмах морам да додам, знати није толико важно колико моћи, имати, хтети и смети."

(Иво Андрић "Знакови поред пута")

Сагледавањем динамичких, природних, привредних и друштвено-развојних процеса на истраживаној територији истиче се потреба за оцјеном стања и тежњи у простору, као неопходним подлогама за дефинисање политике уређења и уважавања јавног интереса при управљању простором. Унапређењем квалитета живота у насељима, добро осмишљеним со-

130 Ради бољег разумјевања топло препоручујем књиге: Владана Ђокића, *Град и градски трг*, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Београд 2004, Добривоја Тошковића, *Увод у просторно и урбанистичко планирање* - Друго допуњено издање, Академска мисао, Београд 2006. и Ранка Радовића, *Нови врт и стари кавез*, Стилос, Нови Сад 2005.

цијалним, економским, еколошким и просторним рјешењима, настоји се очувати и унаприједити стање природне и културне баштине, те омогућити здрави и хумани услови живљења.

Интегралним планирањем на принципима партнерства треба креирати стратешки оквир за изградњу насеља у хармонији са природом - по моделу за нови миленијум.[131] Просторним планом РС **штити се јавни интерес** и успоставља јединствен информациони систем о простору као ефикасно средство мониторинга и превентивног дјеловања у простору.

2.4.1.1. Услови и потребе

"Ако је у души свјетлост, у човјеку је љепота. Ако је у човјеку љепота, у кући је хармонија. Ако је у кући хармонија, у држави влада ред. Ако у држави влада ред, у свијету је мир". (Кинеска пословица)

Стручна јавност упозната је са одсуством јединствених мјерила у просторним евиденцијама које су биле неријешене у систему просторног планирања. Превладава мишљење стручњака да насеља на истраживаној територији треба развијати концентрисано и рационално да би се ријешио проблем распршене, хаотичне и незаконите изградње, омогућила квалитетнија инфраструктурна опремљеност насеља и створили услови за здрав живот становништва. Постигли смо политички консензус да нема и не смије бити изградње без плана у будућности. Довршењем Просторног плана стварамо први неопходан предуслов за равномјеран и просторно прихватљив (одржив) развој цјелокупне територије.

Промјене у простору су неминовност. Планирање је жив процес, у коме стално учимо рјешавајући проблеме и пропусте. Оцјена стања и процеса у простору је темељни документ, на основу кога се предлажу:

- начини отклањања посљедица правног нереда и простору и успостављање новог система уређења простора (План треба да утврди нове смјернице и препоруке за: Стратегију просторног уређења РС и секторске стратегије, нови Закон о уређењу простора, системска рјешења просторно-планске документације и друге равојне документе, са инструментима за разрјешење садашњих конфликата и помоћ будућем систему уређења простора), да би се успоставила просторна, еколошка, социјална и економска кохезија кроз просторно-територијално одржив развој,
- успостављање служби и институција (независних) које ће се бринути о уређењу простора на свим нивоима,

131 Види више, Миленко Станковић, *Насеље у хармонији са природом - модел здравог живота у новом миленијуму*, Зборник радова са II Научно-стручног скупа, Савремена теорија и пракса у градитељству, Завод за изградњу Бањалука, Бањалука 2006, стр. 35 - 50.

- међусекторско договарање и обавезно усклађивање свих активности у простору, да бисмо користили синергијске ефекте за циљано појединачне активности у простору,
- хармонизација прописа из области просторног уређења, заштите средине са осталим секторима, да би се очувао општи интерес и ускладили супростављени интереси у простору,
- усклађивање развоја простора у складу са демографским потребама и демографском политиком,
- изградња здравих насеља са успостављањем једнаковриједног просторног развоја на цијелој територији Републике Српске (битно унапређење сеоског подручја, регионална усклађеност, нарочито на нивоу ентитетске политике, са акцентом на стимулацији развојно вриједних подручја, посебно вриједних подручја са природним и културним насљеђем, уз континуирано отклањање распршене и незаконите изградње),
- успостављање тржишних односа на земљишту уз увођење политике интегралног управљања са свим земљиштима (развој човјекових друштвених вриједности, успостављање развојно оспособљених општина за самостално вођење инвестиционе политике прије свега у газдовању земљиштем и фондовима инфраструктуре, уз поштовање начела да је простор заједничко добро у коме се дугорочно сагледава и чува општи и јавни интерес),
- унапређење управа и служби у области урбанизма и просторног планирања, јачање струковних организација и побољшање образовања кадрова у овој области (доношење мјера за отклањање уочених слабости у постојећој административној подјели, побољшање организације и функционисање простора Републике Српске уз јасно прецизирање одговорности република - локална самоуправа),
- континуирано упознавање јавности са реализацијом планских активности свих нивоа власти, уз стимулацију добрих просторних рјешења и пракси, као и указивање на пропусте и грешке.

План је законски оквир за просторно-планско усмјеравање развоја територије. Подразумијева формирање пратећих законом прописаних механизама (укључујући, евентуално, и формирање - агенције /или агенција/ за реализацију Плана у цјелини, или по појединим регионима, општинама или привредним дјелатностима). Треба створити **стручну институцију која ће моћи брзо и квалитетно успоставити контакте**, везе и (уговорне) сарадње између заинтересованог капитала с једне, и власника земљишта на конкретним локацијама у оквиру планом дефинисаних развојних зона и коридора, с друге стране.

2.4.1.2. Поступак израде Плана

"Често потцијењујемо материјалне аспекте простора...звук, вибрацију, свјетлост...Вјерујем да је свјетлост простор." (Renzo Piano)

Израда Плана подразумијева фазност и временску одређеност у складу са Законом и Правилник. Довршење Плана планирано је до краја 2007. године, а подразумијева анализу и оцјену вриједности са аспекта:

- положаја, међудржавног и међурегионалног, европских обавезе са становишта инфраструктурног, привредног, еколошког и других видова сарадње и интеграције;
- избора просторно-планерских циљева са становишта дугорочних интереса привредног и укупног развоја, а у склопу ширих регионалних европских повезивања и интеграција;
- вриједности природних ресурса и просторних могућности за реализацију изабраних циљева;
- просторних погодности (атрактивности) појединих регионалних цјелина, општина, зона, коридора и локација са могућностима за реализацију изабраних циљева;
- инфраструктурних мрежа и могућности за реализацију изабраних циљева;
- мрежа насеља и центара са могућношћу реализације изабраних циљева (посебно треба имати у виду демографске карактеристике и могуће процесе у будућности);
- квалитета животне средине и европских обавеза заштите унутар територије и у региону;
- прогноза и пројекција демографских, привредних, еколошких и других процеса у складу са изабраним циљевима;
- просторне дефиниције организације инфраструктурних и других мрежа и коришћења простора са становишта изабраних циљева, прогноза и пројекција;
- економско-финансијске могућности РС за реализацију просторно-планских рјешења, са становишта унутрашњих привредних могућности, али и учешћа финансијера (донатора, инвеститора, кредитних аранжмана, концесија итд.) из земље и иностранства;
- компатибилности просторно-планских рјешења Плана са рјешењима у региону (на међурегионалном и међудржавном) нивоу, отварањем (и стварањем) могућности за бољу (и економски корисну) међурегионалну сарадњу са окружењем;

- усвајања Плана;
- имплементације Планских рјешења и успостављања јединственог информационог система о простору, уз праћење реализације (мониторинг).

2.4.1.3. Препоруке

"Ја трансформишем природу у културу." (Mario Botta)

План треба пратити нове привредне и геополитичке процесе у Европи. По свом карактеру је комплексан, било да се третира као планска категорија или као фактор развоја и размјештаја:

- свих значајних активности и функција друштвеног и економског живота на овом простору, али и изван њега, уколико имају значаја за развој и уређење РС;
- просторних и физичких израза активности и функција;
- природних услова, потенцијала и вриједности.

Просторни план је основни сегмент интегралног система планова, израз континуитета планирања на територијалном нивоу и представља:

- стратешки план развоја на одређеној територији;
- план размјештаја привредних и непривредних активности;
- план организације простора и уређења рационалног и усклађеног коришћења територије са унапређењем и заштитом животне средине у том простору.

Перспективан развој на третираној територији могућ је испуњавањем планираних еколошких, економских, социолошких и других захтјева, избалансираном примјеном принципа одрживог развоја у простору. Усаглашавањем разнородних, различитих јавних политика, уз интегрално сагледавање простора на принципима партнерства, треба остварити **три битна циља**:

1. побољшати квалитет живота уз контролу ризика,
2. омогућити солидаран развој свих подручја,
3. подићи конкурентност територије РС у БиХ, Европи и свијету.

За разлику од досадашњих планова, које су администрације радиле на дискрецион начин, овај документ треба да буде предмет транспарентне, јавне израде (о њему сви могу и

треба да расправљају). Велики значај одиграће друштвени консензус, односно консензус јавности, не само на нивоу локалне и републичке власти него и код компромисно креираног повољног окружења за домаће и стране инвестиције, са јасним развојним смјерницама за будућност. Значајнијим учешћем младих у процесу планирања, **треба позитивно искористити њихов ентузијазам и повећати интерес јавности за развојне планове**. Доступом Плана широј јавности, свим грађанима, у свим фазама израде, пружа се могућност правовременог упознавање и стварају услови да га становништво прихвати као свој План. Треба стварати позитивну климу, да га становништво поштује, досљедно подржава и адекватно примјењује у пракси.

Испуњавање еколошких, економских и социолошких захтјева у Плану, са јасним смјерницима и инструментима примјене на терену, у пракси, у виду просторно (културно, територијално) одрживог развоја могућа је солуција, препорука аутора.

2.4.1.4. Циљеви израде Плана

"...људи постају свјесни да ресурси нису неисцрпни, да развој, ткз. "технолошки напредак," има границе и са тиме се мора рашчистити. Архитектура не може бити против одрживог развоја јер би се сама изманипулисала. Против одрживог развоја може бити само технологија оних који мисле - мора се летјети на Мјесец."
(Mario Botta)

Основни циљ довршења Просторног плана је проналажење рјешења за рационалан, функционално повезан, временски усклађен и хармоничан развој цјелокупне територије. Заједнички утврђеним рјешењима из плана, удруженим средствима и снагама, треба синхронизовати активности да бисмо остварили оптималне ефекте у привредном развоју и животном стандарду становника у планском периоду, те створили перспективну основу за садржајнији и квалитетан развој у будућности. Добро осмишљеним социјалним, еколошким и просторним рјешењима треба унаприједити квалитет живота у насељима, очувати и унаприједити стање природне и културне баштине, створити хумане услове живљења. Ратови, деструкције и општа несигурност резултирали су ниским стандардом грађана, створили конфликте у свим сегментима друштва на овим просторима. **Проблеми су присутни у сфери просторног планирања, заштите средине, функционисања производних погона,**[132] **стамбеној и комуналној и другој инфраструктури, чији су процеси ревитализаци-**

132 Види више Борислав Стојков, *Инвестирање у брољнфиелд локације у Србији*, Зборник љетне школе урбанизма, на тему *Инвеститори-инвестиције место и значај у изради стратегије просторног и урбаног развоја Србије,* Удружење урбаниста Србије, Тара јун 2007.

је тек започели. Велике површине девастираних, напуштених простора, голети, као посљедица миграција, природних појава и катастрофа широм истраживане територије, захтијевају посебну пажњу у Плану. Реалним сагледавањем стања треба преиспитати могућност преобликовања и намјенског коришћења тих простора у будућности да бисмо постепено, корак по корак, стварали перспективнију основу за будући развој.

Анализом постојећег стања за потребе израде ПП РС треба сагледати проблеме природе и изграђеног простора. Динамика социјалних и привредних процеса на територији РС и стање развијености простора неизбјежна су основа за одређивање стратешких елемената у развоју, те уважавање општег и јавног интереса у простору.

Политичари који управљају градовима и општинама морају на вријеме схватити да искуства из протеклих година траже да се изградњом насеља управља по строгим урбанистичким принципима. Не смијемо заборавити да се код одлучивања не можемо ослонити само на просторно-планску документацију. Улога Плана је важна, али није одлучујућа. **Исправан је само онај плански документ који је: отворен, лако примјењив, флексибилан, проводив, компромисно усаглашен, јавно доступан, прихваћен од свих и који има ефикасне мјере за практичну реализацију на терену.**

Доминантну улогу у одлучивању треба преузети процес отворених преговора са грађанима (удружењима становника, пословних заједница итд.), с циљем превентивног дјеловања и отклањања узрока проблема у простору како не би кочили развој.

Овако израђен и усвојен План послужиће као основа за израду просторних планова општина и других просторних цјелина у оквиру РС, за носиоце одлука о економском и просторном развоју РС у цјелини, затим носиоце одлука у општинама, појединим гранама привреде и за поједине инвеститоре.

План ће служити као **основа за доношење сљедећих одлука**:

- о остваривању услова за интеграционе процесе;
- о остваривању подстицајних развојних услова потенцијално значајних привредних комплекса;
- о локацијама значајних привредних објеката и објеката јавних дјелатности републичког значаја;
- о правцима, врсти и квалитету, времену изградње или реконструкције мреже главних путева и пруга и енергетских водова;
- о стварању и условима изградње система за коришћење вода и за заштиту од вода;

- о заштити и режиму коришћења појединих вриједних природних, амбијенталних и историјски значајних локалитета;
- о режиму коришћења простора ради остваривања и обезбјеђења повољне средине за живот и рад људи;
- о заштити од елементарних непогода и ратних разарања.

Из овог општег циља проистиче **низ конкретних циљева израде Плана**, и то:

- убрзавање развоја одређених градских и општинских центара;
- подизање нивоа развијености привреде у дијеловима РС заосталим у развоју;
- свеобухватно и рационално освајање (искоришћавање) природних ресурса;
- рационални размјештај водећих привредних активности у складу са изабраним правцима привредног развоја;
- рационално коришћење простора;
- функционална, економска и управна интеграција центара и појединих дијелова РС, појединачно и у цјелини;
- стварање позитивне динамичке просторне равнотеже и склада између појединих активности, облика коришћења простора и, самим тим, корисника простора.

Дефинисани циљеви **одређују и задатке и питања на које треба дати одговоре у оквиру Плана** и утврђују концепцију:

- развоја простора као цјелине, у складу са његовим положајем и условима за развој;
- размјештаја производних активности, мреже насеља и центара и непроизводних активности републичког и регионалног значаја;
- садржаја, врсте и нивоа развоја активности и функција, врсту и општи начин коришћења појединих дијелова простора РС;
- успостављања стратегије остварења просторних циљева развоја РС утврђивањем става према текућим проблемима и циљевима (обнова, реконструкција),
- потребних услова за реализацију цјелина и утврђивање врста и редослиједа приоритета акција на активирању, подстицању и усмјеравању развоја појединих дијелова РС - од локалног нивоа, с једне, и до регионалног нивоа, с друге стране.

Постојало је низ разлога за преиспитивање или употпуњавање неких рјешења Етапног плана 1996-2001, као: редефинисање регија, субрегија, третман Брчко Дистрикта, са аспекта цјеловитости територије Републике Српске, усклађивања са другим ентитетом, земљама у непосредном окружењу и "Перспективе Европског просторног развоја Европске уније (ESDP)".[133]

133 "*Перспективе Европског просторног развоја Европске уније* (*ESDP*)" усвојене су неформално од министара одговорних за просторни развој у Постдаму, Њемачка, маја 1997. године.

Нови принципи уређења простора

"Креирати зграде које су енергетски ефикасне, здраве, удобне и флексибилне у употреби, пројектоване за дуги живот." (Foster and Partners)

Обликовање јединствене политике уређења простора ("spatial planning") релативно је нов процес у Европи, који је настао као одговор на глобализацију цијелога свијета. Европска просторна интеграција је процес у малим корацима, чији суштински дио чини сарадња међу земаљама чланицама Савјета Европе, укључујући њихове регионе и општине. Одлучни и историјски кораци десили су се у прошлој декади, када су министри надлежни за просторно уређење у државама чланицама Савјета Европе дали свој допринос потписом стратегије друштвеног јединства. "**Водећи принципи за одржив просторни развој европског континента**"[134] циљано дефинишу мјере политике просторног развоја помоћу којих ће сви људи у државама чланицама Савјета Европе достигнути очекивани животни стандард, као битан услов стабилизације демократских структура у европским регионима. Чланство БиХ у различитим европским тијелима и организацијама је обавезујуће, у смислу спровођења процеса интеграције, који је у току.[135] Прихватање политике смјерница - Водећих принципа засновано је на добровољној сарадњи, нудећи државама чланицама - укључујући њихове регионе и општине - флексибилан и трајан оквире за кооперативне активности."Водећи принципи"[136] наглашавају територијалну димензију људских права и демократије, а презентовани су као допринос имплементацији програма УН "Агенда 21," на скупу у Јоханесбургу. Посебан нагласак дат је интегралном приступу планирању и господарењу простором. Европски континент **карактерише разноликост**, а имплементација принципа одрживог развоја, мјеродавног за цјелокупну територију европског континента, неоспорно мора бити једнако организована и на националном (државном) и на регионалном и на локалном нивоу. Водећи принципи за одржив развој европског континента залажу се за принципе субсидијарности и реципрочности као предуслова демократије, те очување јединства разноликости које су Европи завјештале историја и географија. **Водећи принципи** за одржив просторни развој европског континента захтијевају **тијесну сарадњу** између **просторног планирања и секторских политика** које, кроз своје законске мјере, утичу на просторне структуре у Европи (политику просторног развоја). Чине их ови принципи избалансираног развоја:

134 "*Водећи принцип за одрживи просторни развој Европског континента*" усвојен је на конференцији CEMAT-а у Хановеру, Њемачка, 7. и 8. септембра 2000. године.

135 У циљу смањења јаза у складу са закључцима у Есену, у процесу Припреме за придруживање земаља централне и источне Европе и интеграције у унутрашње тржиште Уније, штампана је Бијела књига - *White Paper*, коју је издало Министарство вањских послова БиХ, Сарајево 2000, а потпомогао Програм за развој Уједињених нација (UNDP), са нагласком на два главна инструмента, Европским споразумима и изграђеним односима између придружених земаља и институција ЕУ, те предвиђа посебне напоре за приступање ЕУ укључујући одредбе које се тичу усклађивања легислативе.

136 "*Водећи принципи*" засновани су на "*Европској повељи за регионално/просторно планирање,*" коју је усвојио Савјет Европе, на Европској конференцији за регионално планирање (CEMAT) 20.5. 1983, Torremolis, Шпанија.

- **Полицентричан развој, унапређење територијалне повезаности кроз уравнотежен друштвени и економски развој региона и унапређење конкурентности регија** (Просторне одлуке и инвестиције треба базирати на полицентричном моделу развоја (европски, макрорегионални - унутар западног Балкана, укључујући земље са којима граничимо, национални ниво, микрорегије...), стимулисати развој атрактивних подручја, јачати економски и структурално слабе регионе (рурална подручја, запуштене, напуштене, девастиране индустријске зоне, насеља, еколошки осјетљива подручја...) како бисмо ојачали економска улагања, побољшали политику имплементације просторног развоја, кроз јачање легитимних демократских територијалних ауторитета, уз повећано и снажније учешће грађана и група, свих актера у друштву заинтересованих за просторни развој.);
- **Партнерство и повезивање урбаних и руралних подручја** (Развојем урбано-руралног партнерства на истраживаној територији успоставићемо баланс урбане структуре - уравнотежене структуре насеља, развој мреже јавног транспорта, оживљавање и диверсификацију економије руралних подручја, повећати продуктивност, заштиту и унапређење природног и културног насљеђа, коришћењем традиционалних вриједности стимулисати изворне везе град - село, инсистирати на доброј сарадњу свих нивоа власти на основи једнакости локалних ауторитета, успостављених на принципу партнерства, дати акцент развоју рекреативних подручја за урбано становништво, донијети јасан програм за ефикасно повезивање урбаних и руралних простора, успоставити и јачати урбане мреже повећавајући комплементарност града, стварати синергију привреде одређених размјера, подстицај усавршавања и стварања добити кроз економску конкуренцију итд.);
- **Унапређење уједначеније приступачности** (Приступачност сваком дијелу европског континента основни је циљ Паневропске транспортне мреже, која је у фази комплетирања и треба брзо бити довршена, а постојећи закључени споразуми о формирању мрежа имају се преиспитати и допунити са аспекта просторног развоја. Постојећа покретљивост условљена је развојем транспортних система, чије утицаје треба сагледати кроз процес просторног планирања како бисмо превентивно освијетлили све аспекте тих система и избалансирали развој регија, малих и средњих градова, урбаних, руралних и изолованих подручја (у којима се осјећа недостатак приступачности). Тиме бисмо попунили недостајућу карику, успјешно их повезали са великим тран-

спортним центрима/коридорима, користећи различите облике транспорта прихватљиве с обзиром на захтјеве одрживости и просторног планирања, као почетне кораке циљаних активности на истраживаним просторима.);

- **Приступ развоју информација и знању** (Информисаност је значајан феномен преобликовања друштва, који треба утицати на промјену социјалне, али и територијалне структуре. Посебну пажњу треба посветити правовременом приступу информацијама. Треба континуирано стимулисати развој телекомуникацијских мрежа, омогућити технолошки трансфер, уз сталну едукацију и ширење знања, успостављањем on-line базе података, са покривањем свих области и омогућити приступ тржишту. Треба успоставити системске базе података о простору од локалног до државног нивоа, као приоритетан и хитан задатак.);
- **Смањивање штетних утицаја на животну средину** (Политика просторног планирања треба превентивно дати допринос елиминацији интензивног дјеловања на животну средину, уз подстицај еколошки прихватљивих форми насеља и транспорта, енергетских система, водећи рачуна о правовременом уочавању и отклањању конфликата у простору, стварајући планске превенције од катастрофа, са конкретним мјерама унапређења у оштећеним и загађеним зонама, регионима и животној средини за будућа покољења, сагледавањем и рјешавањем конфликта у развојним и проведбеним плановима, све до микролокације и имплементације на терену. Обнова напуштених урбаних подручја, рехабилитација девастиране животне средине и обнова подручја оштећених индустријским загађењем су приоритетни.);
- **Јачање и повећавање вриједности природних ресурса и природног наслеђа** (Природни ресурси су основа за баланс еко-система и већ истакнут репер за атрактивност истраживаних простора, његових рекреационих вриједности, квалитета живота, које треба правилно заштитити. Конвенција о заштити Европске дивљине и природних станишта[137] и Пан-Европска стратегија биолошке и пејзажне разноликости[138] морају бити узете у обзир у формирању политике одрживог просторног планирања. Треба обједините стратегију управљања водним ресурсима,[139] која би, поред осталог, укључивала и заштиту површинских, подземних вода, надзирање коришћења ђубрива и примјене наводњавања од стране пољопривредника, третман отпадних вода, усмјеравање воде у подручја гдје су локални ресурси недовољни, заштиту воде за пиће, проширење водовода, третман отпадних вода итд. Треба интегрално сагледати

137 "*Конвенција о заштити Европске дивљине и природних станишта*", усвојена у Берну, 1979.

138 "*Пан-Европска стратегија биолошке и пејзажне разноликости*", усвојена на конференцији министара Околиш Европе, Софија, октобар 1995.

139 Имплементација Resolution No^2 of 11th CEMAT на Кипру, 1997.

расположиве ресурсе и степен угрожености цијеле територије како бисмо донијели стратегије управљања природним ресурсима (водом, ваздухом, земљиштем, шумама) и тиме омогућили равнотежу у природи. Задатак политике просторног планирања је побољшање еко-система успостављањем еколошке мреже, уз посебну пажњу заштите и унапређења еколошки осјетљивих подручја, са високим еколошким вриједностима, као специјално заштићеним зонама, названим Натура 2000.[140]);

- **Унапређивање културног насљеђа као фактора развоја** (валоризација културног насљеђа битно утиче на повећање привлачности локалитета - регије, како за инвеститоре, тако за туристе и јавност, те представља фактор јачања економског и регионалног индентитета. Политика просторног планирања ту мора дати адекватан допринос, уз интегралан приступ управљању културним насљеђем (које је еволутивни развојни процес), сталним унапређењем заштите и конзервације, узимајући у обзир потребе савременог друштва. Планеров циљ не смије бити само конзервација прошлости него остварење хармоније у просторном односу садашње архитектуре, урбаног дизајна и културно-историјског насљеђа, користећи поуке и вриједности прошлости, као инспиративни потенцијал за складан и одржив развој. Не смије се прибјећи слијепом копирању обликовних елемената прошлости, потребно је да стручне институције, у складу са стањем у области, ураде снимак стања са акционим планом реализације активности у будућности: дугорочни, средњорочни, краткорочни план активности.);
- **Развој и очување енергетских ресурса** (Политика просторног планирања мора подстицати ефикасније коришћење постојећих енергетских система, стимулишући прелазак на обновљиве енергетске ресурсе који су прихватљиви за животну средину, уз предлагање ефикасних мјера смањења загађења ваздуха, као практичан допринос смањењу глобалног загријевања, те побољшање квалитета животне средине ових простора, уз комплетирање и увезивање енергетских система на свеевропском нивоу);
- **Одржив и висококвалитетан туризам** (Туризам је стимуланс и развојни фактор неразвијених регија. Форсира се одржив и квалитетан туризам, избалансиран са капацитетом природе, а не туризам по сваку цијену. Кључна улога планирања је стварање облика меког туризма, са уважавањем свих локалних и регионалних специфичности, уз јасне инструменте контроле у мање фаворизованим регионима, као и процјене утицаја - еко-туризам, повезивање и увезивање са постојећим дестинацијама широм Европе);

140 "*Флора, фауна, настамбе*", директива 92/43/CEC Вијећа 21.5. 1992. године на заштити природних станишта и дивљачи... O.B.L207/7 od 22. 7. 1992.

- **Ограничавање утицаја природних и других несрећа (катастрофа)** (Земљотреси, поплаве, шумски пожари, клизишта, олујни налети итд., само су неке од катастрофа које сваке године остављају тешке посљедице на економију, пејзаже, односе бројне људске животе на овим просторима. Превентивним мјерама у процесу планирања треба настојати да се смање штете по насеља и становништво. У процесу коришћења земљишта и изградње једна од вјештачки створених катастрофа ових простора је загађеност минско-експлозивним средствима, која континуирано узима свој данак, те јој је неопходно посветити посебну пажњу, дати приоритет, урадити акциони план активности, превентивно информисати јавност како би се избјегле нежељене посљедице. Израда националног програма одбране од природних и других несрећа приоритетан је задатак).

Упоредо са десет изложених, водећих принципа просторног развоја, донесене су и специфичне мјере просторног планирања карактеристичне за европска подручја. Та се подручја територијално протежу кроз више држава са високим степеном разноликости, а од тога зависе мјере и приоритети просторног планирања који се предузимају, па су дефинисана карактеристична европска подручја: *пејзажа; урбана; рурална; планинска; обална и отоци;* евро-коридори; ријечни базени; напуштене индустријске и војне зоне; погранична подручја. Принципи, задаци и циљеви наглашавају потребу за интегрисањем западне, централне и источне Европе, уз усклађивање друштвено-економског и просторног развоја. Новоформираним земљама централне и источне Европе, па самим тим и овим просторима, остављено је да правовремено примјене препоруке и начела која се тичу просторно-планског усмјерења, уз вођење рачуна о потпуном уважавању свих специфичности појединих регија.

Проучавање и примјена тих принципа, са методолошки новим приступом, у измијењеном начину третирања и организацији простора, у будућој планерској активности требало би да има приоритетан значај за будуће европске интеграције, придруживање, али и за Довршење Просторног плана, односно израду Стратегије просторно одрживог развоја и акционог плана реализације. Цијенећи околности у којима смо се нашли, непосредни учесници у планирању простора имају већу одговорност да рјешавајући постављени задатак дају максималан допринос. Архитекте, урбанисти и планери као руководиоци тимова, уважавајући принципе компромисног, тимског рада и партнерства, искључујући сопствену сујету, доминацију, лидерство, **треба да предложе оптимална и складна рјешења, која отклањају уочене проблеме у простору, корак по корак.** Успјешност насеља у бу-

дућности зависиће умногоме од **професионалности урбаниста и актуелне политике**. Задатак градских и општинских управа је да у виду координатора **остваре везе између техничког знања и креативности, уз синхронизацију активности са другим професијама, на принципу партнерства, како би циљано креирали човјекову средину високог квалитета**. Тиме би била стварана одржива насеља за нови миленијум, која би била прихватљивија за живот свих грађана.[141] Досљедном примјеном Закона о уређењу простора, флексибилном политиком, системом толеранције и партнерства, стварaћемо потребне предуслове за транспарентан, плански усмјерен развој насеља на овим просторима. Постигао се политички консензус да нема и не смије бити незаконите (бесправне) изградње без плана у будућности. Довршењем Просторног плана ствара се први и неопходан предуслов за плански развој цјелокупне територије. Просторни план исказаће стварне и реалне потребе у простору, са смјерницама и програмима активности, који ће током цијелог процеса планирања бити доступни најширој јавности. Преговорима са становништвом још у почетним фазама избјећи ће се потреба за ултимативним захтјевима, како се не би изгубило њихово повјерење. Активним укључивањем цјелокупног становништва, уз потпуно јавно изношење приједлога и сугестија, стицаће се и придобијати пољуљано повјерење те привољети све стручне институције на сарадњу. Успостављањем партнерског односа у цјелокупном процесу планирања омогућиће се широком кругу људи да учествују у дефинисању циљева, а не само уској групи стручних, квалификованих, одабраних... Постоји ту и оправдана сумња да дио становништва који се бори за егзистенцију, усљед недостатка времена или интереса, не схвати процес планирања "...као забаву за елиту..." Ту на сцену морају да ступе професионалци, планери, са задатком да пронађу рјешења, постигну компромис, дајући им неопходне информације о важности њиховог учешћа у процесу планирања, скрећући пажњу на оно што је битно за блиску развојну будућност, њихове породице, развој насеља. Квалитет планских рјешења мора издржати тест и филтер јавности. **Добар је само онај План који је прихватљив за грађане**.

Из изложеног произлази обавеза свих нивоа власти, по вертикали и хоризонтали, да тијесно сарађују. **Велики значај одиграће друштвени консензус, односно консензус јавности**, не само на нивоу локалне и републичке власти него код компромисно креирано повољно окружење за домаће и стране инвестиције, са јасним развојним смјерницама за будућност. Формирањем Савјета за просторно одржив развој осигураће се услови за равномјернији просторни развој ентитета и БиХ. Омогућиће се ефикасна примјена струч-

141 Миленко Станковић, *Еколошко стање након рата и међународна сарадња,* Екологика, Београд, посебно издање Теслић - Бањалука, 2000, број 6, стр. 6 - 11.

них и научно утемељених докумената просторног уређења, уз активно учешће стручних, научних, политичких, јавних и других радника. **Савјет би давао мишљења, приједлоге и оцјене приједлога докумената просторног уређења, синхронизовао и хармонизовао све активности у простору**, као и друга документа која су уређена појединачним, специјалистичким законима.

2.4.2. Елементи који нарушавају одрживост

"...Ми дјелујемо у складу с природом... сваки орган у тијелу обликован је адекватно функцији... постојање функције отвара пут постојању таквог облика простора који му одговара... зграда има облик који испуњава функцију као људски органи који испуњавају своју животну функцију. Ограниченост произлази из функције која диктира облик." (Hugo Haring, Њемачка)

Анализом истраживаних области уочени су одређени проблеми који нарушавају одрживост, као што су:

- недостатак ажурних геодетских подлога, непостојање информационо-документационе основе о простору /не постоји пресјек стања шта је легално, а шта нелегално изграђено у простору/;
- неусаглашеност законских рјешења, техничких прописа, преклапање и сукоб надлежности, лоша практична примјењивост закона и подзаконских аката;
- дефицит просторно-планске документације /мали број и застарјелост развојних и проведбених планова/, традиционално дуге процедуре за израду планова, њихова неажурност и проводивост, нејасни, уопштени плански инструменти примјене, са преамбициозним циљевима, без реалних финансијских подлога, са карактеристикама затвореног планирања, без носиоца активности примјене. Додамо ли томе издвојено сагледавање одређених активности у простору, без укључивања свих актера, изостанак практичне примјене принципа интегралности и цјеловитости у планирању простора, недостатак међусобног преклапања интереса код изналажења компромисних рјешења, честу израду плана по диктату, разумјећемо слаб интерес за учешћем грађања и шире јавности у цијелом процесу планирања и уређења простора. У пракси је то резултирало честим измјенама планова, неуважавањем ставова грађана, самовољом у простору, хаотичном изградњом насеља, често без адекватне инфраструктуре, ло-

кацијом капацитета без јасне економске оправданости, прекомјерним коришћењем ресурса, великим антропогеним притисцима на атрактивне и еколошки осјетљиве просторе, што је резултирало непоштовањем правнога реда и просторног капацитета, те произвело бројне конфликте у простору;

- слаба оспособљеност уз неадекватну распоређеност домаћих кадрова, недостатак примјене метода подизања друштвене свијести, неспремност заједничког, тимског рада, спор и недовољан доток информација, недостатак стандарда, правила, контроле квалитета, недостатак искуства, савремених методологија из европског окружења, присутне спекулације са земљиштем услед одсуства активне земљишне политике, само додатно продубљују овај проблем и стварају повољне услове за бројне конфликте;
- миграције становништва са простора који имају стагнацију у развоју, старење живља у тим подручјима, демографска угроженост, напуштање сталног боравка радно активног становништва, одсутност уравнотежене стамбене политике на цјелокупној територији те недостатак активне помоћи у изградњи непрофитабилних станова, као и доступности стана, уз запуштеност руралних, планинских, индустријских и других подручја, доводи у питање равномјеран и уравнотежен плански развој истраживане територије;
- неуравнотеженост и слаба доступност путног, жељезничког, ријечног и других врста саобраћаја, угроженост природних и културно вриједних подручја, ваздуха, вода и осталих компонената човјекове средине, уз неадекватну политику газдовања земљиштем, мултиплицирају грешке у простору. Становништво насеља, услед недостатка инфраструктурних водова, саобраћајне недоступности и изолације, присиљено је на миграције;
- незаконита (црна, дивља, бесправна...) градња грађевина, са свим другим попратним активностима у простору, које услед непоштовања заједничких дугорочних потреба у простору и здравој средини, изигравањем закона, уз неадекватан надзор, лажну солидарност и неспремност спровођења казнене политике, директно утичу на проводивост планских рјешења и хармоничну изградњу насеља у будућности;
- недостатак струковних асоцијација, низак степен међусобне сарадње и повезивања у заједничким активностима и наступима у циљу рјешавања проблема унутар области, на домаћем и иностраном тржишту, те недостатак сарадње са земљама ЕУ.

Уочени елементи који нарушавају одрживост могу послужити као полазна основа за оцјену стања на истраживаном простору, из које треба да проистекну неопходне мјере и активности за предузимање неопходних корака на њиховом елиминисању код израде Стратегије.

2.4.3. Уклањање негативних елемената

Ако планираш за једну годину, засади жито. Ако планираш за десет година, засади воћку. Ако планираш за цео живот - подучавај и образуј људе. (Кинеска пословица, 645 г. п. Х.)

Предлажу се одређене активности, којима би се уклонили елементи који угрожавају одрживост, као што су:

- **Успостављање јединственог информационог система о простору на нивоу ентитета** (евиденција некретнина: земљишни катастар, катастар некретнина, земљишна књига, евиденција правних образаца итд.) неопходно је за правилно уређење и планирање простора. Потребна је: израда ажурних геодетских планова, увезивање власничких структура са осталим актерима у простору, уз континуирано праћење стања на терену, уз коришћење информатичке технологије (ГИС) за успостављање прецизних координата у простору за све грађевине, ресурсе, становништво. На основу тих података дограђиваће се сви власнички, административни, еколошки, здравствени, инфраструктурни и управљачки системи, водећи истовремено рачуна о проширивању и синхронизовању активности на нивоу БиХ, омогућивши адекватну коминикацију са ЕУ. Тако бисмо обезбиједили уравнотежен и складан развој цјелокупне територије, **заштитили јавни интерес у процесу планирања и уређења простора. То захтијева формирање посебне институције за просторно одржив развој, као ванресорског тијела, јер су те вриједности капиталне за сваку политичку територију;**
- **Покретање иницијативе за доношење новог Закона о планирању и грађењу, усклађеног са позитивним искуствима ЕУ**. На основу оцјене стања у простору и довршења Просторног плана, потребно је урадити Стратегију просторно одрживог развоја да би се приступило дефинисању законских оквира. Циљ је усмјеравање примјене политике простора на терену, уз истовремено усаглашавање са другим законима ентитета, БиХ и ЕУ. Треба подићи ефикасност примјене свих законских рјешења те приступити системском рјешавању инфраструктурних и других коридора. Треба израдити секторске Стратегије развоја, које се међусобно усаглашавају те доносе јасне Акционе програме примјене;

- **Израда и усвајање планова за цијелу територију,** уз константно учешће јавности у свим фазама планирања. Циљ је постићи већи степен доступности и проводивости планова. Тако би били створени адекватни тржишни услови у свим областима и нивоима. Треба подизати квалитет, доносити ефикасне, флексибилне, лако проводиве планове, без лидерства, на принципу тимског рада и партнерства. Треба увести принцип интергалног планирања и управљања простором. Треба израдити и усвојити подзаконска акта којима би се детаљно уредила ова област, тј. омогућила квалитетна и ефикасна примјена закона, како би се инфраструктурно повезала насеља, ревитализовала деградирана рурална, урбана, планинска, индустријска и друга подручја, повећао квалитет живота у њима, стимулисао развој рекреативних и туристички атрактивних простора те превентивно спријечили могући проблеми и евентуалне катастрофе на истраживаној територији;
- **Пружити помоћ и подршку Болоњском процесу.**[142] Инжињерско образовање представља виталну полугу високошколског образовања, на данашњем степену развоја **будућност** истраживане територије **умногоме ће овисити од квалитета образовања инжињера**. Високо образовање, које се стиче током студија, полазни је и битан корак у формирању инжињера. **Процес образовања наставља се током цијелог радног вијека, кроз животно учење** (Lifelong Learning). Надлежни у Влади треба да активно учествују у трансформацији образовног система на факултетима, сходно закључцима ЕААЕ (Европско удружење за архитектонско образовање) из Канеје 2001. године. У образовним институцијама треба анализирати имплементацију болоњских реформи у Републици и БиХ, које су актуелна тема на механизму успостављања модела "учења цијелог живота" увођења "заједничке дипломе" (joint degree), коју издају двије или више институција (мултидисциплинарно знање), како би се искористиле позитивне смјернице, створио јединствен образовни профил стручњака, који би имао тенденцију ефикасне практичне примјене стеченог знања из процеса образовања, уз континуирано образовање кадрова и упознајући их са новим стручним методама, стандардима. Треба активно радити на подизању друштвене одговорности, еколошке свијести и укључивању јавности, омогућити потпуну транспарентност и константну контролу квалитета у свим областима, тежити доношењу највиших стандарда усклађених са ЕУ, гдје год је то могуће, уз поступност, корак по корак, уз прилагодљивост стању на терену. Инжињерско образовање пред-

142 *Болоњски процес* представља бољу пропулзивност наставника и студената, омогућује признавање испита и диплома у читавој Европи, уједначава и унапређује квалитет струке (јединствен профил стручњака са мултидисциплинарним знањем) итд.

ствља виталну полугу високошколског образовања, на данашњем степену развоја истраживане територије, тј. **развој и будућност умногоме зависи од квалитета образовања инжињера**.[143]

- **Формирати струковне асоцијације /удружење архитеката, просторних планера, грађевинских инжињера, техничара.../ по угледу на ЕУ**, са циљем међусобног повезивања, равноправног учешћа, подизања квалитета, као и равноправног учешћа наших стручњака на територији Европе и широм свијета;
- **Компромисно и свеобухватно управљати простором, на свим нивоима власти**, поштујући принципе сарадње, партнерства, јасних визија одрживости, регионалног развоја уз очување специфичности, **стимулишући полицентричан развој и умреженост насеља**, међусобно повезаних Паневропским инфраструктурним коридорима, примјеном нових технологија које су у функцији хармонизације са природом, ревитализацијом руралних подручја који су заједничко културно насљеђе локалног, националног и европског простора.
- **Укључивање истраживане територије у међународне токове, у складу са Водећим начелима за одржив просторни развој ЕУ.**

Изложене активности су добра полазна основа за дефинисање приоритетних активности у Стратегији будућег развоја. Порука стручњацима, интерпретирана је ријечима К. Н. Шулца: "...**Морамо открити где смо и ко смо**, како би наше постојање могло да има смисла."[144] **Одговорити на та питања добрим дијелом је задатак ове књиге.**

Наведени примјер је могући путоказ како се може визуелно оплеменити простор јавне гараже и заштитити грађани, Опатија.

143 Види више, Миленко Станковић, *Образовање градитеља у Републици Српској*, Зборник радова са VI симозијума на тему: Процедуре и проблематика изградње објеката, Врњачка Бања 2007.
144 Christian Norberg-Schulz, Становање, станиште, урбани простор кућа, Грађевинска књига 1990, Предговор, стр. 7.

2.4.4. Управљање[145]

"Креација и менаџмент здраве зграде базирају се на оптимизацији ресурса и еколошким принципима."
(BSRIA, 1996)[146]

Управљање ("Governance") је **спровођење економске, политичке и административне власти** за вођење послова једне земље на свим нивоима. Управљање **обухвата механизме, процесе и институције** кроз које грађани или групе артикулишу своје интересе, остварују права, испуњавају различитости (УНДП, 2001).

"Политичко посредништво" је био преовлађујући модел којим се наша држава служила у управљању на овим просторима, односно принцип вођења друштва и економије у прошлом стољећу. Земље у развоју (транзицији), попут наше, имају слабу државу, те још увијек користе овај модел, чиме **повећавају ризик лошег управљања** свим друштвеним, економским и природним ресурсима. Власти на свим нивоима су са једне стране гарант услуга, а са друге контролори и гаранти одговорности грађанима за исте услуге, чиме су често доведене у контрадикторну улогу. Неодговарајуће локалне власти, неразвијено цивилно друштво са неодговарајућом правном снагом - додатно усложњавају уочени проблем. Зато је за развој ефикасног управљања на овим просторима неопходно извршити **институционалну реформу у држави** и друштвеним организацијама. Треба пренијети са државе што више функција на аутономне институције и организације, као и на цивилно друштво, чиме бисмо демократизовали државу и друштвене организације. **Тиме државна бирократија постаје јака и одговорна, али ограничена и демократична**. Омогућујемо тако јавним сервисима, приватном сектору, медијима и невладиним организацијама да учествују у "дистрибуираном управљању." Управљање мора успоставити предузетништво, стимулисати тржиште и тржишну одговорност. Одговарајући стандарди (ISO, EMAS и други), уз саморегулирајуће механизме, правила и мреже независне провјере и балансирање - морају постати наша стварност.

Систем управљања **не може се једноставно, као "готов производ," пренијети на нашу земљу**. Тај мукотрпан и ризичан процес изградње система управљања **тражи потпун консензус, особен образац, баланс снага и приоритета у изналажењу "правог пута."** Велики притисци, вањски и унутрашњи, економске законитости, различите аспирације и приоритети различитих интересних група друштва свакодневни су камен спотицања, који се мора прећи. Књига нуди неке од **могућих путева** у кључним областима, поштујући правила струке, уз уважавање европских тенденција.

145 Види више, Тарик Купусовић, *Развој управљања водама*, часопис ЈП "Водоводно подручје сливова ријеке Саве", "Вода и ми", стр. 11 - 17.
146 BSRIA, Center of Construction Ecology, 1996.

3. 0. КОНФЛИКТИ У ПРОСТОРУ

"...Умјетниково оруђе за мјерење није рука него око, јер рука дјелује, а око суди. " (Микеланђело)

Анализа човјека у природној средини, са аспекта активности које обавља у простору, односно могућих конфликта које изазива, показала је **међусобне утицаје, овисности, даје могућност правовременог уочавања деградивних активности да бисмо их могли превентивно отклањати**. Не смије се заборавити да је "..човјек... истовремено дјело и стваралац своје средине, која му даје физичка средства за живот и пружа услове за интелектуални, друштвени, морални и духовни развитак".[147] **Праисторијски човјек био је саставни дио природе, немоћна јединка која се борила за живот и опстанак. Живио је и стварао у потпуној хармонији с природом**, све док су му услови локације пружали довољно средстава за живот на једном мјесту, без потребе за промјеном мјеста боравка. Настанком приватне својине, државе, човјек престаје да живи у хармонији са природом, али је та дисхармонија у почетку била сразмјерно мала. Од појаве човјека постоје и миграције људи. Прије три милиона година човјек се селио брзином од око 10 км по генерацији, јер су му то налагале потребе. Чим је друштвени развој достигао виши ступањ, појавиле су се потребе за повећаним и убрзаним миграцијама. У потрази за храном, плоднијом земљом и бољим условима живота, почињу прва **раслојавања у друштву**. Друштво се дијели на класе, владајућу и потлачену, које су међусобно супротстављене. **Владајуће класе желе циљано повећати богатство**, посјед, док **потлачена класа тежи задовољењу егзистенцијалног минимума за породицу, те измирењу обавеза према владајућој класи**. Код њих тиња стална **жеља за слободом, независношћу, бољим животом**. Вјековни сукоб интереса резултира бунама, ратовима, освајањима, у којима често страда и природно окружење, чиме се ремети равнотежа у природи. Увођењем интензивнијег коришћења обрадивог земљишта омогућује се задовољење повећаних апетита владајуће класе: земљопосједника-племића. Обрадиво земљиште све више постаје дефицитарно па се указала потреба за крчењем шуме. Долази до појаве насеља на раскрсницама миграционих путева, као и утврђених градова. Међусобна овисност и **дуализам села и града, створен тог тренутка, опстаје до данас**. Село је произвођач хране за град, а град је тржишни, економски, аминистративни и културни центар за села. Развој технологије резултира лакшим овладавањем природе. **Почиње беспоштедна експлоатација, по сваку цијену, да би се повећао профит**. Нагли ра-

147 *Декларација конференције Уједињених нација о човјековој средини*, Стокхолм, 1972. године.

ст свјетског становништва, уз процес урбанизације, најбоље илуструју чињенице да је **средином 20. вијека 1/3 од 2,5 милијарде становника наше планете живјело у градовима**. **Данас**, на прагу трећег миленијума, број свјетског становништва увећан је преко шест милијарди, од којих **1/2 живи у градовима**. Ако се настави тренд раста броја становника у градовима и насељима и у току 21. вијека, према глобалним проценама већ **2025**. године више од **2/3 људи живјело би у градовима**. Експлозиван развој градова и насеља, уз енорман притисак који урбано становништво врши на животну средину, доводи до смањења ограничених ресурса наше планете. Довољан је то разлог да се на Другој свјетској конференцији о насељима (HABITAT II) у току 1996. године, опсежно размотре импликације промјена у човјековој средини градова. Посебно је анализирано **питање природних катастрофа (олујних налета, поплава, пожара, земљотреса у Европи), доступност и расположивост воде за пиће, континуирано загађење атмосфере, климатске промјене**.

Указујући на глобалне промјене у свијету, евидентирајући локалне конфликте у простору, постављајући их у паралелу са искуствима народног градитеља, настоје се извући поуке како бисмо се што правилније опредијелили за будућност. **У виду препорука и смјерница предлажу се нека од могућих алтернативних рјешења за отклањање уочених пропуста на истраживаној територији**. Принцип излагања у поглављима је: анализа свјетских, европских и балканских искустава, наслијеђеног стања у областима, тренутна ситуација на истраживаним просторима, уочени конфликти; искуства традиционалне архитектуре послужила су за поређење, стварање смјерница и препорука за будући развој.

Природом и људским дјелатностима настале промјене - конфликти хировите ријеке Врбас у плодној равници Лијевча поља - резултирале су девастацијом али и природним феноменом. Врбас се у Саву улијева узводно, сужава и зауставља ток ријеке Саве у вријеме великих вода, као што је видљиво на слици.

3.1. Планери, урбанисти и еколошке вриједности

"...од свих наших људских рђавих особина најтеже је подносити самовољу....Самовољни и осиони људи, каквих у нас има доста, у сваком времену и у свим редовима, наносе више штете..,...која може да ствара само неред и пустош, у њима и око њих." (Иво Андрић, анализа психолошких особина становништва)

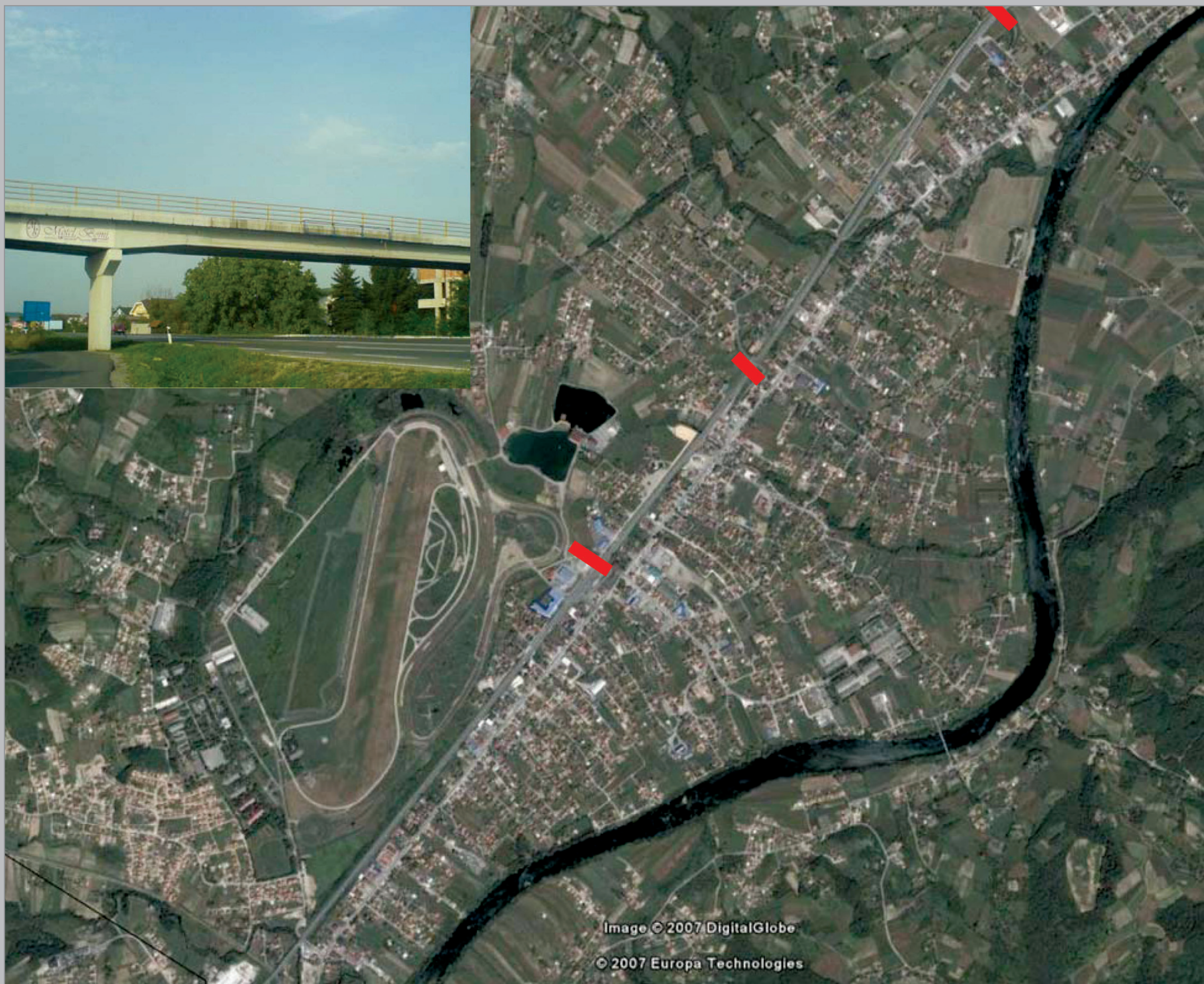
Просторно планирање истраживаних простора не представља само "технику." Умијешана је ту у великој мјери и "политика." Осјећај "укуса власти" за планере и урбанисте ових простора често је био пресудан, али и погубан. Без учешћа или саучешћа планера, урбаниста, архитеката и њиховог "амин" (потписом плана, урбанистичке сагласности, пројекта, техничког пријема, одобрења за употребу итд.) дозвољене су промјене у урбаним и руралним подручима, природним пејзажима. Изражене жеље урбаниста за контролом свих активности у простору (граду, општини, насељу, селу и ван њих), по сваку цијену, довели су до апсурдних ситуација у простору. Искључив захтјев урбанисте за одређивањем и контролисањем "свега", до најситнијег обликовног детаља у градовима, општинским центрима, резултирали су дугим и бурним расправама у поступку усвајања планова. Амбициозни плански подухвати нису ипак битније поправљали стање на истраживаној територији. Непрекидно су свуда ницала незаконита насеља, појачавани су конфликти, нарушавана хармонија у простору. Незаконита изградња у почетку је била присутна углавном у приградским насељима, а касније се проширила уз саобраћајнице (магистралне, регионалне и локалне путеве), док је тренутно присутна у готово свим урбаним насељима, па чак и у ужим центрима градова. Проблем лонгитудиналног развоја насеља уз пут, без сабирних саобраћајница, без контроле прикључка, те њихова учесталост, **угрозили су основне функције путних праваца** (уништене су заштитне зоне инфраструктурних коридора). Тиме је онемогућен плански развој, модернизација путних коридора, који се претварају у градске улице (примјер магистралног пута Градишка-Бањалука, познатији у народу као "цеста опасна по живот"). **Проблеми и конфликти у простору изми-**

Предграђе Лондона - примјер за размишљање, на задану тему лоцирања насеља.

цали су усмјереним планским активностима. Губила се утакмица на унапређењу животних услова свих становника на истраживаној територији. Потребно је континуирано рјешавање посљедица са терена, умјесто стварања визије која ће усмјереним планским активностима омогућити превентивно дјеловање у простору, дати правовремена, складна рјешења уочених проблема и конфликата у простору, како би се у будућности остварила хармонија на истраживаној територији. Циљ плана треба бити обезбјеђење квалитетнијег и садржајнијег живота становништва, уз боље и извјесније перспективе развоја у будућности, са јасним мјерама за отклањање уочених пропуста у простору. Конципирање и формирање насеља, по уходаним урбанистичким шемама саобраћајница (ортогоналан и радијалан концепт) уз фаворизацију слободно стојећих кућа са припадајућим простором око њих, без свеобухватног приступа рјешавању проблема у пракси, резултирали су непримјереним урбанистичким рјешењима на овим просторима. Економски, технички, функционални естетски критеријуми и опредјељења планера били су у супротности са стварним људским потребама, које су узајамно повезане са проблемима урбаног развоја, те су захтијевале заједничко рјешавање. **Занемаривањем регионалних специфичности поднебља и традиционалних вриједности градитељства није обезбијеђен континуитет животних функција у простору и времену. Производ те активности су беживотна насеља**. Планско насеље које није интегрисало традицију у новим условима, те није уважило регионалну специфичност поднебља, само по себи даје основну црту безличности, односно нема битан осјећај припадања мјесту. Планери су заборавили да физичко рјешење само по себи не може рјешавати друштвене и економске проблеме. **Економска виталност и стабилност не може се одржати без складног физичког уређења**. Неминовна је ту **узрочно-посљедична веза планско-физичког рјешења и друштвено-економског развоја, спојена заједничком нити, коју повезује човјек, његов животни циклус, са свим својим специфичностима, потребама, прохтјевима, навикама**.

Уводећи ред, урбанисти су често, по сваку цијену, **повлачили линију разграничења између урбаног и руралног**. Врло је чудно да нису ни размишљали **о потреби њиховог међусобног повезивања, прожимања у јединствене, интегрисане функционалне регионе**, који би имали јасну перспективу развоја и трајања. **Урбанисти, планери и актуелне власти ових простора нису осјетили (а морали су) основне токове живота у насељима и разноврсне потребе становништва, које су се код народног градитеља** одражавале на структуру насеља. Ту је свако имао своје мјес-

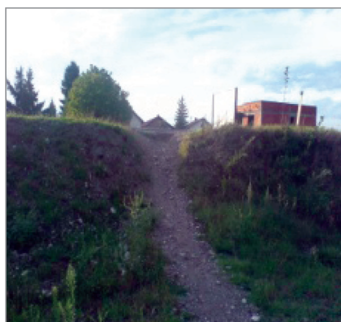

Основе и фотографије насеља Трн и Куљани-Залужани, евидентних приградских насеља Бањалуке, која су била главни канал прилима миграционог становништва. Конфликтан однос, проблематичан урбани пејсаж, негативан преображај у вртлогу историјских збивања захтјева темељна истраживања да би се периферија са повољним природним окружењем, са којима су насеља покидала везе, планским активностима преобразила у вртно предграђе будућности. Просторним, економским и социолошким дјеловањем исправили бисмо историјску неправду према бројним становницима ових насеља, јер је власт нечињењем направила велику и неопростиву грешку.

то за живот, заједничко мјесто дружења, задовољења радних и духовних потреба, одмора, **еколошки прихватљив концепт комуницирања у простору**. Урбанисти су морали стварати визионарске претпоставке за примјену у пракси, планерске визије кроз разрађене активности, са ефикасним елементима примјене, односно правилним усмјерењем токова новца и капитала, **морали су омогућити квалитетно провођење и развој на реалној основи**. Детаљним планом примјене, циљаном имплементацијом плана, корак по корак би подизали животни стандард становништва, очували и унаприједили човјекову средину, успостављали хармонију у простору. Просторну структуру требало је да организују као мрежу насеља (урбаних и руралних), која су међусобно интегрисана транспортним системима. Развојем компактне структуре насеља, средњих густина насељености, са мјешовитом употребом простора, са разноврсним стамбеним типовима, уз широку примјену принципа "...од региона до блока и зграде, од нове изградње до реконструкције насеља", створили би адекватне и садржајне услове живота свих становника на овим просторима. У планској визији насеља заборавили су водити довољно рачуна о човјековој мјери, потребама пјешака, бициклиста, аутомобила, као и о употреби јавног саобраћаја, лоцирању центра насеља посвећеног мјешавини друштвених, културних и комерцијалних активности, заборавили су дистанце пјешачких кретања, нису разматрали могући модел успостављања склада, компромиса, хармоније у простору, а морали су.

У другој половини минулог вијека наши планери и урбанисти схватили су рурално као насљеђе прошлости, чији је ред заснован на архаици, па су заговарали напуштање и запуштање села, у складу са политичким опредјељењима (по декрету, политичкој вољи, стварали ин-

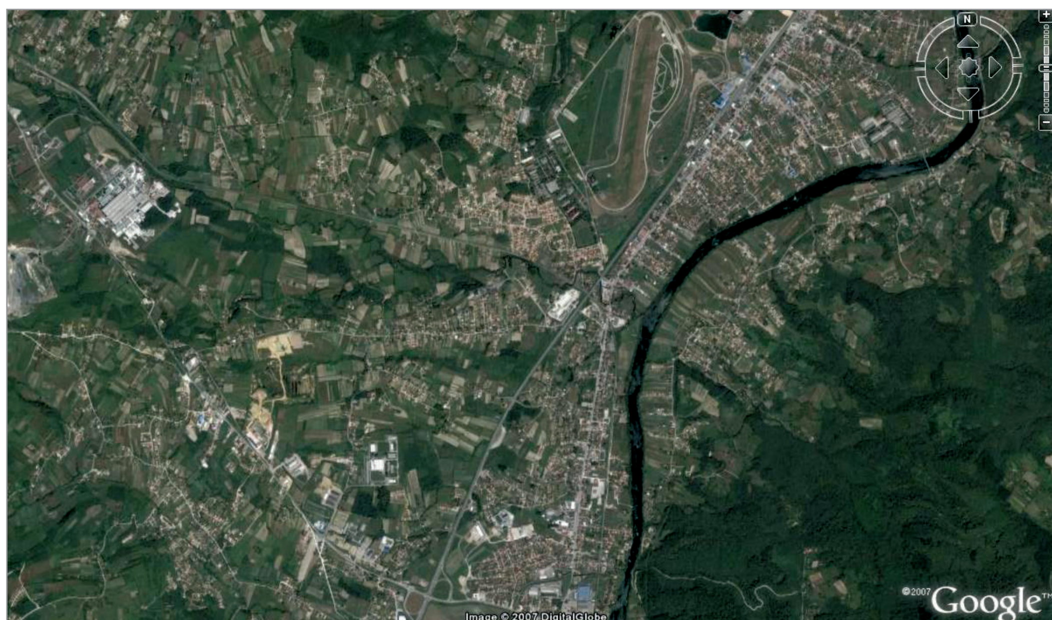

Главна собраћејница кроз насеље Трн нема тротоара, пјешаци прелазе брзу цесту претрчавањем, често са трагичним посљедицама, лоша је доступност центру града.

Шта су алтернативе - недостаје визија - да ли је ово могуће рјешење?

дустријског радника), уз истовремено форсирање реда и правилне геометрије. То је резултирало непримјереним грађевинама у руралним насељима, њиховим стихијским и неконтролисаним развојем, уз пренасељавање урбаних насеља. **Процес планирања и пројектовања морао је укључити (а није) све учеснике у доношењу одлука, на принципу толеранције и кооперације**. Занемарили су чак чињеницу да се насеље, као интегрални дио региона, треба развијати на складан начин, који поштује карактеристике локалне средине, историје, градитељске традиције природне и човјекове средине. **Процес планирања био је тиме одвојен од животних процеса, за које је одувијек најтешње везан**. Са ове дистанце потпуно је јасно да се архитектура у окружењу није могла ријешити незграпном геометријом облика, како се то често чинило у пракси ових простора. **Урбанистички концепт насеља није смио бити продукт пројектантских жеља, просторна слика, већ планерска визија, јасан задатак урбанисти да планер-**

Насеље Куљани, Залужани са бројним уоченим проблемима неконтролисаног настанка и ширења.

ске упуте конкретним активностима претвори у практичне реализације на терену, омогућивши насељу тиме складан и хармоничан развој у будућности. Ток реализације планерске визије, кроз примјењивост инструмената реализације, резултирао би успјехом или неуспјехом планерског подухвата, чије ће квалитете цијенити сви актери у простору. Ријетак је био урбаниста на истраживаним просторима који је схватао и анализирао услове живота, становања и привређивања у урбаним насељима, а о руралним да и не говоримо. Полазне основе, оцјену стања, информационо-документациону основу о простору и сл. у процесу планирања нисмо свеобухватно и правилно вредновали, али ни валоризовали природне и изграђене вриједности у њима. **Услови локације, уз провјеру са животом, значајан су и незаобилазан елемент објективности, тј. битан елемент код опредјељења за концепт**. Неадекватно вредновање документационе основе о стању у простору резултирало је израдом планова који нису уочили важне поруке и вриједности насљеђа. Планери и урбанисти на истраживаној територији, а и шире, **нису разумјели сврху повезивања унутрашњег и вањског простора** у разуђеном стану народног градитеља. Филозофија здравог, компромисно успостављеног живота, изграђене и природне средине народног неимарства са ових простора **промакла им је**. Употребљивост и сврсисходност источног и западног дворишта, уз везу са привредним дјелатностима, која је пролазила кроз кућу задружног стана, **није запажена**. **Невјероватно је како је пла-**

Негативан преображај, конфликтни односи и непримјерена градња евидентни су и у насељима Борик и Старчевица у Бањалуци. У Теслићу иако се ради о планском и туристичком насељу Бања Врућица, покидане су везе са природом и угрожене основне функције становништва (нема тротоара). Уочене супротности амбијента лоше утичу на становнике и напросто захтијевају ублажавање контрастних феномена - контролу урбанистичких активности у простору.

нерима промакла динамичност игре маса, грађевина народног неимара у засеоку, њихово међусобно надметање, такмичење, разумијевање, као и чињеница да трпе доградњу, а да при том не губе ништа на квалитету цјелине. Пажљив и складан распоред грађевина народног неимара у простору има јасно исказану намјеру заштите свих у простору (нико се не смије угрозити ни на који начин, о чему се данас недовољно води рачуна). Природан, логичан, органски спој грађевине са тлом у народном градитељству **није примијећен или намјерно није виђен**. Успјешна комуникација грађевина народног градитеља у простору, доминација крова, стремљење ка небу, обликовно уклапање у природни амбијент, **нису ни анализирани. Планерима је промакла флексибилност и прилагодљивост стана друштвено-економским условима, условима живљења, уз складно груписање садржаја у јединствену цјелину**. Избор природног материјала у анонимној архитектури, са логичном и сврсисходном примјеном на лицу мјеста, уз афирмацију ликовних и структуралних вриједности, **није уочен као позитиван помак**. Хармоничан и складан однос архитектуре и природе у народном градитељству **није нашао адекватну примјену код урбаниста и планера**. "Обимна историографска, етнографска и антропогеографска литература умногоме је расветлила "архитектонску фигуру" каква је сеоска кућа и показала да је она важна станица на врло неизвесном путу ка "култури форме".[148] Зато нам "...остаје да се надамо и на томе истрајавамо, да се кроз очување и унапређење, архитектура села врати својим основним параметрима - човеку у простору, у њиховом интегралном и вишедимензионалном садејству".[149] Урбанисти ових простора **опредијелили су се** за регулацију улица, ушоравање насеља по сваку цијену, уз **потпуни апсолутизам стручности и исправности свог рада**. Типологија, топологија и морфологија насеља народног градитеља ових простора **промакла им је**. Засеоци, изворна људска станишта народног неимара, уједно и становника, настали су на погодним природно-морфолошким ресурсима. Развојем људске заједнице та су се станишта повезивала, груписала, укрупњавала и трансформисала у варошице, градове. Цио период трансформације народни неимари су поштовали традиционалне принципе, уважавајући нове друштвено-економске услове, избјегавали конфликте, успостављали хармонију изграђене и природне средине. Све то је промакло планерима и урбанистима на овим, али и ширим просторима. **Умјесто да уређењем села на урбаним принципима омогуће садржајнији и комфорнији живот његовим становницима, они су их се одрекли, без планских визија, уз исказану немоћ препустили их стихији, самовољи појединаца и неуких градитеља**. Умјесто да се урбана на-

148 Бранислав Миленковић, *Култура форме 2,* Изградња број 5, Београд, 1992. године, стр. 16.
149 Јелена Божић, *Архитектура села између традиције и савремености*, Зборник радова: Село у новим развојним условима, Београд, 2002, стр. 237.

сеља оплемене великим, вишефункционалним зеленим површинама, прибјегло се пракси да се све што је у граду ненасељено сматра празним и некорисним простором, **добрим мјестом за екстрапрофит, не водећи при том рачуна о просторном капацитету и условима човјекове средине**. Тако је значајно нарушен квалитет човјекове средине у њима и ограничено ширење.

Монополски положај, осјећај власти, планерске активности по скупој цијени, резултирали су затвореним плановима, који су преживјели већ у тренутку доношења. Ни сами планери и урбанисти нису били свјесни чињенице да су тако изгубили из вида смисао сопственог постојања одговорног урбанисте и савјесног планера. Планирање насељеног мјеста подразумијева ажурну геодетску ситуацију, детаљну анализу свих специфичности, а не прибјегавање диктираном, директном планирању по опробаној шеми саобраћаја, слагања коцкица, уз негацију власничких односа, парцела, услова локације, који су доминирали процесом израде планова ове територије, а и шире. **Готово сви планови истраживаних простора личили су као јаје јајету, без обзира гдје се налазе. Заједнички показатељ им је да су: затворени и тешко примјењиви, захтијевају честе преправке, са истакнутом нереалношћу и преамбициозношћу за плански период, уз недостатак инструмената за примјену плана**. У урбаним центрима урбанисти се и данас надмећу са колегама у струци, одређују облик и димензије сваке зграде, дефинишући све друге параметре у простору, по сваку цијену, а ипак, све то не резултира квалитетом. Насељена мјеста претрпана су разним зградама сумњивог композиционог квалитета, непримјереног обликовања, неприлагођених габарита - уз шаренило декора, квазистилова стварају конфликт и непримјерен осјећај за становнике у простору. Стиче се утисак да планери и урбанисти ових простора **немају намјере да се мијењају** и посвете истраживањима, стварајући одговорног планера-урбанисту у заједничком интересу бољег живота човјека у очуваном простору, здравој средини, **што захтијева законске интервенције и професионалну контролу и верификацију на нивоу струковних удружења-комора**. Одрицањем историјских нити континуитета, традиционалних веза са селом, урбано насеље постало је одвојена енклава у простору, у коме се врло често не уважава просторни капацитет човјекове средине. **Створени су засебни развојни токови града и села, без додирних тачака, при чему се град врло често развијао на штету села**. Друга половина XX вијека на истраживаним просторима остаће карактеристична по томе што су урбанисти и планери код планирања, изградње и одржавања грађевина **усмјерили све активности у циљу обезбјеђивања стабилности и ком-**

фора у њима, а да готово и нису водили рачуна о могућим негативним ефектима на људско здравље. Архитектура, као и друге инжињерске струке, свесрдно је помагала успон цивилизације, али није била свјесна да је постала агресивна према сопственом окружењу - човјековој средини. Урбанисти су, у сарадњи са другим инжињерским струкама, доносили "...одлуке о просторном обухвату, капацитету, изградњи људских насеља и инфраструктурних система",[150] **а да нису водили рачуна о томе да свака активност у простору доноси и негативне посљедице у животном окружењу и еколошке штете**. Тако су саобраћајни коридори пресјецали еко-системе, угрожавали биодиверзитет, док је изразито повећан интензитет градње прекомјерно исцрпљивао природне ресурсе. Све је рађено у циљу и за рачун изградње нових, квалитетнијих грађевина на другим локацијама, док је на површинама са којих је црпљен материјал направљена штета, **деградирана** средина. Планери и урбанисти су се као носиоци активности понашали **нееколошки**. Великим промјенама у простору, човјековој средини, са циљем изградње нових људских станишта, стварали су **ненамјерне, али озбиљне грешке. Узрок томе није било незнање сопствене струке, већ стање укупне еколошке свијести, непознавање и непоштовање еколошких принципа, начела цјеловитости, интегралности, одрживости у планирању и управљању простором**. На свим нивоима мора се примијенити еколошки начин размишљања. Архитектуру и архитектонске грађевине не можемо више посматрати само као умјетност и умјетнички предмет "...већ су људска насеља еколошке категорије: еко-системи, а стамбене зграде: људска станишта. У њима није више значајан само еколошки квалитет и животни стандард већ и квалитет животне средине, онај који гарантује незагађене услове живота. " [151] Уочени недостаци, пропусти и промашаји у досадашњем просторном развоју наших насеља пред планере се постављају као захтјев да се уочени негативни трендови развоја одмах зауставе. Треба поставити нова научно стручна опредјељења, која би била примјеренија данашњем тренутку развоја, усаглашена са савременим европским и свјетским токовима. Стратегију друштвено-економског развоја Републике није могуће рационално конципирати, нити адекватно стварати без третирања простора као битног развојног ресурса. Градови и општине истраживаних простора **треба да стварају и јачају институције стручног, савјесног, "главног" урбанисте, који је одговоран за све активности у простору на припадајућој територији**. Велика одговорност и повјерење подразумијевају и адекватну контролу, захтијевају професионални однос код доношења одлука, а самим тим повлаче и посљедице за евентуалне пропусте. Измјене законске регулативе те увођење више реда у пракси, на нивоу Републике, само су почетни, практич-

150 Мара Ђукановић, *Екологија*, број 5, Београд, 1998, године, стр. 3.
151 Мара Ђукановић, *Екологија*, број 5, Београд, 1998. године, стр. 3.

ни кораци у реформи области. Заједничко опредјељење је да се, уз помоћ јавности мијења погрешна политика **о богатој земљи**, пласирањем стварних, реалних чињеница да живимо **у малој, ратом осиромашеној земљи, ограничених ресурса**, који се морају чувати и обнављати за добробит свих становника у будућности. Потребна је велика љубав и ентузијазам у области планирања и заштите средине да бисмо се суочили са реалним стањем на терену, као и свим посљедицама послијератне обнове.

Данашње стање указује на критичну неусаглашеност потреба и могућности. Критичким сагледавањем стања треба пронаћи пут за складан развој, да би се унаприједио квалитет живота на овој територији. Истрајавање на пионирском подухвату просторно одрживог развоја за боље сутра будућим покољењима је императив. **Потребно је ширити тезу да ове генерације нису наслиједиле земљу од наших предака, већ су је посудиле од наше дјеце, јер само тако немамо право на грешке у простору данас, чиме бисмо покољењима обезбиједили извјеснију будућност**.

Губитак урбаног квалитета огледа се у:

- планирању оријентисаном ка аутомобилу,
- непостојању људске мјере у димензионисању насеља,
- недостатку квалитетних зелених и адекватних јавних простора у насељима,
- стриктном и функционалном зонирању,
- ријетким мјестима за друштвену интеракцију,
- учесталој изолованости и индивидуализму,
- превеликим густинама, слабом коришћењу позитивних вриједности традиционалне архитектуре,
- неадекватним еколошким квалитетима средине усљед некоришћења еколошких студија, анализа, као неизоставног дијела у процесу планирања и пројектовања.

Урбанисти и планери ових простора морају дати позитиван допринос уважавајући сљедеће чињенице:

- Треба да постанемо свјесни **потребе компромисног и тимског рада** на партнерским основама да бисмо циљано отклањали уочене пропусте, превентивно и практично, корак по корак;
- Затечено стање захтијева **стицање нових знања и искустава ЕУ**, уз консултовање стручне литературе и стручњака различитих профила, са јасним опредјељењем за професионализам струке, да бисмо мијењали ствари набоље;
- Стечена теоретска знања треба **практично примјењивати у свакодневном**

раду, учећи и моделујући их у пракси, уважавајући основне поставке и принципе еко-одрживог урбанизма, на републичком, регионалном и локалном нивоу, водећи рачуна о европским и свјетским стандардима и достигнућима;

- Треба континуирано вршити **едукацију мултидисциплинарног тима стручњака**, колега из других струка, да дају адекватне планерске смјернице, развијајући и допунске вјештине свих, како бисмо били у позицији да адекватно размијенимо заједнички стечена искуства;
- **Морамо упутити** политичаре, инвеститоре и широку јавност **у нове визије и средства остваривања**, како би брже, квалитетније, поузданије пружали своје стручне услуге уз професионалан однос, дали могућност свим становницима ових простора да дају свој допринос у плану, пројекту, са намјером да га осјете и прихвате као свој (добар примјер био би израда Урбанистичког плана града Бањалуке, на новим принципима);
- Препорука у свакодневном животу може бити заснована на тези: **"Мисли глобално, дјелуј локално, стварај практично, реализуј ефикасно, са вјером у план"**, тако би свако унутар својих надлежности, у складу са својим могућностима, дао активан допринос.

Различити су и разноврсни путеви и модели урбано-руралне симбиозе. Професор Ралевић их је подијелио на десет корака, од којих неки наводе:

- "Умрежавање градова и села у сложену (по врсти и броју реализације) целовиту мрежу насеља, међусобно усклађеног развоја.
- Уграђивање иновационих урбаних програма у развој села као што су: развој туристичких компонената села, уношење нових прерађивачких технологија, истицање природног есклузивитета села, поново оживљавање етнообрасца коришћења простора, опремање сеоских насеља свим нивоима инфраструктурних система, уношење, за младе привлачних културно-забавних и социјално- друштвених центара.
- Планирање "савремених" модела живљења у "урбаном селу" попут: развоја склопно расклопних технологија у селу, пословно предузетништво на селу, отварање "малих и средњих предузећа" на селу, "кућа-вила у селу, посао у граду" (уз добар аутопут)...
- Формирање мешовитих подручја рурално-урбаног интерфејса у оквиру: додирних преклопних подручја, рубних зона града, покретачких снага социјалних потенцијала, самоиницијативе руралних заједница..."[152]

152 Миодраг Ралевић, Зборник радова, *Село у променама*, Удружење урбаниста Србије, Београд 2001, стр. 143.

Планери, урбанисти, архитекти који производе “натприродно” **архитектуру ван свих контекста**, стварају насеља супротна од духа мјеста, културног индентитета простора, за рачун и у име било ког политичког, религиозног, атеистичког, националног, финансијског, идеолошког центра моћи, треба да схвате да стварају конфликт изграђене средине и природног окружења, чиме свјесно или несвјесно постају **саучесници у злочину према планети Земљи и свим њеним становницима**.

3.2. Природа, урбанизација и климатске промјене

“Природа је све од тијела Божијег што ћемо икад упознати”. (Frank Lloyd Wright)[153]

“Кажу да се човјек и природа знају један, два или више милиона година, те да су дуго живјели складно и без несугласица.” Глобална анализа стања на међународном плану рефлектује се конкретно на ужи локалитет истраживане територије. Ширењем еколошке свијести путем константне едукације и образовања, као приоритетних корака настоји се утицати на промјену стања свих нивоа, и то корак по корак. У оквиру конфликта који се дешава у контакту урбанизације и природе, утврђивањем стања, налажењем узрока, констатацијом могућих посљедица, у развојним плановима морају се предложити превентивне мјере заштите средине.

Најсликовитији примјер стања промјене климе јесу фотографије ледењака Grozglockner Аустрија из 1900. и 2000. године. Евидентне су отопљене ледене површине, које указују на забрињавајућу промјену за период од само сто година.

153 Интервју са Мајклом Валасом, септембар 1957, New York, NY, 1957.

Неопходно је пропратити стање у погледу сагледавања проблема климатских промјена у свијету као и промјена климе на овим просторима, како бисмо схватили колико је стање алармантно. Очекивани неповољни ефекти климатских промјена у региону југоисточне Европе, коме припада и Република Српска, намећу потребу да се у Просторном плану РС, као планском документу темељеном на будућим условима развоја појединих региона и државе у цјелини, климатски фактори разматрају **не само као просјечно стање климатских услова природне средине већ и као битан фактор одрживог развоја**. Наиме, очекиване промјене температуре ваздуха у нашем региону од 2-30С изнад садашњег нивоа, са брзином промјене од 0.30С по деценији у 21. вијеку, која је за два реда величине већа од брзине температурних промјена у читавој историји наше планете. Очекује се редукција падавина од око 20% и повећана **учесталост климатских екстрема као што су олујне непогоде праћене јаким кишама и поплавама, градом и вјетровима разорног дејства**. То су услови за појаву клизишта и појачану ерозију, сњежне мећаве, лавине, дуготрајне суше, топлотни таласи и услови погодни за ширење шумских пожара, најезда преносилаца различитих болести и штеточина, представљају факторе који ће у блиској будућности у великој мјери детерминисати нашу расположивост природним ресурсима (воде, земљиште, шуме, биодиверзитет), који ће утицати и на развој виталних привредних грана осјетљивих на климатске промјене (пољопривреда, шумарство, водопривреда, коришћење хидроенергетског потенцијала, саобраћај, туризам...). Стога се с правом очекује да ће климатске промјене због бројних и несагледивих негативних посљедица у ве-

Поставља се питање да ли је градња оваквих зграда прихватљива са аспекта потрошње енергије, одржавања, избора материјала...

ликој мјери детерминисати укупан развој, здравље становништва, опстанак и функционисање природних и контролисаних система.

Из тих разлога су и најважнији стратешки документи Европске уније проблем климатских фактора уврстили у најважније приоритете (Шести акциони план заштите животне средине за период 2000-2010; Енергетска одрживост - нова стратегија у области енергетике; Препоруке за интегрисање фактора климатских промјена у стратегије одрживог развоја и друге облике дугорочног планирања, укључујући и просторно планирање свих нивоа). Треба нагласити да је при изради Просторног плана Републике Српске за период 1996-2015. године први пут у нас проблем климатских промјена узет у разматрање, а регистровани трендови у режиму температуре и падавина у досадашњем периоду показују високу корелацију са пројекцијом климе Републике Српске приказаном у овом стратешком документу. Проблем климатских промјена уврштен је и у приоритете Националног акционог плана заштите животне средине за БиХ (НЕАП БиХ, 2003), као и средњорочне стратегије одрживог економског развоја Босне и Херцеговине и искорјењивања сиромаштва за период 2003-2007. (Развојна стратегија Босне и Херцеговине - ПРСП).

Повезујући климатске промјене са одрживим развојем, Делхијска министарска декларација усвојена на Осмом засједању земаља уговорница Оквирне конвенције УН о промјени климе у Њу Делхију, у Индији 2002. године, позива међународну заједницу на ефикасну акцију за ограничавање емисија гасова са ефектом стаклене баште, као и на акције усмјерене на смањење рањивости природних и контролисаних система на климатске промјене. При томе се очекује да ће и Механизам чистог развоја (Clean Development Mechanism - CDM), као један од три облика трговине емисијама који пропагира Кјото протокол[154], стимулисати редукцију емисија гасова са ефектом стаклене баште. Наиме, овим механизмом обезбијеђени су услови за бржу промоцију одрживог развоја путем подстицања инвестиција у пројекте у земљама у развоју који се односе на енергетску ефикасност, обновљиве изворе енергије, ревитализацију шума, пошумљавање итд.[155]

На климатске промјене утиче просторно уређење - промјена боје и структуре тла, ремоделација. Поред мјера ублажавања климатских промјена (које подразумијевају мјере смањења емисија гасова са ефектом стаклене баште и унапређење шумских еко-система и других апсорбера тих гасова), велики приоритет у међународној сарадњи у области заштите глобалне климе поклања се стратегији адаптације на измијењене климатске услове, јер су климатске промјене већ идентификоване, а њихове негативне посљедице погађају све регионе свијета[156].

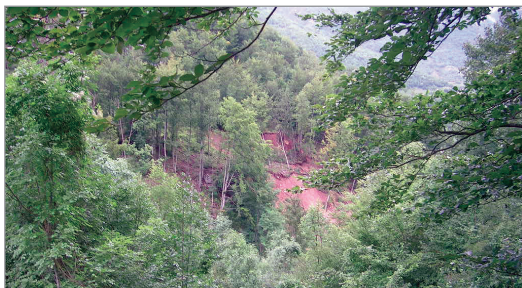
154 *Кјото протокол,* Кјото, 1997, у оквиру Конвенције о климатским промјенама.
155 Види више на www.unfccc.int.
156 Види *Трећи научни извештај Међувладиног панела за климатске промене*, 2001, www.ipcc.ch.

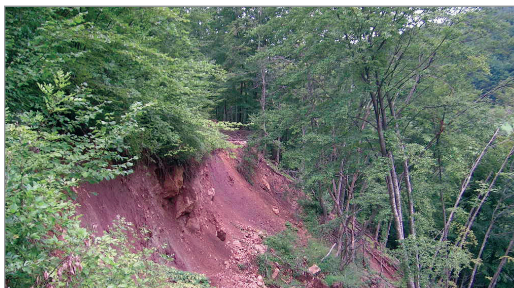
3.2.1. Литосфера

"Што год се мијења, оно већ јест, а оно што год јест, оно има свој почетак". (Вук Караџић)

Литосфера[157] као дио геолошке средине је медиј у којем **човјек темељи све градитељске активности**. Она има своје, **врло строге природне законе** по којима функционише. Не ускради ли човјек сопствени развој са природним законима, градитељске активности прерастају у рушилачке, без обзира да ли су тренутне, повремене или постепене. **Развој се претвара у катастрофу која уништава градитеља**. Природа је на тај начин затворила круг по својим "законским и подзаконским актима". Заправо, **природа је** на тај начин **заштитила себе** од несавјесног градитеља, који није био свјестан чињенице да заштитом природе у ствари штити сопствени опстанак те обезбјеђује **опстанак будућим покољењима**.

Човјек у литосфери налази скоро све ресурсе неопходне за опстанак, али је његова жеља да што више тих ресурса искористи за напредак и просперитет, те врло често **не води рачуна о капацитету средине**. Да није тако, још увијек би наше име и презиме било Homo neanderthalensis. Све што није природно, није ни дуговјечно, зато своје жеље и потребе човјек мора ускладити са могућностима медија који експлоатише (литосфере), али и заштитити ресурс који искоришћава (површинску и подземну воду, минералне сировине, пољопривредно земљиште, шуме, тло као грађевински медиј и друго). Ако се не поштује пут "трајног развоја" те не успостави равнотежа између потреба људи и природних могућности, затворићемо круг на штету човјека, а животна средина остаће без ресурса те неће бити у прилици да одржава сопствену врсту или ће, у најблажем случају, човјек морати промијенити сопствено станиште.

Активно клизиште озбиљан је проблем у природи, а не само у насељу; неспотрена сјеча активирала је клизиште изнад извора Пливе у Шипову.

157 "Литосфера је део Земље изнад астеносфере, коју граде горњи део горњег омотача и кора. Литосфера се може посматрати као мозаик плоча које су ограничене океанским рифтовима, субдукционим зонама и трансформним раседима. Сматра се да је граница доњег дела литосфере и астеносфере представљена изотермом на око 1200°C. Литосфера се на основу минералног састава, структуре и физичко-механичких својстава дели на океанску литосферу и континенталну литосферу." Драган Миловановић и Блажо Боев, *Тектоника плоча и магматизам*, Наука, Београд, 2001. За љепоту и заштиту Земље топло препоручујем ову књигу, јер сматрам да садржи све оно што бисмо сви морали да знамо о нашој планети.

Литосфера као еко-систем **перманентно је изложена природним промјенама** изазваним ендогеним процесима (из унутрашњости Земље) и промјенама изазваним егзогеним процесима (атмосфера, хидросфера). Заједничко име и једних и других су "процеси", они су трајни, што значи да су и **промјене трајн**е. Ендогене процесе (вулканизам, тектоника, потреси[158], измјена стијена итд.) човјек не може регулисати. **Изградњу треба прилагодити условима терена у којем владају ови процеси**. Треба се управљати према природним ризицима, јер се не могу потпуно отклонити ендогени утицаји. Врло је важно, али и неопходно, да се у процесу планирања, у тимски рад укључе стручњаци из области геологије како би дали планерске и пројектантске смјернице **шта, гдје и како градити**. Стручњаци не могу дати смјернице без принципа управљања ризицима, када се вагају умношци вјероватноћа и посљедица. Тиме би до сада уочене грешке и пропусте у простору превазишли, отклонили или се од њих правовремено заштитили. Егзогене процесе (распадање стијена, ерозија, денудација, дејство површних и подземних вода, клизишта и друго) **човјек може регулисати (мијењати) инжињерским радом**, што је задатак планера. Било би добро када би човјек такве промјене вршио само у случајевима када се не може промијенити мјесто грађења или када је регулисање јефтиније од примјене специјалних конструкција зграда и грађевина прилагођених условима егзогених, геодинамичких процеса.

Грађани Бањалуке и околине су прије 34 године доживјели паничан страх од непознатог, када је прорадила исконска снага земље, уз јако подрхтавање тла, магнитуде 9 степени по MCS скали. Два сива октобарска дана (26. и 27) била су довољна да измијене развојни ток гра-

Сат на Тргу Крајине у Бањалуци нас опомиње и подсјећа

158 Више види у књизи Драго Тркуља, *Земљотреси Бањалучког региона*, Графомарк, Београд, 1998, у којој је на синтезан начин изложено сазнање о вулканским активностима и јаком потресању тла, опасностима и проблемима који прете човјеку кад се настањује на сеизмички угроженим просторима, те упознавање са проблематиком и потребом сеизмолошке превентиве, коју аутор препоручује имајући у виду угроженост дијела истраживане територије овим појавама као и *Зборник радова са међународног симпозијума поводом 30 година земљотреса у Бањалуци*, Град Бањалука, 1999.

да Бањалуке и њеног окружења. У том сукобу природе и човјека 27. октобра 1969. у 9 сати и 11 минута стао је нормалан живот у граду. Ти су дани неизбрисиво утиснути у срца свих грађана, али је, на срећу, побиједио радни елан, понос, пркос, хуманост и солидарност људи у окружењу, обновљена је Бањалучка регија. Међутим, и данас многи хроничари и грађани мјере вријеме до "земљотреса" и послије њега. Чињенице говоре да су и наши преци знали за опасност која им пријети при насељавању, али је, очигледно, **богато природно окужење било превелик изазов**, па су ове просторе густо населили. Први тежак удар земљотреса становници су дочекали потпуно неспремни, без кодекса или правила за безбједно живљење. Недостајали су технички нормативи, законска регулатива за организовање и спровођење рационалне и економски оправдане **сеизмичке превентиве**. Страх од поновног рушилачког дејства земљотреса резултирао је интензивним изучавањем ове појаве од стране домаћих стручњака, али и кроз међународну размјену. Основни циљ је превентивно спречавање штетних посљедица ове појаве. Детаљним упознавањем ове природне појаве прво су стручњаци превазишли страх од непознатог, затим су приступили **едукацији становништва "за живот без страха од земљотреса"**.

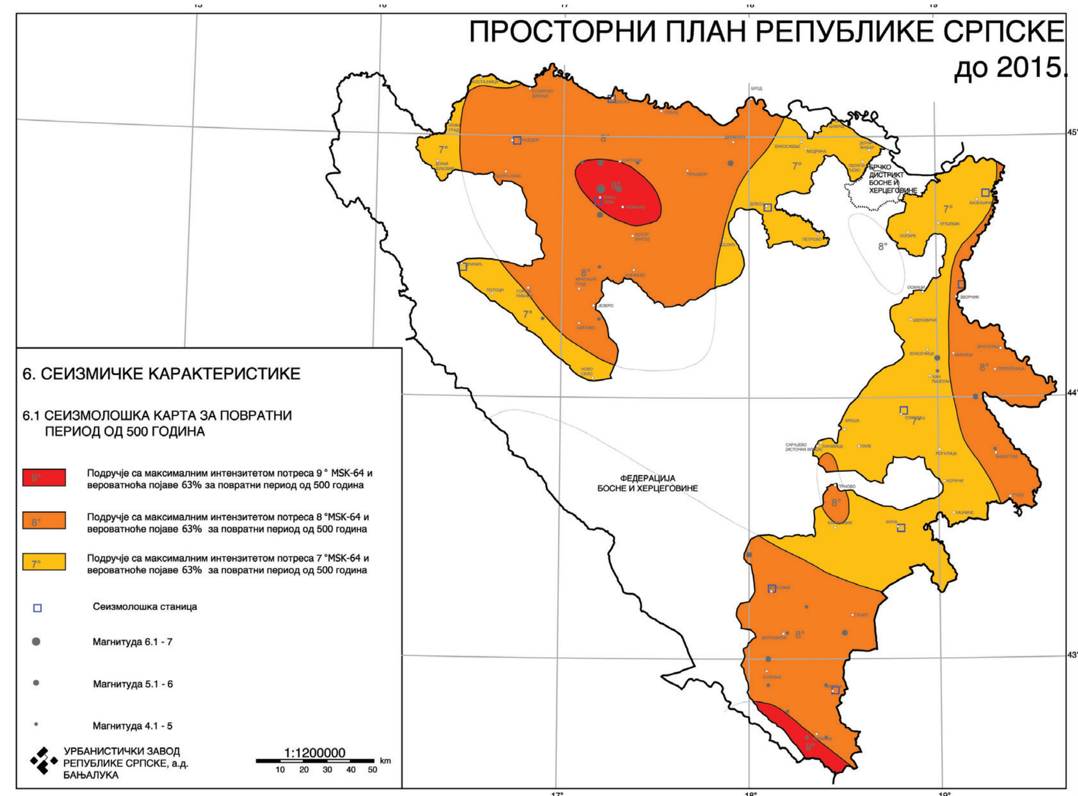
Све што се научило о сеизмологији и земљотресном инжињерству уграђено је у законску регулативу. Међународна сарадња стручних институција из ове области, уз размјену знања и искустава, створиће адекватан амбијент заштите људи и материјалних добара; омогућиће савладавање страха од природне непогоде те живот у будућности учинити садржајнијим и квалитетнијим. Потписом Споразума о сарадњи на Министарској конференцији о сеизмологији у земљотресном инжињерству у Београду[159] подржане су регионалне активности, од којих се очекује проширење сопствених видика, сазнања, побољшање услова жиљења са овом појавом, као и обезбјеђење адекватне превенције.

Министарска конференција о сеизмологији у земљотресном инжињерству у Београду, учесници и потпис споразума о сарадњи говоре о јасној свијести у Републици Српској о потреби образовања људи за живот са замљотресом.

159 *Министарска Конференција о сеизмологији у земљотресном инжињерству* одржана је 29.9. 2003. у Београду. Споразум о сарадњи потписала је и Република Српска.

Промјене литосфере изазване су и техногеним активностима (рад човјека), које су најмасовније у урбаним просторима. Техногени утицаји могу бити: директни, индиректни, плански или стихијски. У сваком случају, мијењају геолошку средину промјеном напонских стања у стјенским масивима, режиму површинских и подземних вода, рељефа, биосфере... Темеље ли се на недовољном познавању услова геолошке средине, обично се изазивају ексцесне ситуације, које за собом повлаче:

- Повећање трошкова за промјену намјене простора;
- Пораст трошкова изградње планираних грађевина;
- Континуиране трошкове санације током цијелог периода експлоатације грађевине;
- Надокнаду штете за оштећене грађевине, јер се таква оштећења најчешће проглашавају елементарним непогодама.

Добит од изградње грађевине на тај начин претвара се у трошак. Промјене геолошке средине најмасовније су у урбаним насељима, у рубним подручјима градова. Животни простор урбаних насеља и њихова животна средина на истраживаној терирорији преоптерећени су у просторном и у еколошком смислу. Геолошка средина има ограничен капацитет, те је неопходно на основу одговарајућих студија утврдити подручја која:

- морају бити заштићена и искључена из даље изградње;
- ограниченог капацитета и интензитета коришћења;
- траже специјални третман, уз навођење услова њиховог коришћења;
- могу да се користити за изградњу.

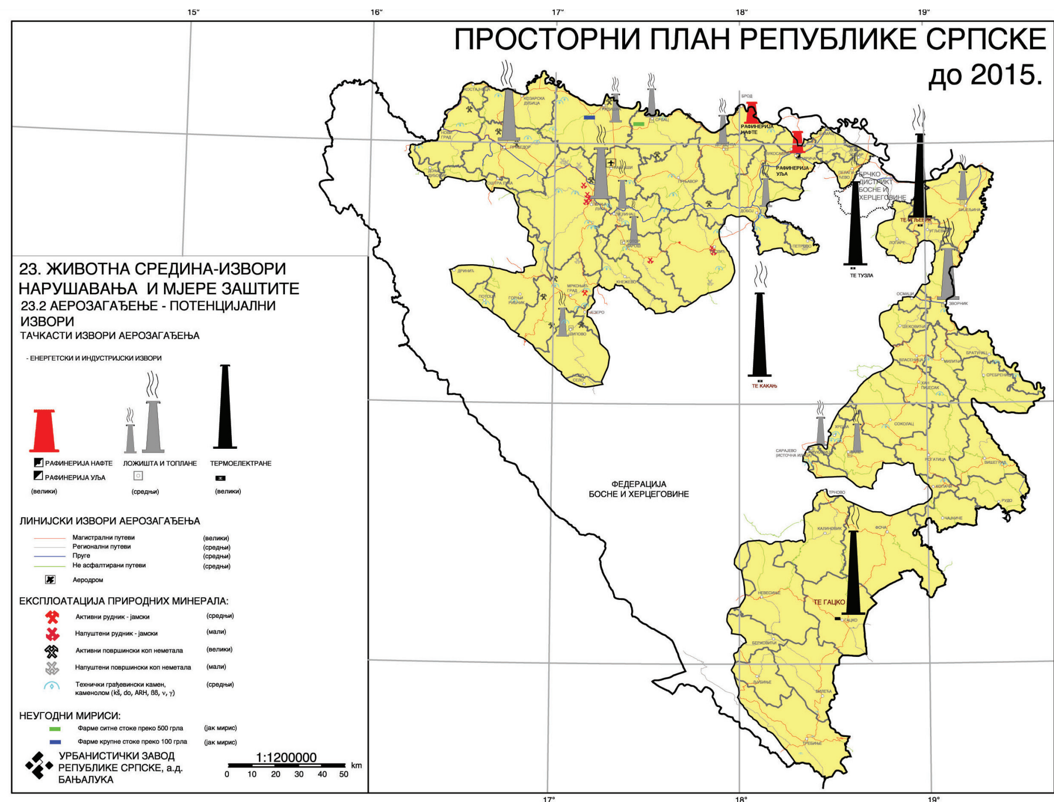
Човјек гради, али и разграђује. Самим тим, мора наћи начина **да заштити оно што је саградио, те да оплемени, за своје потребе, оно што је разградио**, јер је све то његова животна средина. Препусти ли заштиту животне средине другоме, па било то и природи, сигуран је губитник.

3.2.2. Ваздух

"Од умерености или крајности температурне соразмерности разни краева нашег земног шара, зависи и совершениј или погружениј степен духовног и моралног изображенија његови обитатеља, њено веће или мање материјално благостаније као и политическо надвесије или подчињеност"[160]

Ваздух је природни ресурс који обезбјеђује **живот свем живом свијету на Земљи**. Сама чињеница да се "...чист ваздух практично не може више наћи у природи"[161] упозорава нас колико треба посветити пажње очувању овог ресурса у будућности, у циљу заштите здравља човјека, али и опстанак биљног и животињског свијета на планети Земљи. Посебан проблем загађења ваздуха чине **токсичне и радиоактивне материје**. Загађујуће материје у ваздуху можемо подијелити на двије врсте, зависно од емитера и то на: **природне и као посљедицу људске дјелатности**. Природни извори загађења вадуха настају раз-

160 Ријечи првог српског метеоролога и статистичара о значају климе за живот и опстанак човека, Владимир Јакшић, Грађа за Државопис Сербие, Београд, 1851.
161 Мара Ђукановић, *Еколошки изазов*, Елит- Београд, 1991. године стр. 156.

ношењем земље и пијеска (дефлација), ерупцијом вулкана, емисијом гасова из минералних и термалних извора, космичком прашином, као и од елементарних катастрофа, пожара, земљотреса итд., који могу бити праћени емисијом загађујућих материја у ваздух. Међутим, чињенице говоре да знатно веће и опасније загађење долази од човјека, као посљедица његових дјелатности у простору. Емисија загађујућих материја као посљедица људске дјелатности започела је изумом ватре и изградњом насеља, а наставила се до данашњих дана, те има

тенденцију значајних климатских промјена које почињу угрожавати човјека и сав живи свијет. Извори тог загађења могу се генерално подијелити на стационарне (тачкасте) и мобилне. **Садржај кисеоника у природи значајно је измијењен,** што захтијева усмјеравање активности ка смањењу здравствених ризика повезаних са аерозагађењем (загађењем ваздуха), јер је довољна количина кисеоника на Земљи услов живота у биосфери. Указивањем на опасне загађиваче, са приједлогом мјера за смањење нивоа аерополутаната, настоји се **поправити квалитет ваздуха** на мјестима гдје је угрожен. Нису нам биле довољне ријечи упозорења индијанског поглавице Сијетла: "...највеће благо црвеног човјека је ваздух. Све живо дијели исти дах: животиња, дрво и човјек. Свима је тај дах потребан..." Слично је **реаговао народни градитељ** ових простора код избора адекватне локације за своју грађевину и насеље. Захтијевао је здраве услове живота, са **приоритетом квалитета ваздуха и инсолације**.

Највећи стационирани извори загађења на истраживаним просторима су **термоенергетска постројења**[162] и индустријски погони.[163] Евидентан је енорман пораст путничког саобраћаја. Дода ли се томе **велики број старих и ислужених аутомобила**, чије издувне гасове углавном нико не контролише, као и слаба контрола квалитета горива, овај проблем **покретних загађивача** посебно се усложњава **у урбаним насељима**. Њихова концентрација у ваздуху ремети продирање сунчевих зрака и вертикално струјање ваздуха, чиме директно **утиче на радне способности и здравље људи**. Не смије се занемарити ни тачкасто загађење од расутих ложишта широм истраживане територије, у којима **сагоријевају и фосилна горива**, која континуирано троше залихе кисеоника, као ни индустријски погон. Не треба заборавити, али ни **занемарити, ефекат примјене експлозивних средстава у минулом рату**. Поред ефекта рушења, усљед експлозије пројектила створен је велики притисак и висока температура на мјесту дејства. На тај начин су у атмосферу **емитоване велике количине гасова и честица** којима је контаминирана животна средина. **Колики је њен утицај на здравље људи? Да ли је тај процес дуготрајан? Какве се штете могу очекивати?** Ово су само нека од питања на која је неопходно одговорити приликом планирања и заштите истраживаних простора, а о чему се врло мало писало, знало и истраживало. Колики су утицаји из ближег и ширег окружења само се може нагађати, јер нема континуираног мјерења емисија у ваздуху, као ни обавјештавања и алармирања становништва о евентуалним акцендентима. За **заштиту здравља** човјека највећи значај имају **физичко-хемијске особине ваздуха** у живот-

162 На истраживаном простору активне су ТЕ Гацко и ТЕ Угљевик, са значајним емисијама угљен диоксида у ваздух
163 Постојећи индустријски капацитети раде са значајним умањењем капацитета или не раде, те је смањена емисија загађења у ваздух.

ној средини насеља, тамо гдје човјек живи и ради. За **осјећај комфора** у простору или затвореној просторији **битну улогу има влажност,** која је директно овисна о количини водене паре коју емитује из природе или затворене просторије.

Резултати научних истраживања показују да ће промјене климе, које су узроковане глобалним загријавањем атмосфере емисијама гасова са ефектом стаклене баште, у првој половини овог вијека **изазвати одређене штетне посљедице на привредни развој и здравље становништва**. Већ се осјећа повећање фреквенције климатских екстрема као што су олујне непогоде праћене разорним дејством вјетра, градом, дуготрајне суше, екстремно високе и ниске температуре, висина сњежног покривача, помјерање климатских зона, повећавање ерозија, клизишта, учесталост поплава и пожара.

Процјене говоре да ће **биоклиматологија**, као наука која проучава дејство фактора спољне средине на човјека и друга жива бића, добити на значају, јер обједињује физику, метеорологију, биологију и медицину. Не треба заборавити ни **архитектуру**, која игра врло **важну улогу** у формирању физичког оквира **за људе и насеља**. Потребно је, у складу са процјенама климатских промјена у региону, у **Правилнике за планирање и пројектовање** уградити адекватне смјернице, у циљу заштите становништва и умањења штетног дејства тих појава на људе, грађевине и насеља.

Ширење и преношење загађујућих материја (трансмисија) преко граница држава регулисано је међународним конвенцијама и протоколима. Конвенција о прекограничном загађивању ваздуха на велике удаљености и Оквирне конвенције УН о промјени климе са механизмом чистог развоја (Clean Development Mechanism - CDM) који пропагира Кјото протокол, стимулише **редукцију емисија гасова са ефектом стаклене баште**.

Неопходно је успоставити **регистре и базе података о емисији загађујућих материја у ваздух**, са посебним освртом на заштиту здравља становништва, водне ресурсе, пољопривреду, шумске еко-системе, биодиверзитет, туризам, као и дуге активности које су овисне од климатских услова, у циљу превенције, правовремене заштите и успостављања мониторинга. **Треба повећати енергетску ефикасност у индустрији**, саобраћају и гријању, чиме би се смањили трошкови коришћења енергије и загријавање ваздуха. Треба оспособити и едуковати становништво **за примјену алтернативних извора** енергије који немају штетне емисије у природу.

3.2.2. Земљиште

"Човјек је почетак и крај свијета." (Имануел Кант)

По земљишту се крећемо и на њему се граде насеља. Извор је сировина, енергије и воде. У њему су сакривена палеонтолошка и археолошка богатства која омогућавају разумијевање историје развоја човјечанства. Природни је ресурс од кога се тражи да храни сав живи свијет. Обрадиво и здраво земљиште лимитирајући су услов производње хране и руралног развоја. Ерозије, поплаве и друге непогоде угрожавају плодна пољопривредна земљишта Лијевча поља, Семберије, Поповог поља, као и просторе уз ријеке: Саву, Врбас, Дрину, Босну, Сану, Спречу и друге, што захтијева хитну инвентаризацију оштећеног земљишта. Има ли се у виду да се отровне, отпадне и друге штетне количине и концентрације материја све више таложе на пољопривредном земљишту, на које се инфилтрира прашина, нафтни деривати, отровни и други плинови, који се кумулирају и у биљну масу, коју користе животиње и човјек, то **налаже хитну процјену загађености земљишта са интервенцијама у циљу унапређења заштите здравља кроз елиминацију узрока**. Посебан проблем је загађење шумског земљишта као главног апсорбера најквалитетније воде за пиће, које се остварује преко огромног броја дивљих депонија отпада. Посебно су обрађена и истакнута два аспекта: урбанизација и еколошке карактеристике.

Нагла урбанизација у XX вијеку условила је велике промјене на земљишту. Изградња насеља, индустријских капацитета, саобраћајница, одлагање чврстог отпада, испуштање отпадних и опасних материја у природу довели су до незаобилазног питања: *Како обезбиједити опстанак, ако се постојећи тренд угрожавања пољопривредног земљишта настави?* Досадашње понашање према земљишту може се окарактерисати као **недовољна брига и нерационално коришћење**. Осјећа се **велики притисак за претварање пољопривредног земљишта у грађевинско**. Основна сврха је изградња стамбених насеља, индустријских капацитета, саобраћајница, хидро и термоцентрала, као и других система савремене цивилизације, чиме се **пољопривредно земљиште као ресурс трајно губи**. Посебно је угрожено Лијевче поље, Семберија, као и земљишта уз ријеке Саву, Врбас, Босну, Сану и Спречу, а није боља ситуација ни у Љубињу и Требињу, где је пољопривредно земљиште *драгоцјено и непроцјењиво као природни ресурс*. Погодовало је томе непоштовање закона, али и непостојање јединствене, међусобно усаглашене регулативе за заштиту и ко-

ришћење земљишта. Недостаје адекватно законодавство, као и јасна стратегија интегралног управљања простором и ресурсима (укључујући земљиште). Није постојала јединствена политика са подршком развоју пољопривредне производње, уз гарантоване цијене произвођачима. Тренутно није развијен информатички систем који би био заснован на образовним, научним и стручним установама, стандардизацији, плановима развоја, а не постоји ни квалитетан мониторинг. Проток стручних информација сведен је на минимум.

Велики пољопривредни системи су пред колапсом или се приватизују без јасне стратегије и визија за будућност. Посебан проблем представља зараженост минско-експлозивним средствима. Не зна се колико их је и гдје расијано. Поплаве и ерозије на инудационом дијелу често мијењају чињенично стање. Пољопривредно земљиште заражено минско-експлозивнвим средствима чини повратак неодрживим. Трагичан биланс настрадалих од минско-експлозивних средстава послије рата само је посљедица укупног несређеног стања.[164] То захтијева хитне интервенције како би се ови простори евидентирали, били доступни најширој јавности и проводили планске активности чишћења у складу са приоритетима. Поред изузетно повољних природних услова, расположивости одређених количина земљишта за повољну пољопривредну производњу и савремено тржишно привређивање, усљед неадекватних животних услова и нивоа опремљености инфраструктуре, као уз политички декрет, број пољопривредних произвођача стално је смањиван. Посебно су интензивиране миграције са села у посљедњих двадесет година. Ниво уређења пољопривредног земљишта са аспекта савремене тржишне производње потпуно је неодржив.

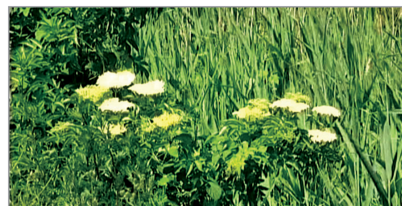
Несмотрене људске активности резултирале су девастацијом Поповог поља у Љубињу, чиме је обрадива пољопривредна површина трајно изгубљена

164 Према подацима из 2003, 399 људи је трагично изгубило живот од минскоексплозивних средстава послије рата, а око 1.140 их је теже или лакше озлијеђено.

Еколошка функција земљишта огледа се у: филтрацији, сорпцији, трансформацији минералних и органских састојака, продукцији биомасе у пољопривреди и шумарству, биолошком станишту, генетској резерви, врсти, броју и количини организама. Утврђивања узрока и посљедица оштећења земљишта су приоритетне активности. Хуснија Ресуловић је оштећења земљишта сврстао у четири групе: "*инфекција, контаминација, деградација и деструкција*"[165]. Инфекција подразумијева присуство бактерија, вируса и паразита у земљишту. У урбаним насељима врши се додатан притисак на земљиште, држањем већег броја животиња (паса, мачака итд.). Несразмјера површина паркова, игралишта и других зелених површина са потребама становништва, усљед неадекватног одржавања и великог притиска, може довести до **значајне инфекције земљишта, када се лако зарази и људска популација (првенствено дјеца)**. Контаминација земљишта евидентна је присуством штетних материја, а опасни су: тешки метали, органски загађивачи, сумпорна једињења итд., о којима се мора водити рачуна (јер онемогућују производњу биолошки здраве хране). Деградација земљишта настаје неповољном (неадекватном обрадом), при којој се погоршавају физичка својства земљишта. Посебно се мора водити рачуна да на инклинираним теренима не дође до интензивирања ерозивних процеса. Деструкција представља најтежи вид оштећења земљишта. То је, у ствари, физички нестанак обрадивих површина. Долази најчешће од: површинских копова, изградње насељених мјеста, индустријских капацитета, саобраћајница, водних акумулација... Ратним разарањима деградиране су велике површине земљишта. Миграцијама је сеоско становништво напустило вјековна огњишта, а велика пространства су још увијек угрожена минама и девастираним грађевинама, које дјелују сабласно у простору те нас подсјећају на минуло вријеме сукоба.

Крајње је вријеме да се приступи адекватнијем просторном планирању, које ће правилно сагледати и рационално користити земљиште, тј. имати разумнији однос и правилно вредновање. За одрживост пољопривредне производње потребне су одговарајуће институционално-правне основе, као што су:

Бајиначко поље - Србац, не зна се да ли је икад обрађивано, али је омогућило опстанак сточног фонда, главне привредне дјелатности у селу. Плодно земиште нуди нам обиље биљних врста и плодова неопходних за опстанак људи и свег живог свијета. Не смијемо заборавити да је тренутно значајно угрожено антропогеним притиском.

165 Хуснија Ресуловић, *Земљишни ресурси у БиХ: стање, потрошња и могућности њихове заштите*, Завод за агропедологију, Предавање специјало припремљено за чланове Координационог одбора за заштиту животне средине БиХ, Сарајево 2002.

- *"политичка, социјална, морална и економска подршка становништву у пољопривредној производњи, уз афирмацију занимања "сељак" - пољопривредни произвођач*
- *ревитализација села, финансирање самозапошљавања сеоског становништва на предратним пољопривредним имањима, програм повратка*

- *формирање државног, ентитетског и регионалних удружења произвођача, добављача и корисника пољопривредних производа*
- *израда адекватног закона о пољопривредној производњи (са олакшицама)*
- *израда дугорочног програма развоја пољопривреде у равничарским, брдско-планинским и медитеранским подручјима,*
- *стандардизација производње сјемена, садног материјала, сорте, хибрида, производи*
- *забрана и строго контролисана употреба хемијских средстава у простору, у циљу спречавања и елиминације загађења*
- *контролисано депоновање биљног и животињског отпада и паљење стрњишта у пољопривреди, коришћење биљног отпада за производњу енергије, хране за стоку, дивљач*
- *забрана обраде земљишта и кретање у близини минираног подручја*
- *усклађивање заинтересованих области пољопривреде, просторног уређења, шумарства*"[166].

Пољопривредни еко-систем[167]

"Део године сунце је наш пријатељ, а део године је непријатељ." (Le Corbusier)

Човјек је свој развој започео од фазе сакупљача плодова и ловца, преко фазе дуализма, када су се јасно раздвојили човјек и природа, те цивилизација и природа, до фазе у којој се човјек бори и сукобљава са природом. Већ дужи низ година човјек увиђа све грешке несистематског, једностраног искоришћавања природе и пољопривредног еко-система.

Савремена пољопривреда је једностраним искоришћавањем земљишта, "слијепом" и нерационалном примјеном пестицида и парцијалним посматрањем агроекосистема, довела до:

- Смањења плодности земљишта, што се огледа у смањењу процента хумуса;
- Појаве епидемија болести и штеточина на великим површинама;
- Промјене у саставу коровске флоре;
- Ерозије, заслањивања и закисељавања земљишта и
- Угрожавања биљних и животињских врста настањених у датом станишту.

Пољопривредна производња посљедњих шест деценија прошла је кроз неколико производних и развојних фаза (Smith, Reynolds, 1971, cit. Ciglar, 1998):

1. Фаза супституције,
2. Експлоатацијска фаза,

166 Ратко Чомић, *Одрживост развоја пољопривредеи шумарства БиХ*, сеперат за извјештај Рио+10 у Јоханесбургу, за извјештај БиХ, Сарајево, 2002. године.

167 Литература: Беш, А., Остојић, И. (2002): *Еволуција концепта и метода у области заштите биља*. Знанствени гласник. Свеучилиште у Мостару, Но. 12, 238, Мостар, Циглар, I. (1998): *Интегрирана заштита воћњака и винограда.* Зрињски д.д., Чаковец, Јањић, В. (2005): *Фитофармација*. Пољопривредни факултет Бањалука.

3. Кризна фаза,
4. Фаза пропадања и
5. Интегрална производња или фаза поправљене обновљене производње.

Фаза супституције је период производње за властите потребе. Искључује систем за наводњавање и елиминише упоребу пестицида и минералних ђубрива. У том периоду су се све агротехничке фазе обављале ручно или са примитивном механизацијом, што је резултирало ниским приносом.

Експлоатацијска фаза стимулише врло интензиван развој пољопривредне производње на великим површинама. Агрономи су пронашли технолошка рјешења која задовољавају подмирење потреба за храном све већег броја становника, са све мањих пољопривредних површина. Испуњење тих захтјева остварено је у експлоатацијској фази, коју карактерише гајење високородних сорти и хибрида, слијепа и нерационална употреба пестицида и минералних ђубрива и непланско наводњавање. Све то је довело до производње огромне количине хране на глобалном нивоу. Истовремено је дошло до нарушавања еко-система, издвајања резистентних форми проузроковача болести и штеточина, уз потенцирања бројности неких, до тада безначајних, коровских врста, чиме је експлоатацијска фаза брзо прешла у кризну.

Кризна фаза је неминован одговор агроекосистема на нерационално и прекомјерно искоришћавање ресурса на експлоатацијски начин. Кризну фазу одликују велики проблеми са контролисањем популације штеточина, проузроковача болести и корова, без обзира на коришћење пестицида у великим количинама. Ову фазу карактерише и појава до тада мање познатих штетних врста, јер енормна употреба пестицида и занемаривање осталих терапеутских мјера довели су са једне стране до издвајања и умножавања резистентних биотипова штетних организама, а са друге до уништавања природних непријатеља штетних организама. Тиме је кризна фаза постепено прешла у фазу пропадања.

Фаза пропадања је крајња посљедица експлоатацијске и кризне фазе, у којој, и поред максималне примјене агротехничких мјера, долази до пропадања усјева усљед дјеловања штетних организама. Са друге стране, иако би гајене биљке у таквом систему производње и дале род, оне су биле значајно оптерећене пестицидима и њиховим резидиуама. Такви производи са маркетиншког и здравствено-хигијенског становишта били би угрожени и створили би сумњу и подозривост код потенцијалног купца.

Интегрална (интегрисана) производња је, у ствари, фаза поправљања и обнављања

пољопривредне производње. У интегралној производњи се све агротехничке, помотехничке и заштитарске мјере примјењују у интегрисаном јединству, у којем се цјелокупни агросистем и сви аспекти производње сагледавају у цјелини. Ову производњу карактерише планско и систематско праћење појаве штеточина, корова и проузроковача болести и примјена пестицида само када је то потребно, тј. само ако су потенцијалне штете изнад прага штетности. При томе се врши врло строги одабир пестицида, а користе се само они који су по човјека и природне непријатеље штеточина најмање шкодљиви са токсиколошког и екотоксиколошког становишта. Употреба пестицида у интегралној производњи није једина терапијска мјера, већ се примјењује и низ непестицидних и хигијенско-агротехничких мјера, које имају задатак да растерете агроекосистем агрохемикалијама. Интегрална производња је са једне стране укључила веће трошкове производње, али, са друге стране, обезбиједила је стабилну производњу, која не може да доспије у фазу пропадања. Гарантује стабилне приносе, квалитетнији производ који је мање оптерећен резидуима агрохемикалија и као такав је за купце и удружења потрошача значајно прихватљивији и привлачнији од производа из конвенционалне производње. Основна позитивна одредница интегралне производње је у томе што се њоме обезбјеђује стабилан агроекосистем и стабилна производња, што су производи добијени у концепту интегралне производње квалитетнији и са значајно мање резидуа агрохемикалија. Интегралном производњом обезбјеђује се константан и сигуран прилив квалитетних пољопривредних производа на тржиште, без бојазни да сам агроекосистем дође у фазу кризе. Конвенционална производња је била неминована међуфаза до преласка на интегралну, тј. искуства из конвенционалне производње омогућила су изградњу процедура интегралне производње. Још увијек све културе нису подведене под систем интегралне производње, јер нема могућности да се неки проблеми ријеше у складу са нормама интегралне производње, а прије свега интегрална заштита биља.

Савремена пољопривредна производња ових простора треба се утемељити на принципима интегралне производње. Интегрална пољопривредна производња агроеколошки простор посматра у цјелини, укључујући агротехничке, социоекономске, маркетиншке и еколошке аспекте у један недјељив, интегрисано увезан и цјеловит систем у простору. Основни циљеви пољопривредне производње, утемељени по принципу интегралне производње, јесу очување природних ресурса, обезбјеђење довољних количина здравствено безбједне хране, управљање квалитетом, обезбјеђивање одрживог развоја у овој области, као и очување природног биодиверзитета.

3.2.3. Биодиверзитет и шуме

"Из шуме и њиве се не излази празних руку... шуми и њиви треба вратити најмање толико колико смо из њих узели... Богат сељак и шума спашавају државу и народ током периода сиромаштва и других друштвених и елементарних непогода."[168]

По биолошкој и геолошкој разноликости БиХ се убраја у **најинтересантније регионе у Европи** (Балкан и Кавказ су са аспекта биодиверзитета најбогатија подручја у Европи). Уникатан и разноврстан биодиверзитет и генодиверзитет јесу велико богатство ових простора. Тренутно се природном, историјском и културном насљеђу посвећује врло мало пажње, чиме се богати биодиверзитет угрожава. На истраживаним просторима присутна је интензивна деградација свих елемената насљеђа, те не постоје адекватни институционални оквири за њихово одрживо управљање на свим нивоима. Деградација шума у високом је степену на истраживаном простору, угрожава се биодиверзитет, смањује број биљних и животињских врста, генетски потенцијал итд.

Недостатак учешћа у међународним споразумима који се односе на одрживо управљање биодиверзитетом[169] резултирао је слабим укључењем у међународне токове, те неучешћем у међународним пројектима, као што су: Натура 2000 - Кохерентна европска еколошка мрежа за специјалне зоне заштите; Европска еколошка мрежа (EECONET), активности на заштити дивљине (конвенција из Берна) заштити пејзажа (конференција из Фиренце). Проток информација о значају природног, историјског и културног насљеђа је врло слаб, као и неупућеност јавности и владиног сектора. Као позитиван примјер могли бисмо издвојити иницијативу шумарских стручњака која се односи на евидентирање и заштиту великих стабала[170]. Осјећа се дефицит стручних и научних институција за еколошки и економски прихватљив модел развоја и управљања природном баштином. Недостају подаци о сензитивности појединих подручја, категоризацији угрожености природних богатстава, те постојећем стању.

Неадекватна политика финансирања заштите природног, историјског и културног насљеђа, уз недостатак програма за развој тржишног привређивања, те девастације и ратна збивања, допринијели су тренутно лошем стању у секторима. Приоритетно се морају припремити научне основе за потписивање и ратификацију међународних споразума и докумената који се односе на одрживо управљање и заштиту биодиверзитета и геодиверзитета. Треба развити програме и стандарде за одрживо коришћење биолошких ресурса, уз континуирано образовање, како бисмо успоставили и развили информациони систем за одрживо упра-

168 Овим ријечима је Ратко Чомић завршио своје излагање, *Одрживост развоја пољопривреде и шумарства БиХ*, сеперат за извјештај Рио+10 у Јоханесбургу, за извјештај БиХ, Сарајево, 2002. године.

169 *Конвенција о заштити европских дивљих врста и природних станишта* (Бернска конвенција); Директива ЕС о стаништима (ЕС Habitats Directive 92/43/EEC); Конвенција о биодиверзитету, CITES конвенција, Рамсар конвенција, итд.

170 Израда Регистра највећих стабала Републике Српске је активност која је покренута 2000. од стране Шумарског факултета и ЈП "Српске шуме", коју је реализовала група аутора (Југослав Бруjић, Јован Травар, Миливој Иванковић, Павле Меселџија, Борис Марковић). Ту је номиновано 657 стабала, детаљно обрађено 326, лоцираних у 25 градова, 42 села, 27 планина, 15 брда и 4 ријеке, чиме је обухваћено 30 ботаничких редова, 47 фамилија, 192 рода и 188 врста.

вљање и мониторинг, односно израдили стратегију за заштиту и одрживо управљање биодиверзитетом, геодиверзитетом и диверзитетом пејзажа, уз програме за заштиту од генетски модификованих организама (GMO) и инвазивних врста, те стимулацију програма за заштиту територије у складу са IUCN.

Шуме нису само произвођач дрвета већ, прије свега, незамјењив природни ресурс који својим постојањем битно утиче на нормалан живот људи и одрживост здраве животне средине. Шума је највећи копнени акумулатор угљеника.

Народни градитељ је на сваком кораку свог живота сретао шуму. Све активности човјека којима користи материјална добра шуме назваћемо искоришћавањем. Процес искоришћавања шуме сјечом, крчењем, пашом, огревом, грађом, народни неимар је могао контролисати. Проблем настаје касније, развојем технологија и повећаним стандардом, када искориштење шума постаје енормно, губи се контрола, тако да шума губи све битке. Не смије се занемарити колики је дио тог ресурса уништен у цијелом свијету[171].

Поглед на Клековачу са ловачке куће у Дринићу симболично показује сумрак који се надвио над шумски комплекс Републике Српске, а излаз се нуди у виду успјешног пошумљавања голети и девастираних подручја, на слици поред (пропорције довољно говоре).

171 Капетановић, 1978, "...људи су у последњих 200 година уништили две трећине шума на планети".

У БиХ шуме покривају више од половине земљишне површине (55.6%). Око 20% шума су у приватном власништву. Рат је довео до значајних поремећаја квалитета шума. Штете прилично варирају у различитим зонама, па је потребно урадити правилну таксацију, попис шума. Неконтролисана сјеча, недостатак управљања шумама те директна штета од војних акција главни су узроци штете. Неконтролисани пожари оштетили су велике шумске зоне. Прорачунато је да је 15-20% шума остало минирано и недоступно; дијелови граната и метака у стаблима у неким зонама смањују квалитет стабала и повећавају трошкове њихове сјече.

Савремена шумска привреда изгубила се на трасираном путу подизања, узгоја, чувања и искоришћавања шума. Прекомјерно искоришћење шума у психи човјека укоријенило је страх од несташице шуме и њених продуката. Пошумљавање погодних површина треба искористити као покретачку снагу, ефикасно и перспективно улагање, запошљавање, стимулисати узгој и искоришћавање осталих шумских производа. Проблеми у управљању шумама узроковани су застарјелим законским и административним системима. Минимално спровођење закона и регулатива о шумама озбиљна су пријетња било којим покушајима одрживог управљања шумама.

Стратегијски приоритети

Усклађивање закона о шумама са европском праксом;

- Приступање изради друге националне инвентуре шума;
- Креирање динамичног плана деминирања шума;
- Прецизно одређивање врста, посебно најугроженијих, и приједлози њихове заштите у складу са ЕУ директивама;
- Заштита шума од свих врста деградације, те превентивне мјере заштите;
- Прецизно одређивање врста, хабитата и комплекса посебно најугроженијих, и приједлози њихове заштите;
- Креирање дугорочног плана за одрживо управљање шумама;
- Креирање дугорочног плана за пошумљавање у циљу заштите земљишта од ерозије, промјене микроклиме и стварања предуслова за одрживо коришћење и живот на тим просторима;
- Сакупљање података који се односе на степен загађења ваздуха, воде и земљишта и његов утицај на шуме,
- Унапређење рада инспекција;
- Израда ГИС за шуме и шумска земљишта;

- Почетак мониторинга у шумама;
- Направити приједлог научних истраживања у шумама, нарочито за заштиту против штеточина, пожара и метеоролошких незгода.

Треба едуковати кадрове у шумарству са садржајним мониторингом, те усмјерењем на еколошки здравом и економски оправданом газдовању шумом. Посебно треба размотрити рекреативне и заштитне комплексе шуме унутар насеља и око њих у циљу унапређења стања микроклиме у њима.

Неопходно је дати смјернице за Просторни план Републике Српске у циљу преиспитивања површина голети, ниског растиња, девастираних шума за пошумљавање и вишенамјенско коришћење, а у свјетлу промјене микроклиме и повољнијих услова за живот те повврат становништва на село кроз развојне програме и полицентричан развој насеља.

У том дијелу врло је индикативан Каталог највећих стабала у Републици Српској[172], који је сигуран водич о постојању комплекса шума на истраживаним просторима на којима су ови појединачни узорци остали као свједоци времена и постојања значајних шумских комплекса.

Прашума Јањ смрча, изнад Ђулиног бунара д=122 цм, х=30,0 м, К=11џ6 м. Од свих врста дрвећа, јела постиже највеће димензије у резервату "Јањ". Природна и брза смрт: удар грома и вјетроизвала. Олује нису честе, али увијек оставе траг у прашуми. Препознајте ознаку резерват. Извор: Маунага прашума Јањ

172 За три године прикупљени су подаци за више од 700 појединачних примјерака 188 таксона дендрофлоре на територији цијеле Републике. У акцији која има трајни карактер до сада је учествовало више од 100 људи. Шампиони су публиковани у *Каталогу највећих стабала РС*, Шумарски факултет, Бањалука, 2003. (Боро Максимовић, Глас Српски, 2003. је записао: "*Иако је ријеч о раритетима прве категорије, ова стабла се сијеку као да су коров.*"

3.2.4. Воде

"Не прљајте воде ове планете! Угасите мржњу и не ратујте! Само толико вас моли дијете."[173]

Богатство и квалитет вода један су од основних услова за континуитет живљења на овим просторима, од праисторије до данас, али и значајан енергетски потенцијал. Вода је послије ваздуха друга неопходна компонента за опстанак живог свијета на Земљи. Кружење воде у природи пресудно је за одржавање еко-сиситема и темељни принцип еколошке одрживости, основа за вишенамјенску употребу вода. Водни ресурс у природи није неограничен те се њиме мора врло пажљиво управљати.[174] Суочени смо са многим развојним проблемима, али не можемо одлагати циљеве одрживости. "У постојећим околностима, одрживост и развој не могу се раздвајати. Симултаност проблема не дозвољава властима да остану укопане у старе хијерархијске управљачке системе. Само јасни приоритети и укљученост нетрадиционалних партнера задржаће квалитетне хумане ресурсе у сектору и у земљи."[175] Интегрално управљање водним ресурсима (IWRM) је политички процес, јер се бави релокацијом вода, финансијских ресурса и имплементацијом циљева просторне одрживости.[176]

Извор ријеке Пливе и слапови Крупе говоре довољно о богатству водом ове територије, која значи опстанак и живот фотографије аутора.

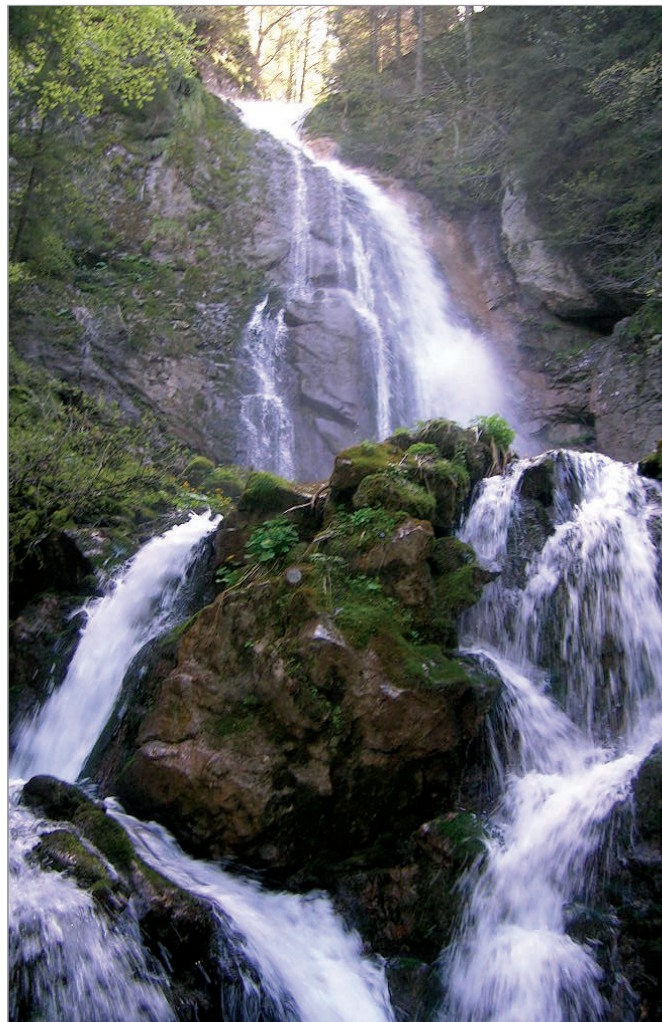

173 Бојана Илић, Зборник дјечјих радова на тему "*Ја сам вода*", Урбанистички завод Републике Српске, Бањалука 2001, стр. 18.
174 "Управљање водама је процес дјеловања политичких, друштвених, економских и административних ситема разних нивоа друштва, који на било који начин учествују у развоју коришћења и управљања водним ресурсима, те који пружају или примају било какве водне услуге." GWP (Global Water Partnership) 2002.
175 Тарик Купусовић, *Развој управљања водама*, часопис ЈП "Водоводно подручје сливова ријеке Саве," "Вода и ми", стр. 17.
176 WB 2003, *Управљање водним ресурсима у југоисточној Европи* (превод Свјетске банке).

Вода за пиће

Вода за пиће представља основу живота, а **све је загађенија** на истраживаним просторима. Обновљив је то ресурс, са којим се **неадекватно управља** на овим просторима. Поред великог водног богатства, имамо апсурдну ситуацију да се **воде слабо искоришћавају**. Услуге водоснабдијевања из јавних система користи само 48% становништва Републике, док је у Европи тај проценат око 90%.[177] Стање у водоснабдијевању и прије рата на истраживаној територији било је несређено. Током ратних збивања значајно је страдала и **оштећена водоводна инфраструктура**. У заштиту квалитета вода мало се улагало, **углавном парцијално (ад хок), доста неравномјерно и селективно.** Извори воде за пиће у БиХ углавном су засновани на коришћењу подземних вода (89%) укупних извора, вода из ријека (10,2%) и вода из природних и вјештачких акумулација (0.8%).[178] Природним циклусом - кружењем воде у подземље доспијевају оборинске, отпадне и загађене воде. Процједне воде од чврстог, индустријског, опасног отпада, рудника и других загађивача **продиру у расположиве подземне аквифере**. Неадекватан третман свих врста отпада на истраживаном простору негативно се одражава на надземне и подземне токове, изворе. Постоји потенцијална могућност брзог угрожавања квалитета воде за пиће. Истовремено, из подземља захватамо све више воде за пиће, минералне воде. Питку воду **користимо нерацио-**

Ријека Врбања на првом слапу

177 Види више поглавље, *Искориштавање вода*, NEAP, марта 2003. године, стр. 46. По подацима Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде, организовано снабдјевање водом из централних водоводних система има 49 од 62 општинских центара, са великим бројем сеоских и индивидуалних водоводних система, те укупном прикљученшћу на те системе 28 - 85% и просјечним губицима у мрежи око 50%.

178 Податак из *Стратегије ПРСП*, 3.3. Воде, 3.3.1. Стање.

нално за: наводњавање, спирање улица, прање аутомобила,[179] у рекреативне сврхе. Суочени смо са неквалитетним снабдијевањем водом за пиће становништва, слабом бригом о заштити изворишта и водоводним инсталацијама. Недостају превентивне мјере заштите, што све чешће резултира инцидентним загађењем изворишта (примјер насеља Бијељина). У појединим водоводним системима већ је констатован незадовољавајући стандард воде за пиће, као и учестале епидемије. Остарјели, запуштени цјевоводи, неконтролисано хлорирање, енормно велики губици у мрежи, разна цурења у систему, неадекватно одржавање, слабо

179 Поразан је податак колико је импровизованих праоница за аутомобиле постављено на овим просторима. Већина њих, поред нерационалног коришћења воде за пиће, неконтролисаног коришћења детериената, спирања уља, опасних и отровних материја усљед непостојања адекватних сеператора - продиру у подземље и трајно га загађују.

прикупљање средстава, само су неки од учесталих проблема који узрочно-посљедично могу условити разне врсте загађења. Не откријемо ли их на вријеме, **постају опасна пријетња здрављу људи**.[180] Довољно је указати на немаран однос према залихама воде за пиће у подземљу Лијевча поља, испод кога се налази **највећи аквифер квалитетне воде за пиће за ширу регију**. Данас је тај непроцјењиви водни ресурс значајно угрожен разним активностима човјека на истраживаној територији. Већина извора загађења долази углавном са површине тла, спирањем и процјеђивањем. Спирање разних средстава употријебљених у пољопривредној производњи (хербицида, пестицида, нутријената), отпадних вода од домаћинстава, са саобраћајних површина, из индустрије и сл. само су неки од расутих загађивача који утичу на подземни базен питке воде. Не треба занемарити ни чињеницу кретања ситних честица тешких метала, који се са ширих, удаљених простора подижу у атмосферу и преносе, прекогранично, на велике удаљености, а пошто се наталоже, спирањем продиру у подземље, што се не евидентира, нити прати на истраживаној територији. **Неконтролисана површинска експлоатација шљунка и пијеска** на простору Лакташи -Кукуље - Нова Топола, којим је пробијен заштитни и носиви дио тла, а мјеста експлоатације (мајдани), **постали локална одлагалишта смећа и другог опасног отпада**, директни су загађивачи подземља. Том активношћу трајно уништавамо обрадиво земљиште (најчешће прве и друге категорије), али се девастира и цјелокупно окружења.

У том циљу неопходно је предузети хитне активности на **заустављању ове негативне друштвене појаве**. Знајући да је уклањање загађења из подземља мукотрпан, скуп и увијек неизвијестан посао, посебан акцент морамо дати превентивној заштити подземних вода, штитећи површинске воде које су значајно угрожене (слична је ситуација и на другим дијеловима територије, нпр. Бијељина, и сл.).

Одређена дешавања посљедњих година захтијевају **стручну контролу слива ријеке Врбас**, посебно праћење режима вода те могућност **продубљења њеног тока** (снижавања нивоа подземних вода у Лијевчу пољу), што би могло имати **несагледиве посљедице**, са приједлогом елиминације узрока поремећаја.

Континуираном едукацијом становништва на свим нивоима утичемо на свијест о **потреби смањења нерационалне потрошње воде за пиће**, указујемо на потребу: оспособљавања уништених и оштећених водних система, елиминацију губитака, технолошких побољшања система, стимулације одговарајућих пречистача, превентивне заштите изворишта, замјене здравствено опасних цјевовода (азбестних). Израдом пројекта дугорочног снабдије-

180 Види више Кристоферовић-Илић, Радовановић, Вајагић, Јефтић, Фолић, Крњетин, *Обркнежев Комунална хигијена*, Прометеј, Нови Сад, Друго допуњено издање, 2003. године, поглавље 1.3. Пијаће воде, стр. 40 - 90.

Повишена температура воде нуди оптималне услове за богату флору и фауну, и на малом дијелу острва рађа се и траје живот. Детаљ са мочварно-барског комплекса Бардача.

Мочварно-барски комплекс, центар у Лондону, најбољи је примјер очувања ових комплекса у свијету (у полеђини се виде зграде са којима комплекс граничи).

вања водом стварамо развојне планске визије, а уградњом у планска документа **превентивно штитимо све изворе воде за пиће** од могућих загађивача у простору, за будућа покољења. Имплементацијом Оквирне директиве о водама[181] и просторно-планске документације **практично чувамо овај непроцјењив ресурс у природи** на истраживаној територији. Вода за пиће мора одговарати стандардима и бити **под перманентном здравственом контролом**. Не смијемо заборавити да **"оно што је ријетко, скупо је... вода као најважнија ствар на свијету, напротив, нема цијену."**[182]

Површинске воде

Ту се убрајају: ријеке, језера, акумулације, канали, баре, мора. Подјеле површинских вода су разноврсне, а могу бити: текуће и стајаће; слатке и слане. Господарење водама на нивоу ентитета регулисано је административно, Законом о водама.[183] Практичној примјени закона, заштити квалитета површинских вода и заштитним коридорима водотока **није посвећивана одговарајућа пажња** на истраживаним просторима. Посљедица је **велики степен загађења вода**, гомилање отпада у водотоцима, **угрожавање и непоштовање заштитних зона водотока**.[184] Покушај рјешавања питања заштите новим Законом о заштити вода[185] остао је недефинисан, јер је одложена примјена закона за годину дана (од јула 2002. године до јула 2003). У том року није услиједило усаглашавање и синхронизација Закона о водама и Закона о заштити вода, како је било одређено. Док су на снази била оба закона, која се нису могла примијени-

181 Директива 2000/60/ЕЦ Европског парламента и савјета од 23.10. 2000, којом се успоставља оквир за дјеловање Заједнице на подручју политике вода.
182 Платон, 427 - 347. г. п. н. е.
183 Види више, *Закон о водама,* "Службени гласник Републике Српске, број / ". нема
184 Тренутно једино постројење за пречишћавање отпадне воде у Требињу даје пројектоване параметре пречишћавања, док су остали уређаји или неисправни или имају само механичко пречишћавање. Град Бањалука, општински центри Приједор, Добој, Бјељина и други немају уређаја за пречишћавање, те се отпадне воде директно испуштају у површинске токове, односно доспијевају у подземље.
185 Види више, *Закон о заштити вода,* "Службени гласник Републике Српске, број 53/02".

Ријека Врбас у свом току кроз Бањалуку, са једним (код Првог студентског кампуса) од бројних испуста оборинских и фекалних вода у водоток без пречишћавања.

ти у пракси, тиме је рјешење овог горућег проблема и даље **одлагано, стављано недопустиво на маргину интереса**. Није спорна чињеница да се водама мора интегрално управљати, већ се оправдано поставља питање: "Зашто се средства из заштите квалитета вода, континуирано, намјенски користе у кориштење, управљање и заштиту од вода?" Присутна је континуирана девастација површинских вода и непосредног окружења. Уочене пропусте треба исправити у корист заштите квалитета површинских вода и њихових заштићених зона, здравије човјекове средине, као и очувања вода, драгоцјеног природног ресурса.

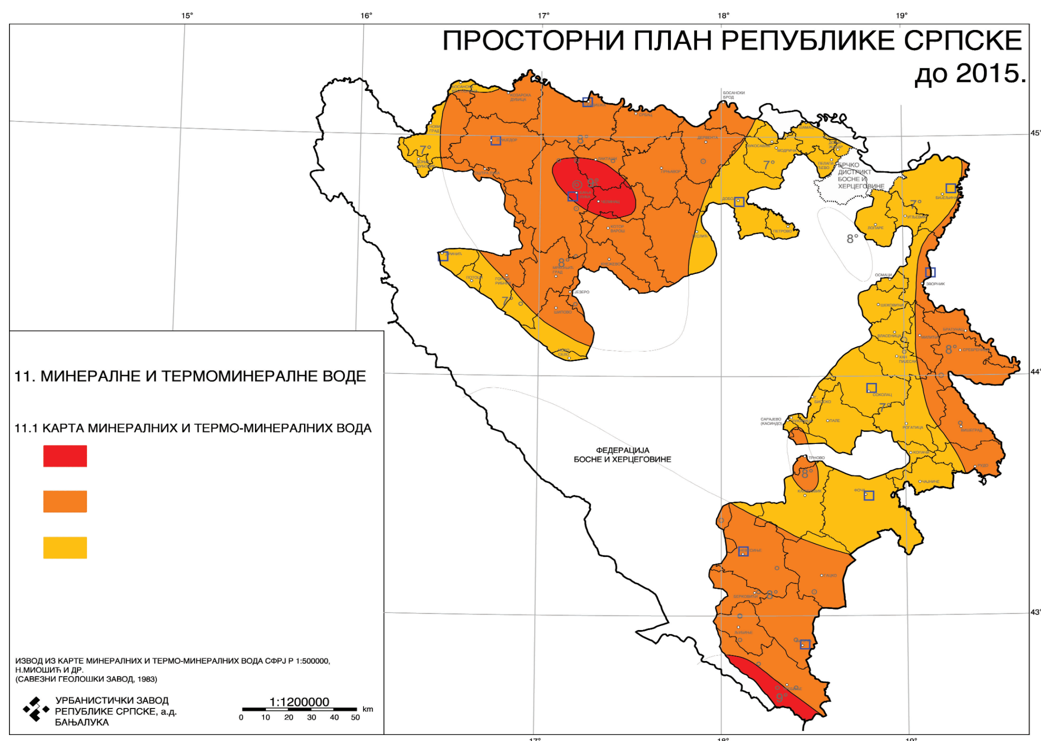

Несмотрена изградња на једном од изворишта ријеке Пливе. Јањске отоке нападнуте незаконитом изградњом. Интензивирана изградња уз Јањ. Мора ли баш све девастирати?

Термалне воде

Досадашња геолошка, хидролошка и геофизичка истраживања пронашла су **велике количине термалних вода** на овим просторима, које су **носиоци геотермалне енергије**. Имамо ли у виду чињеницу да се термалне воде стално обнављају, циркулацијом кроз карстифициране кречњачке слојеве, овај енергетски **извор чине практично повољним, а еколошки врло прихватљивим**. Тренутно је овај ресурс недовољно искоришћен, па му се **треба посветити адекватна пажња** и обезбиједити практична примјењивост развојним планским документима и конкретним пројектима.

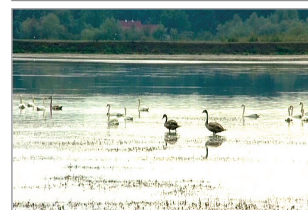
Отпадне воде

Наглом урбанизацијом, индустријализацијом и интензивном пољопривредном производњом дошло је до значајног повећања и неконтролисаног **испуштања отпадних и опасних материја на тло и у водотоке**. Канализационим системом у БиХ је обухваћено свега 56% градова и већих општинских центара, док је тај проценат у мањим мјестима и селима до 10%. На истраживаној територији **само једно урбано насеље** (Требиње) има **пречистач за отпадне воде**. Сва остала насеља отпадне воде **директно испуштају у водотоке**, што је са аспекта заштите човјекове средине **недопустиво и неодрживо**. У том циљу, неопходно је сагледати могућност рјешавања овог проблема са хитним интервенцијама у простору, у циљу заштите средине, са могућношћу коришћења етапности те изградње сеператних система са биолошким пречистачима, као могуће алтернативе за издвојена насеља на еколошки осјетљивим подручјима.

Рудничке воде

Готово у свим фазама рударског циклуса: код одвајања руде, евакуације вода која се предузима са циљем омогућавања рада у руднику, процјеђивања и отицања загађених процједних вода из мокрих и сувих јаловишта, припреме локалитета за ископавање, ископавања руде - јавља се утицај рудничких вода на животну средину. До сада, овај проблем није био институционално регулисан. Конструктиван напредак у овој области постигнут је израдом Регионалног акционог плана за контролу загађења од рудничких вода западног Балкана,[186] који даље треба институционално увезати и створити позитивну климу и законске услове за његову практичну примјену.

Насип, одбрана од вода, спас за људе, насеље, али са друге стране, мочварно-барски комплекс, рај за флору и фауну. Вјештачка регулација, канал за наводњавање и одводњу у систему одбране од вода прихватила је природа и створила природан амбијент.

Заштита од штетног дјеловања вода

Систем заштите од штетног дјеловања вода увелико је нарушен (запуштен, миниран, девастиран), што представља опасност по становништво и материјална добра. Промјена климе изазива учестале ексцесе по питању олујних налета, поплава на овим просторима, што изнесени проблем додатно усложњава. Имамо ли у виду чињеницу да немамо већих акумулационих простора за трансформацију поплавних таласа, односно активне заштите од великих вода, уз нарушен систем, овај проблем се додатно и значајно усложњава.

186 Више види у *Регионалном акционом плану за контролу загађења од рудничких вода западног Балкана* (црне тачке БиХ, Македонија, Србија и Црна Гора), 2003.

Вишенамјенско коришћење вода

Веома је лоша ситуација по питању мониторинга вода, а није боља ни са искоришћавањем вода у сврхе: наводњавања, енергетике, индустрије, за потребе унутрашње пловидбе, рекреације. Минералне и термалне воде представљају велики економски потенцијал, нуде могућност развоја здравственог и еко-турзма на овим просторима. Постојећи расположиви капацитети не користе се адекватно. Мониторинг квантитета и квалитета вода током минулих ратних збивања је у великој мјери уништен па се тек сада почиње поново успоста-

вљати. Ерозије површинских земљишта усљед неконтролисане сјече шума, појава клизишта, поплаве, хаварија усљед нерегулисаних или запуштених водних токова и недовољне заштите од вода - само додатно компликују стање у овој области.

Намеће се потреба за хитним увођењем интегралног система управљања водама, уз адекватан мониторинг, у јединствен, хармонизован информациони систем о простору. Израдом стратегије прецизирале би се све активности, носиоци, као и потребна финансијска

Каптажа мале хидроелектране Крушево Брдо, са детаљем захвата и прелазом преко водотока у току изградње. Општи је утисак да може и пуно креативније и инспиративније, а у складу с природом.

средства за постепену реализацију у простору. Треба усагласити законску регулативу, реформисати и модернизовати сектор вода да би био у позицији да обезбиједи довољне количине воде, те ефикасно управља њима у складу са Директивама ЕУ. Синхронизација активности са сектором заштите човјекове средине у циљу очувања квалитета водних ресурса, унапређивање квалитета површинских и подземних вода, те области просторног уређења како би се правовремено и превентивно пружила заштита од штетног дјеловања вода цијелом становништву - представљају хитну и континуирану активност.

3.2.5. Коришћење хемикалија[187]

"Човјек је оно што једе." (Лудвиг Фојербах, филозоф и антрополог)

Човјек је до сада синтетисао огроман број хемијских једињења, а та прогресија се наставља.[188] Готово сва та једињења су под извјесним условима отровна, укључујући и пестициде као токсичне агенсе. У свакодневном животу тровања пестицидима могу да буду професионална, задесна, суицидна и криминална, а професионална тровања изазвана пестицидима заступљена су са свега 2,5% у односу на укупна тровања у свијету.[189] Данас се у производњи, промету и примјени у свијету налази огроман број пестицида. Компјутеризовани списак садржи преко 5.000.000 једињења која, у мањем или већем степену испољавају својства пестицида (Јањић, 2005). Ипак, само мали број тих једињења нашао је широку практичну примјену. Данас савремени асортиман чини око 1.000 једињења.[190] На основу података водећих фирми из агробизниса, у посљедњих десет година долази до стагнације у производњи пестицида. До стагнације у производњи и промету пестицида у свијету долази због притиска јавности на пољопривредне произвођаче. То је довело до увођења програма смањења ризика који се односе на забрану, ограничења употребе, реевалуацију, измјену технологија, уједначавање регулативе између земаља (Виторовић,1994).[191] Поред конвенционалне производње, све је присутнија интегрална и органска пољопривреда, што утиче на пад промета пестицида у свијету. Осим стагнирања у производњи и промету пестицида, у свијету долази и до тенденције монополизације свјетског тржишта. Тако готово цјелокупан промет пестицида у свијету контролише свега неколико мултинационалних компанија. Интеграције мултинационалних компанија још ће више увећати њихов економски значај и политички утицај.[192] Примјена пестицида у свијету исказује се кроз масу активне материје или препарата примијењене на хектар обрадиве површине или кроз вриједност новца потребног да се изврши хемијска заштита једног хектара одређене културе. Количине знатно варирају, у зависности од степена развијености земље (знатно је већа у развијеним земљама него у неразвијеним). Тако нпр. просјечна потрошња пестицида у Великој Британији износи 4,25 кг/ха активне материје (Виторовић, 1994). Примјену пестицида у бившој Југославији карактерисала је велика разлика у количини примијењених пестицида на државном односно на приватном сектору.[193]

187 Литература: Јањић, В, Митрић, С. (2004): *Пестициди у пољопривреди и шумарству.* Пољопривредни факултет Бањалука, Јањић, В. (2005): *Фитофармација.* Пољопривредни факултет, Лукач, З. (2000): *Преглед пестицида у Републици Српској.* Дипломски рад. Пољопривредни факултет, Марковић, М. (1988): *Анализа коришћења пестицида, биолошке и економске основе заштите главних ратарских култура у Војводини у 1986. години.* Резиме реферата XII семинара из заштите биља Војводине, Аранђеловац, 1 - 9, Степић, Р., Дакић, П. (2000): *Увоз, производња и промет пестицида у СРЈ.* Зборник радова VI конгреса о коровима, Бања Ковиљача, 151 - 157, Виторовић, С. Љ., Елезовић, И (1994): *Пестициди - данас, сутра. Заштита биља данас*, Друштво за заштиту биља Србије, Београд, 405 - 407.

188 Сваке године синтетише око 300.000 нових једињења, односно сваке седмице нових 6.000 једињења.

189 Према подацима WHO, годишње се у свијету пестицидима професионално отрује око 500.000 људи, са стопом смртности око 1%.

Пестицида се у Републику Српску увезе око 8.000 т препарата, у укупној вриједности промета од око 15 милиона КМ. Од те количине на хербициде отпада 41 %, фунгициде 31% и инсектициде 28 % (Лукач, 2000). Узимајући у обзир укупну увозну количину пестицида у Републику Српску, са једне стране и њене обрадиве површине, са друге стране, закључујемо да се код нас увезе око 1,3 кг препарата по хектару. Европска унија је 25. јула 1993. године донијела директиву 91/414/ЕЦ (Authorisation Direktive) у којој је обавезала све њене чланице да хармонизују своје националне прописе из области пестицида са овом директивом. Индивидуалне државе чланице Европске уније сагласиле су се да у промету имају активне материје пестицида које се налазе на листи Европске уније. Да би се овај огроман посао обавио, слиједи ревизија активних материја пестицида, која ће се вршити у дужем временском периоду. Европска унија планирала је да ревизију активних материја пестицида регистрованих прије 16. јула 1993. године заврши до краја јула 2003. године, али је рок за то продужен до 2008. године. Прва листа обухватила је 90 активних материја пестицида које су повучене из промета октобра 2000. године. Друга приоритетна листа садржи 148 активних материја и објављена је у фебруару 2000. године, док се у трећој фази програма налази 426 активних материја пестицида који захтијевају преглед и ревизију. Рачуна се да око 834 активне материје подлијежу поступцима ревизије. Европска комисија за регистрацију пестицида процјењује да више од 500 активних материја пестицида (око 60% од укупног броја) неће задовољавати услове за регистрацију. Према процјенама Европске уније, око 230 активних материја пестицида биће добровољно повучено од самих произвођача пестицида (Јањић, Митрић, 2004).

Због ових и многих других разлога (ниска откупна цијена пољопривредних производа, пораст производње генетски модификованих биљака, губитак регистрације неких пестицида, повећаног интересовања за производњу органске хране и др.) смањена је продаја пестицида у свјетским размјерама већ три године узастопно. Зато се у овој области посљедњих година дешавају крупне промјене. У почетку и у току 20. вијека постојала је јака базична индустрија. Затим је настао период отцјепљења дијелова компанија које су се бавиле базичном хемијом од дијелова који су се бавили фитофармацијом. Послије тога настао је период формирања компанија ("Life Science") које су обједињавале фармацеутску индустрију, индустрију пестицида, индустрију хране и биотехнологију. Десет агрохемијских компанија контролише 84% укупне свјетске продаје пестицида, која износи око 28 милијарди долара. Десет фармацеутских компанија контролише 48% укупне свјетске продаје лијекова (око 317 милијарди долара).

190 од чега 250 припада категорији хербицида, 250 категорији инсектицида, 100 категорији фунгицида, 20 категорији нематоцида и 30 категорији регулатора растења биљака, дефолијаната и десиканата

191 Пад промета пестицида у свијету у периоду од 1990. до 1992. године је износио 2- 6% (Pesticide News,1993, цит. Виторовић, 1994).

192 Свјетски промет пестицида процјењује се на нивоу од 25 до 30 милијарди америчких долара годишње (Виторовић, 1994), па тако је у 1997. години износио 27 милијарди долара.

193 Виторовић (1994) наводи да се у Југославији у друштвеном (државном) сектору примјењује 6,5 кг/ха препарата, док се у приватном сељачком домаћинству примјенјује свега 0,4 кг/ха. Марковић (1988) је истраживао коришћење пестицида у Војводини у 1986. год. и утврдио је да је просјечна потрошња фунгицида била 1,3 кг/ха, инсектицида 3,2 кг/ха, а хербицида 4,4 кг/ха. Степић и Дакић (2000) наводе да се просјечна потрошња хербицида у Југославији у периоду од 1995. до 1999. год. кретала око 1,31 кг/ха препарата, али пошто су се хербициди примјењивали на свега 51% површине та количина је износила уствари 2,6 кг/ха.

Човјек је, очигледно, у свој живот унио многобројна хемиска једињења, а од неких је и сам угрожен. Планским, рационалним и стручним коришћењем појединих хемијских једињења ризик од њихових негативних посљедица своди се на минимум. У нашим условима потребно је придржавати се европских стандарда у ограничавању примјене и производње хемикалија и контроле њихове употребе. Такође, увијек треба имати на уму мисао Цасаретт-а из 1975. године: **"Не постоје неотровне супстанце, постоје само безбједни начини њихове примјене."**

3.2.6. Бука и вибрације

"Једнога ће дана човјек морати да се бори против буке као против опасног непријатеља свог здравља, исто тако као што је некада морао да се бори против колере и куге".

(ријечи Роберта Коха, прије више од сто година)

Непријатан, непожељан звук, који се по јачини издваја од осталих, стварајући субјективан, неугодан доживљај код човјека, дефинисан је као бука. Опасан је то непријатељ савременог човјека, коју је пуно прије његове експлоатације предвидио Роберт Кох. Сјетимо се ријечи индијанског поглавице Сијетла:"*...Бука ми вријеђа уши. Шта вриједи живот ако човјек не може чути крик козорога или ноћну препирку жаба у бари? ...Индијанац воли звук вјетра када се поиграва површином мочваре. ...Мирис повјетарца освјежен подневном кишом или боровином...*" помаже нам да схватимо исконску везу човјека и природне средине. Простор у ком човјек налази изолацију од свакодневице, мир и опуштање у критичним тренуцима. Контакт и комуникација са природом исконска су потреба човјека, јер га звуци из природе одмарају, стимулишу. Та веза с природом дубоко је уграђена у свијест човјека, од постанка цивилизације. У прошлости је становништво било изложено буци која је потицала од природних феномена, као што су: грмљавине, шумови вјетра, олује, жубори воде, звукови животиња. Људи су се сродили са тим звуковима гајећи према њима посебне, удвојене осјећаје страха и задовољства. Интензитет ове буке није био опасан по здравље, нити је био континуирано присутан у простору.

Онда долази до појаве докумената "...који би могли да се сматрају првим нормативима за заштиту човјекове средине: у староме Риму био је донесен пропис против буке коју ствара пуцњава бичем".[194] Развој савремених технологија изложио нас је разним вјештачким изворима буке, вибрација и осцилација, које имају континуирани утицај на човјека. Константно

194 Мара Ђукановић, *Еколошке димензије у изграђивању простора*, издавач Просвета - Ниш, 1984. године, стр 16.

излагање буци на радном мјесту,[195] у стану, насељу, покрету, док се одмарамо, спавамо, узрочно-посљедично се рефлектује на здравље људи те утиче на ефективност њиховог рада. Бука је у урбаним центрима перманентна, врло често - мимо дозвољених граница. Човјек се на њу не може навићи те му она ствара озбиљне здравствене проблеме. Ова појава, посебно распрострањена у урбаним срединама, у стручној јавности позната је као комунална бука.[196] Овим термином означавамо хаотични збир звукова који се међусобно разликују по висини, интензитету, трајању и гласности[197]. Данас је она најраспрострањенији и најопаснији непријатељ савременог човјека. На настанак и ниво буке утичу бројни хетерогени извори. У Републици Српској није успостављен систем мониторинга буке у простору, што овај проблем чини алармантним. Ниво буке и вибрација у радној средини мјери се само повремено. Само се може нагађати колике су њене стварне посљедице. Довољно је присјетити се испитивања нивоа буке у Бањалуци, чије су се средње вриједности кретале од 63,9 до 56,9 dB (изнад граничне вриједности од 60dB). Смањење средњих вриједности забиљежено је само недјељом и током ноћи између 22 часа навече и до 6 часова ујутро, а кретале су се од 53,8 до 58,7dB (прописан ниво за стамбену зону је 40 dB)[198] Резултати мјерења (имамо ли у виду данас енормно повећан степен моторизације) показују евидентна прекорачења. Нема адекватног мониторинга па само можемо нагађати о посљедицама које је она оставила на здравље грађана. Психоакустичко оптерећење је болест савремене цивилизације, те му треба посветити довољну пажњу. Рјешавање проблематике буке на овим просторима је у фази вербалних расправа и коментара (нема Закона о заштити од буке). Заборављамо колико је бука опасна, чак и онда када се креће у дозвољеним границама. Доскора се сматрала безопасном. Нова истраживања потврђују да она преко вегетативног нервног система врши своје подмукло дејство изазивајући многа психоматска обољења код становништва. Све изложено захтијева хитне законске, али и медицинске мјере заштите у организованој борби против буке, у оквиру стручних институција и специјалиста. Треба упознати и едуковати ширу јавност дајући практичне смјернице планерима и пројектантима у циљу превенције и заштите од буке у плановима и техничкој документацији. Заштита здравља човјека захтијева потребу да се у оквиру стамбене јединице, радног мјеста, рекреативних површина и сл., *у раној фази израде развојних планова предвиде превентивне мјере заштите људи од буке*. Треба омогућити становништву да унутар изолованих природних зона пронађе простор за активан одмор, у ком су елиминисани сви вјештачки извори буке и вибрација. На тај начин човјек стиче позицију да бар на тим мјестима нађе привремени мир. Истакнут је проблем бука од свих врста саобраћаја. *Правилним планским рјешењима ефекте распростирања буке можемо значајно умањити.* Стручњаци треба да дају јасне смјернице заштите од буке и вибрација планерима и пројектантима. Тре-

195 Бука на радном мјесту је проблематична за радно способно становништво и регулисана је Законом о заштити, те је њој човјек изложен за вријеме трајања посла - 8 сати.

196 Комуналаној буци изложено је све становништво, она континуирано траје 24 сата, те штетно дјелује на све категорије становништва: дјецу, труднице, старе, радно способне грађане...

197 Види више Драган Величковић, *Бука и Вибрације*, I, II, III, IV књига, Југословенска и иностранa документација заштите на раду, Ниш 1975, исти аутор, *Бука у животној средини*, Графичко предузеће Пунта, Ниш,1999. године.

198 Податак преузет из *Нацрта НЕХАП* поглавље, *Бука и вибрације,* Бањалука, децембар 2001. године, стр. 43.

ба створити законске оквире на истраживаној територији да се ове мјере практично примијене на терену.

Изградња нових насеља у складу са урбанистичким принципима мора садржавати ниво буке препоручен од СЗО (Свјетске здравствене организације) за европски регион, да бисмо заштитили здравље становништва. Та заштита омогућује се: правилним зонирањем, заштитом утицаја од транзитних саобраћајница, прописаним граничним нивоом дозвољене буке на излазу из ауспуха, забраном увоза старих аутомобила, развојем личних и технолошких мјера заштите од буке, унапређењем механизама санкционисања за прекорачење буке итд. Треба успоставити адекватна мјерења да би се пратила примјена законских рјешења у пракси. Унапређење знања о акустици и проблематици заштите од буке било би омогућено увођењем географског приказа извора буке (ГИС) у насељима, транспорту и индустрији. Успостављање свеобухватног мониторинга (праћења) промјена и континуирано упознавање грађана само су неке од приоритетних активности и почетних корака како бисмо се заштитили од опасног непријатеља за здравље човјека. *Планери и пројектанти морају се практичним рјешењима борити против буке у насељима*: превентивно се штитећи јасним зонирањем садржаја, ефикасним дистанцирањем и заштитним појасевима, регулацијом протока саобраћаја без заустављања, ограничавањем брзине тока, профилом улице, новим материјалима, технолошким побољшањима генератора буке (аутомобили, машине, уређаји итд.). Савремена медицина бави се еколошким поремећајима човјекове средине, па самим тим и буком. Задатак јој је да помогне човјеку у урбаној средини, да укаже на опасности и штетности које настају од комуналне буке.

3.4. Незаконитана изградња и посљедице

"Ми не станујемо зато што смо градили, већ градимо што станујемо, зато смо становници..."
(Мартин Хајдегер, њемачки филозоф)

Грађење без одобрења, употреба грађевина без претходно прибављеног рјешења о употреби, или супротно важећем планском акту, **дефинише се као незаконита (бесправна, дивља) градња**. Наслијеђена је као питање из прошлости, али и посљедица ратних збивања и транзиције на истраживаним просторима. Енормно ширење незаконите изградње запријетило је несагледивим посљедицама: **просторним, еколошким, друштвено-економским**. Анализирамо ли досадашња законска рјешења, јасно нам је да незаконита из-

градња **није могла ни настати**. Међутим, власти претходних система прећутно су куповале социјални мир, **дозвољавале ове процесе**, јер нису успијевале адекватно збринути становништво. Сви нови закони у овој области у себи су садржавали накнадну легализацију. Практично стање на терену сасвим је другачије, могло би се рећи, **скоро алармантно**. Појавни облици и модалитети незаконите изградње у пракси су многобројни, а посљедице су **неблаговремене интервенције (прећутне сагласности или нечињења)** у складу са законским оквирима, усљед ових узрока:

- **Континуирана миграција руралног становништва у урбана насеља** (Стварање индустријског радника по сваку цијену у претходном систему. Многе породице у урбаним насељима нису ни прије рата адекватно ријешиле стамбено питање. Форсирана је изградња вишепородичног становања у урбаним подручјима, а дестимулисана изградња породичних зграда. Нове миграције руралног становништва, као посљедица ратних збивања, додатно су отежале услове становања у урбаним насељима, са ограниченим просторним и инфраструктурним капацитетом, чиме дефицит станова постаје још израженији.);
- **Велики притисак избјеглих и расељених лица** са неријешеним стамбеним питањем (Предузећа немају средстава, али ни законску обавезу да рјешавају стамбена питања својих радника. Држава је преоптерећена послератном обновом. Продајом стамбеног фонда није обезбијеђено социјално и неппрофитабилно становање. Већина грађана има недовољна примања, чиме им је ускраћена могућност за рјешавање

Кућа у кући, људској машти нема краја, спонтана интервенција неуког градитеља у околини Бањалуке.
Да ли нас ово асоцира на кућу? (кућа Душанић у Прњавору)

стамбених питања. Доста је порушених и девастираних грађевина у простору, у којима се често живи из нужде, без минималних санитарних услова за живот);

- **Традиционални недостатак, неажурност, недовољна примјењивост и проводивост просторно-планске документације** (Постоје многе нелогичности и неусаглашености планова са стањем на терену и актуелним развојем. Томе се могу додати и: застарјелост, дуг период израде, самовољне измјене, преправке, понекад и од стране неовлашћених институција, органа и појединаца, уз непоштовање планске регулативе, нереалне трошкове уређења грађевинског земљишта, дуг и компликован поступак прибављања рјешења о урбанистичкој сагласности и одобрењу за грађење.);
- **Недостатак стручних кадрова у општинама, градовима, министарствима** (Изостанак иницијативе, неодговорност, самовољност и уплитање политичких фактора у стручно одлучивање.);
- **Прикључење бесправно саграђених грађевина на инфраструктурне водове од стране јавних предузећа** (Недопустива самовоља јавних предузећа, која нису поштовала закон. Неодговорна пракса, од 1974. године, да се новим законским рјешењима дозвољава накнадна легализација незаконито изграђених грађевина. Слаби ефекти Закона о малој привреди, којим је дозвољена привремена употреба привредних капацитета, без одобрења за грађење и употребне дозволе. То је био самовољно прокламовани вид стимулативних мјера за развој мале привреде по општинама, у којима су издавана привремена одобрења за рад предузећа на период од једне године, до коначног испуњавања услова за обављање привредних дјелатности.) ;
- **Традиционална неопремљеност, увезаност, сихронизованост, ефикасност органа свих нивоа и инспекцијских служби**.

Незаконита изградња са свих аспеката (урбанистичко-грађевинског, друштвено-економског, правно-нормативног, социјално-еколошког) изазвала је бројне посљедице у простору, деградирала животну средину, тј. подрива уставно-правни систем. Евидентна је:

- **Деградација животне средине и простора у окружењу** (Посебно у зонама заштите природних и еколошки осјетљивих подручја и непокретних културних добара. Незаконита изградња појавила се у приградским и руралним подручјима, да би се брзо проширила у појас локалних, регионалних и магистралних путева, тренутно је евидентна уз брзи путеве, а обухватила је и центре насељених мјеста, општина и градова.);

- **Избјегавање друштвених обавеза у виду доприноса и такси које избјегавају незаконити градитељи** (Сви буџетски корисници су оштећени: пензионери, здравство, просвјета, наука, култура...);
- **Непланским и нестручним извођењем угрожава се живот и здравље људи у тим грађевинама, девастира окружење** (Та насеља нису добро инфраструктурно опремљена, често немају минималних хигијенско-здравствених услова за живот, што резултира агресивним односом, као посљедицом незадовољства амбијентом живљења.);
- **Немогућност уклапања у план, тј. непостојање услова за накнадно прибављање одобрења за грађење** (Рушење незаконитих грађевина отвара нове проблеме као што су: смјештај незаконитих градитеља, високи трошкови организације, рушења и уклањања грађевина, стварање конфликтних ситуација у друштву, којих се треба хитно, разумно и стратешки рјешавати);
- **Недостатак инструмената замљишне политике за управљање развојем земљишта** у контактним и приградским зонама;
- **Економске штете изазване незаконитом градњом** врше удар на правни систем земље, стварају несигурност, подстичу мито и корупцију на свим нивоима.

Мора се констатовати да **деградација животне средине незаконитом изградњом још увијек траје**. Посебно је конфликтна ситуација у којој наша територија постаје препознатљива по енормном броју: **пилана, бензинских станица, бетонара, аутопраоница и других грађевина неусклађених у простору**. Очигледно је да **процес грађења измиче државној контроли**. Поставља се питање **да ли смо свјесни** колико су тим несмотреним активностима у простору **угрожена човјекова средина и егзистенција становништва**. Уочено стање **захтијева радикалан заокрет**. Приватни капитал је позитиван покретач и стимуланс развоја, али је у овим случајевима **искористио повољан тренутак транзиције у друштву, побиједио јавни интерес, у појединим случајевима на сопствену корист**. Новонастала ситуација захтијева заједничко рјешавање, партнерски и компромисно. Неуки градитељи (преамбициозних здања) можда тренутно нису свјесни да свођењем у законске оквире (професионална дјелатност у условима тржишта и конкуренције) неће бити у могућности да остваре одрживо функционисање сопствених дјелатности у изграђеним грађевинама, те им **треба указати на могуће посљедице (несмотрених) интервенција у простору**. Уставна је обавеза довес-

ти у равноправну ситуацију све кориснике у простору. Тржишни услови привређивања, стимулисање позитивних законских прописа захтијевају да им понудимо нове прихватљиве обрасце модификације, корак по корак, ка задатом циљу, уз могуће алтернативе и стимуланс. **Промјена дјелатности** је могућа циљана активност за превентивно рјешавање конфликата у простору, која **постојећим здањима омогућује безболан прелазак на самоодрживу и еколошки прихватљиву опцију.** Појединачни, расути загађивачи на специфичним, еколошки осјетљивим просторима - уз водотоке, изворишта воде, паркове природе, производе несагледиве посљедице у простору, које се тренутно не евидентирају, не прате се њихови утицаји и посљедице.

Анализа стања показује да је неопходно урадити детаљан снимак стања незаконите изградње (утврдити појавне облике и модалитете), пропустити их кроз филтер правила струке, **да бисмо утврдили јасне смјернице и мјере** (правила за уклапање у еколошке принципе, али и очување природне, створене, али и духовне средине). Сагледавањем само малог дијела узрока и посљедица незаконите изградње намеће се хитна потреба за доношењем:

- **ефикасних мјера и активности на изради стратегије рјешавања овог изузетно комплексног проблема незаконите изградње**, која представља друштвено негативну појаву, изазива велику материјалну штету, коју трпе појединац, породица и друштво у цјелини; у њено заустављање морају се укључити све структуре, са хитним мјерама на санацији постојећег стања, како би се правовремено избјегли озбиљни друштвени, социјални, економски и други проблеми које она изазива (хитно се мора снимити стање, урадити анализа и израдити смјернице са приједлозима за рјешавање, уз јасна опредјељења и критеријуме за неопходне услове у циљу компромисних и правичних рјешења);
- **јасног друштвеног опредјељења да бесправне градње не смије бити**; законска решења морају бити у правцу рушења незаконито изграђених грађевина (а не за легализацију, као што је то био приједлог у СРЈ), мора се показати јасан став друштва за дестимулацију негативне друштвене појаве, а **радикалне примјере злоупотребе у заштићеним зонама треба одмах уклонити** (Београд и Загреб приступили су рушењу незаконито изграђених грађевина у заштићеним зонама);
- политичко-правних рјешења на сузбијању, а потом и спречавању бесправног грађења, што захтијева доношење **Стратегије о рјешавању незаконито изграђених грађевина.**

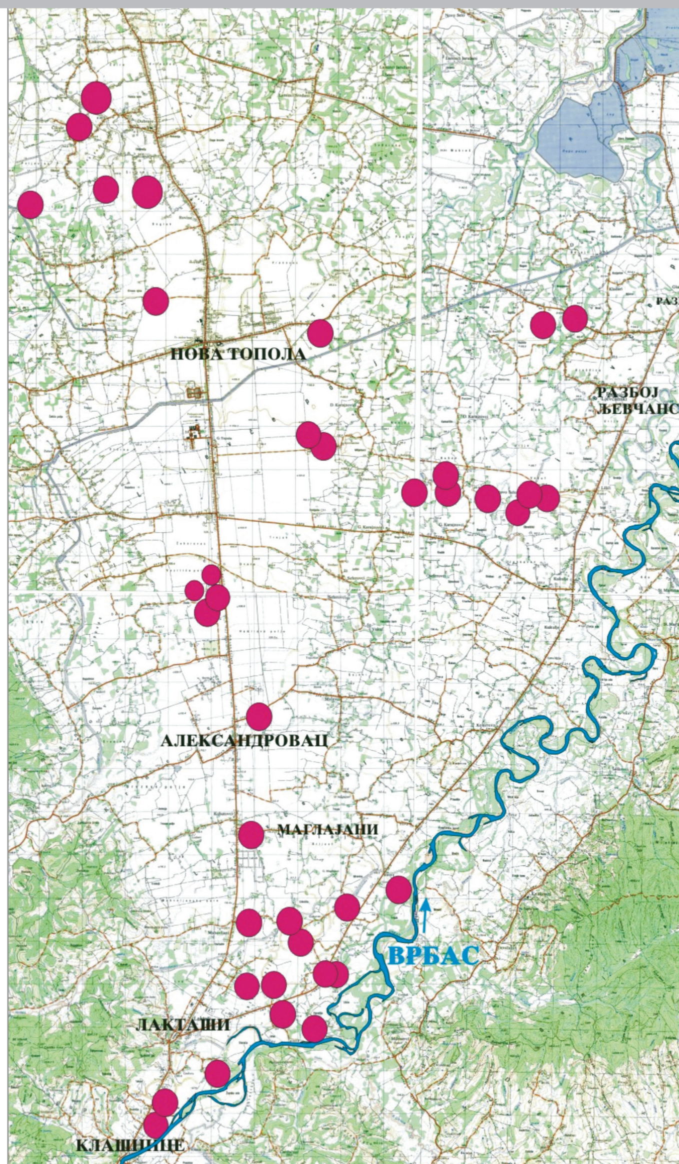
3.4.1. Мајдани - ”живе ране” Лијевча поља

“Многе породичне куће направљене су од цигле, бетона, дрва и стакла, а неке су направљене још и од маште. О њима је ријеч.” (Плештина)

Многобројна позајмишта шљунка (мајдани) за изградњу капиталних грађевина у Лијевчу пољу, као што су свињогојска и говедарска фарма, аеродром, модернизација и изградња путева итд., послије изградње тих грађевина остала су незбринута. Велике депресије, које су првобитно замишљене да се користе као вишенамјенске водене акумулације за рекреацију и привредне дјелатности, напуштене су и претворене у одлагалишта разноврсног отпада. Небрига о тим мјестима, која се прихрањују површинским и подземним водама, у процесу интензивне обраде пољопривредних површина Лијевча поља, резултирала је коришћењем воде из ових акумулација за прскање усјева. Хемикалије из средстава за прскање, које су се испирањем цистерни врло брзо ширила у акумулацијама, загадиле су воде и уништиле живи свијет. Напуштене депресије данас су девастирана, несврсисходна, некорисна, загађена мјеста, која повремено пресушују и из којих се шире непријатни мириси (усљед изумирања флоре и фауне). Постале су плодно тло за депоновање разноврсног отпада околних насеља. Постоји оправдана сумња да су загађене воде процјеђивањем дошле у контак са подземном акумулацијом питке воде, јер је носиви слој водонепропусног тла експлоатацијом шљунка и пијеска у њима пробијен. Питање је тренутка када ће воде кроз водопропусне слојеве стићи у подземни базен питке воде.

Експлоатација пијеска и шљунка постала је уносан посао на простору плодне површине Лијевча поља, те се брзо ширила и гутала обрадиве површине. У принципу, то се дешавало у близини саобраћајница и насељених мјеста (Лакташи, Кукуље...). Неконтролисана експлоатација дешавала се и у коритима ријека и приобаљу, те су се уочени проблеми додатно мултиплицирали. Исцрпивши сировине, несмотрени инвеститори за собом остављају пустош. Та осјетљива мјеста, са којих је црпљен материјал за нове грађевине, постала су конфликтна мјеста велике деградације простора и човјекове средине. Направљена еколошка штета и потенцијални извор заразе прозвани су од стране групе стручњака “живе ране Лијевча поља”. Са данашње дистанце тешко је сагледати посљедице ових несмотрених активности у простору. Велика опасност пријети од оборинских вода, које спирањем површинских слојева са ораница саобраћајних површина загађене честице спирају у ове базене, одакле

ГЛАМОЧА
ТРН
BANJALUKA

НОВА ТОПОЛА
РАЗБОЈ
АЛЕКСАНДРОВАЦ
МАГЛАЈАНИ
ВРБАС
ЛАКТАШИ
КЛАШНИЦЕ

Мајдани, насеље Трн

Једна од бројних шљункара на Врбасу

им се пружа могућност да продру у аквифер питке воде. Посљедице би биле непроцјењиве, али и тешко отклониве. Становништво је концентрисано и лимитирано да се снабдијева питком водом из овог подземног базена. Његово чишћење било би врло скуп, дуготрајан и неизвјестан процес, чиме бисмо довели у питање егзистенцију становништва на овој територији. Зато је неопходно да одмах, свако унутар својих надлежности предузме радикалне мјере да се ове нехумане активности хитно зауставе. Истовремено, сва девастирана мјеста морају се хитно очистити, те треба осмислити њихово сврсисходно коришћење.

Евидентирање тих мјеста на прегледној карти представља апел аутора да се одмах приступи елиминацији ових опасних загађивача. Изградња нових капацитета, попут аутопута Бањалука-Градишка, требало би да извуче поуку, те да се планском интервенцијом осмисли регулација водотока и сврсисходно коришћење великих количина материјала за његову израду (што тренутно није случај у започетој активности).

3.4.2. Отпад

"Грађевина се обраћа као динамички систем у оквиру којег постоји константа, компјутерски посредована интеракција између корисника, окружења и грађевине саме." (Nox)

Природа не зна за отпад, јер све што напусти један природни циклус, улази у други. Циљани економски развој друштвеног система на рачун природног произвео је **еколошку кризу**. Друштвени систем на овој територији континуирано се развијао и богатио прекомјерним искоришћавањем ресурса природе, **природу** је истовремено **затр-**

павао материјама преосталим у процесу прераде природног добра **- отпадом**. Тај, нуспродукт искоришћеног природног ресурса представља један од **приоритетних проблема заштите животне средине**. БиХ знатно заостаје за развијеним земљама у третману и управљању отпадом, као и већина земаља у транзицији.

Проблем отпада је наслијеђен јер није добро третиран ни у бившој Југославији. Ратна разарања само су додатно погоршала ситуацију у погледу отпада. Званична одлагалишта комуналног отпада (општинска и градска) **не испуњавају услове санитарних депонија**. Отпад се не раздваја, већ се заједно одлаже на неуређене комуналне депоније. Тако помијешан отпад доступан је животињама и људима.[199] **Непознат је број дивљих одлагалишта отпада**. Постоји безброј локалних одлагалишта смећа, о којима нико не води рачуна. Континуирано се отпад одлаже у водотоке, каменоломе, депресије, површинске копове, мајдане, који су постали "идеална" мјеста за његово одлагање.

Досадашња политика о управљању ресурсима, енергијом, **није била стимулативна** за прикупљање секундарних сировина, односно за коришћење корисног из отпада (у виду селектовања и рециклирања). Држава и произвођачи отпада нису имали стратегију рјешавања проблема отпада. Посљедица је тешка ситуација збрињавања отпада, који биљежи константан раст. Поред свакодневног чврстог отпада из домаћинства и индустрије, током рата појавиле су се и велике количине других врста отпада од: порушених грађевина, амбалаже, старих и запаљених аутомобила, неконтролисане прераде дрвета, метала, лијекова, мина и других експлозивних средства (експлодираних и неескплодираних). На овим просторима данас није занемарљиво присуство великог броја војника са разним транспортним средствима и оруђима. Повећао се прилив сеоског становништва у градове. То је додатно усложило проблем скупљања, одлагања и збрињавања комуналног отпада. Инфраструктурни системи и друге заједничке функције знатно су отежани и преоптерећени. Треба више порадити и на развоју свијести грађана, која мора пратити развој града. Не смијемо бјежати од примјене рестриктивних мјера према неодговорнима. Неселективан приступ отпаду и истакнути технички проблеми нису дали очекиване резултате, али ни позитивне помаке у овој области. Да бисмо постојеће стање (инвентуром проблема управљања отпадом) унаприједили, неопходно је:

- извршити детаљан снимак стања,
- опредијелити се за санацију, корак по корак, приоритетно, на еколошки осјетљивим просторима, потенцирати развој који ће водити рачуна о смањењу и правилном збрињавању отпада, раздвајањем, сортирањем, селектовањем отпада на мјесту настанка, по врстама,
- усмјерити рад одговарајућих научних и стручних институција у правцу увођења и поштовања принципа и стандарда ЕУ и третмана отпада,

199 По Директивама EU 91/689/EEC, овако нераздвојен отпад третира се као опасан отпад.

- привреду, производњу, градитељство, потрошњу итд. довести у ситуацију да функционишу на принципима спречавања настанка отпада,
- сагледати могућност коришћења корисног из отпада, уз мотив смањења количине отпада,
- залагати се за приоритетну превенцију и минимализовање отпада увођењем савремене технологије и производње, те ускладити све друге људске активности у простору,
- створити законске предуслове[200] за рјешавање проблематике отпада (успоставити ефикасан систем управљања отпадом, уз адекватно финансирање, образовање и информисање јавности, формирати берзе отпада).

Стратегија управљања чврстим отпадом је ревидована и усвојена на ентитетским владама.[201] Основни недостатак Стратегије је прецијењена полазна основа (без правих показатаља). Нису постојали мјерљиви подаци о врстама и количинама отпада који је одлаган, што је директно утицало на планерске параметре у Стратегији. Предложен Оперативни план активности, са слиједом почетних корака, утврђен ревизијом, није заживио. Стратегија је усагласила **заједничко опредјељење лоцирања санитарних регионалних депонија**, у складу са европским критеријумима исплативости.

Регионални принцип сарадње више општина резултирао је утврђивањем шеснаест санитарних депонија за цијелу територију БиХ, и то десет у Федерацији БиХ, а шест у Републици Српској.[202] Регионална депонија Бањалука са сусједним општинама добар је примјер практичне примјене Стратегије и санације постојеће депоније комуналног отпада у Рамићима.[203] Издате су три књиге /групе аутора/ о комуналном, болничком и опасном отпаду[204], као и Приручник о интегралном управљању инфраструктурним водовима[205]. У БиХ није законски ријешено одлагање индустријског и опасног отпада. Потписници смо Базелске конвенције, која се треба примјењивати. Амбалажа производа мора адекватно оптеретити производ са потребом њеног квалитетног збрињавања у простору. Треба утврдити обавезу произвођача да у цијену коштања производа укључе збрињавање и рециклажу цијелог производа по ислужењу. Илузорно је очекивати брзо достизање стандарда ЕУ у овој области, јер то захтијева енормно висока улагања.[206] Да бисмо изградили и успоставили функционалан систем управљања отпадом, треба кренути хитно са првим корацима, смањењем количине одложеног отпада, његовог волумена, уз примјену економских мјера. На отпад треба да гледамо као на ресурс (користан нуспроизвод који се може рециклирати). Штедећи природни ресурс, смањујући трошкове производње и еколошке штете, треба повећати материјалну и енер-

200 *Закон о управљању отпадом*, "Службени гласник Републике Српске", број 53/02.
201 *Стратегија управљања чврстим отпадом*, BiH Solid Menagment Strategy, projekt EU PHARE, који је урадио AEA Technology Environment, Culham, Abingdon, Oxfordshire, UK у сарадњи са домаћим партнерима, ревидован и усвојен на 80 сједници Владе Републике Српске одржане 22, 23, 27, 28, 29, 30.05.2003. године.
202 Види карту из Приједлога довршења просторног плана Републике Српске до 2015.
203 Пројекат који је прихватила Народна скупштина Републике Српске својом Одлуком о прихватању задужења по пројекту управљања чврстим отпадом (Solid Waste Mengement Project-WB IDA 36720 BA) од Свјетске банке-Међународне асоцијације за развој (WB IDA), "Сл. гласнику РС", број 47/02.
204 За више упознавања о проблематици, топло препоручујем књиге *Управљање опасним отпадом*, аутори: Борислав Јакшић, Марина Илић, издавач: Урбанистички завод Републике Српске, 2001. године, *Управљање медицинским отпадом,* аутори: Борислав Јакшић, Марина Илић, Милорад Балабан, издавач: Урбанистички завод Републике Српске, 2001. године, *Управљање чврстим отпадом*, аутор: Марина Илић, издавач: Урбанистички завод Републике Српске, 2001. године.
205 *Приручник, Code of Practice*, *Одрживост градских система животне средине,* издавач: Урбанистички завод Републике Српске, 2002.
206 Види више, *Управљање отпадом,* NEAP, марта 2003. године, стр. 65 - 72.

гетску употребу отпада. Посебан проблем представља неконтролисано процјеђивање из одлагалишта чврстог отпада. Течни отпад из домаћинства и индустрије није адекватно ријешен, а њиме се лако могу загадити базени питке воде те угрозити живот и здравље људи.

3.4.3. Погони за прераду дрвета

"Вуков гај" - Нестао је у приватним пиланама док је Скупштина развлачила дискусију Закона о заштити шума.[207]

Страдања шумског еко-система током рата су значајна. Одлучујуће оружане борбе вођене су унутар шумског комплекса (једног од највећих природних богатстава), али не само на линијама фронта него и по дубини.

Индиректним путем начињена им је огромна штета. Шума је неконтролисано сјечена (градови и насеља остали су без струје па се гријало и кувало дрветом), а продаја резане грађе постала је "уносан посао").

Бројни погони за прераду дрвета изграђени су широм истраживане територије. Најчешће су лоцирани у подручјима богатим шумом (нетакнутом природном окружењу, уз водоток), наносећи непроцјењиву штету животној средини.

Влада Републике Српске, у циљу побољшања стања у области дрвне индустрије, задужила је инспекцијске органе да изврше контролу свих грађевина за механичку прераду дрвета. Контролом републичке урбанистичко-грађевинске инспекције евидентирани су погони за механичку прераду дрвета у Републици, како слиједи.

Извјештај грађевинско-урбанистичке инспекције закључно са мајем 2001. године, констатовао је постојање 631 грађевине из ове области. Поразан је податак да је свега 167 грађевина имало употребну дозволу, 320 их је посједовало урбанистичку сагласност, док је одобрење за грађење имало 277 грађевина. Погони за механичку прераду дрвета били су распоређени у 53 општине, а 32 општине имају испод 10 ових грађевина, док је у 21 општини концентрисано 10 и више грађевина, што чини 496 или 79%. Највише их је у Сокоцу - 76, Шипову 55, Паламе 48, Мркоњић Граду 28, Бијељини 21, Котор Варошу 20, а у Бањалуци, Градишци и Дринићу по 19. Из прегледа је јасно видљиво да је у 8 општина концентрисано 370 или 57% од укупног броја ових грађевина. Сагледамо ли природно богатство ових простора шумом, све је јасно.

207 Слободан Јанковић, *Кочићеве личности свуда око нас*, 38. Кочићев збор, 2003.

Није занемарљиво што су друге инспекције /шумарства, рада, тржишна/ евидентирале **око 900** погона за механичку прераду дрвета на терену, од којих је **око 200** имало мобилна постројења, која се по Закону о уређењу простора не сматрају трајном грађевином (али су права опасност за шумски комплекс, са малом могућношћу контроле). Уочена разлика од око 70 погона односила се на погоне који су тада били ван функције.

Стање на терену било је алармантно (јер је свега 26% погона имало потребну документацију прописану Законом о уређењу простора, евидентна је незаконита изградња, а самим тим, и све пратеће негативне појаве).

Услиједила је синхронизована акција урбанистичко-грађевинске, тржишне, шумарске и инспекције рада, у циљу рјешавања уоченог проблема незаконитог рада грађевина и уз јасан задатак да се стање у области унаприједи. У овој активности највише се истакла урбанистичко-грађевинска инспекција, иако су суштински проблеми знатно комплекснији и озбиљнији у другим секторима.

Нови извјештај урбанистичко-грађевинске инспекције Влади РС презентован је октобра 2001. године. Поновним прегледом констатовано је укупно 629 погона. Одобрење за употребу посједовало је 249 или 40%, урбанистичку сагласност 397 или 63%, одобрење за грађење 332 или 53% грађевина. Пилане су тада биле распоређене у 52 општине, од којих 31 општина има испод 10 грађевина за прераду дрвета, док је у 21 општини концентрисано 10 и више грађевина, што укупно износи 487 или 77%. Највише их је у Сокоцу - 74, на Палама 48, у Шипову 46, у Мркоњић Граду 26, у Бијељини 24, у Челинцу, Котор Вароши и Бањалуци по 21, у Лакташима и Градишци по 20, а у Дринићу 19. У 11 општина је концентрисано 340 или 54% од укупног броја погона.

Упоредна анализа извјештаја (за свега пет мјесеци) заједничког рада и синхронизованих активности инспекција знатно је поправила стање у области, јер су прибављене 73 урбанистичке сагласности, 55 одобрења за грађење и 82 употребне дозволе. Стањем у области не можемо и не смијемо бити задовољни.

Однос инвеститора (власника) ових грађевина према овом проблему изузетно је немаран и неодговоран. То се не смије толерисати. Из извјештаја је сагледива немоћ општинских и градских инспекцијских органа на заустављању незаконитих активности у простору, али и недовољно изражене воље и жеље (недостатак стимуланса) да се са пропустима обрачунају. Вјероватно с разлогом. Штетне посљедице које изазивају погони за механичку прераду дрвета, на самовољно изабраним локацијама у еколошки осјетљивим просторима, захтијевају хитне мјере у циљу рјешавања уоченог стања.

Погони у Шипову- орто-фото снимак еколошко осјетљивог подручја

Тренутно започете активности инспекцијских органа поново су утихнуле. Треба их активирати уз подршку Владе и цјелокупне друштвене заједнице, уз осмишљену стратегију и у складу са законским прописима. Континуираном едукацијом и заједничком контролом инспекцијских органа треба натјерати незаконите градитеље да у складу са Законом о уређењу простора и скупом Закона о заштити животне средине, Закона о шумама, Закона о раду и радним односима, Закона о обављању привредних дјелатности, ускладе своје пословање хитно и приоритетно. Мора се пратити отклањање уочених недостатака и законски их санкционисати (забранити коришћење изграђених грађевина, поднијети пријаве против инвеститора и предузећа која су их бесправно прикључила на инфраструктурне водове или издала одобрење за рад супротно законским прописима, дала легалитет супротно закону, односно уклонити одмах све грађевине које немају могућности да се задрже у складу са просторним капацитетом, или не испуњавају законом прописане услове или тамо гдје власници и инвеститори нису поступили по прописаном поступку Закона о уређењу простора).

Процес девастације и данас траје. Становници су нам послали јасну поруку (молитву - види предговор) да се хитно мора зауставити деградација шумског еко-комплекса. Плански и рационално треба **направити инвентуру и израдити стратегију санације учињене штете**, а за добробит будућих генерација. Донијети законске прописе, утврдити **просторне и еколошке критеријуме за лоцирање и експлоатацију погона за прераду дрвета**. Професор Чомић истиче "*...показатеље угрожености шума из прошлости и садашњости:*

- *еколошка пустиња херцеговачког крша у површини око 722.000 ха*
- *минирана подручја 540.000 ха*
- *градација инсеката 1998/99 године захватила је око 260.000 ха четинарских шума БиХ*
- *у шумама и шумским земљиштима БиХ има преко хиљаду активних ерозивних подручја, са којих се годишње однесе преко 20 милиона м3 шумског земљишта*
- *црвена листа флоре и фауне*
- *претјерана сјеча шума*
- *У РС је раздвојено узгојно шумарство од дјелатности коришћења шума*
- *организационо-кадровска структура и лоши економски ефекти шумарства БиХ."*[208]

Треба знати да се **само 1%** од укупне површине шума у БиХ штити у виду националних и регионалних паркова, рекреационих и других површина (око 27.000 ха). Намеће се хитна потреба за одрживим управљањем и газдовањем шумама. То захтијева нов мултидисципли-

208 Ратко Чомић, *Одрживост развоја пољопривреде и шумарства БиХ*, сепарат за извјештај Рио+10 у Јоханесбургу, за извјештај БиХ, Сарајево, 2002. године.

наран приступ. Ниво сјече шума хитно се мора свести на одржив. Морају се јачати опште корисне функције шума, уз очување биолошке разноликости, проширење заштићених зона **на бар 5%**. Пажња се треба усмјерити на обнову деградираних земљишта, девастираних шума, заштиту шума и дивљачи као приоритетне задатке, али и уочени проблем погона за механичку прераду дрвета ставити под контролу у складу са законском регулативом. У изради планских докумената треба потенцирати **формирање заштитних урбаних (градских шума)**, које би се издвојиле из редовног режима газдовања, а биле би у директној вези са потребама насељених мјеста - градова.

3.4.4. Бензинске станице

"Исто као што законитост у природи не значи сама по себи културу, исто тако конструкција још није умјетност."
(Peter Behrens)

Намјера је указати на конфликт у простору, изазван изградњом великог броја бензинских станица (чије су локације недовољно анализиране, парцијално рјешаване, неравномјерно и мимо правила струке распоређене широм истраживане територије). Превелика концентрација бензинских станица у насељима, градовима, уз магистралне, регионалне и локалне путне правце резултат је урбане праксе, која није, а требало је, поклонила одговарајућу пажњу овом проблему.

Истраживање предлаже алтернативна рјешења за превазилажење уоченог саобраћајног, просторно-урбанистичког, еколошког конфликта на истраживаним просторима. Приватни интерес је покретач развоја, са стимулативним карактером потицаја развоја, али су се код изградње бензинских станица очигледно сукобили приватни и јавни интерес. Због неспремности одговарајућих органа, институција и служби да правовремено интервенишу, приватни интерес је надјачао јавни, остваривши "*Пирову побједу*." Изградња бројних бензинских станица "по жељама власника", мимо стварних просторних могућности и правила струке, само је чињенично стање на истраживаној територији. Посљедица су: исхитрених, парцијалних рјешења, неизбалансираног, насумичног, доста хаотичног распореда ових грађевина на терену. Тренутни распоред бензинских станица у саобраћајном и урбанистичком смислу у доста случајева представља проблем - конфликт у простору. То захтијева комплексно сагледавање

и анализу проблема са свих аспеката (сличан проблем постоји у Србији и Црној Гори; можда у нешто мањем обиму, имајући у виду број грађевина и величину територије). Осим теоретског напретка,[209] практичних помака на рјешењу уоченог конфликта нема на терену.

У посљедњој деценији XX вијека енормно је појачан интерес за изградњу бензинских станица на овим просторима. Извршен је велики притисак на општинске органе, вјероватно као сплет више разних околности у друштву. Кадровски и институционално успорена општинска администрација није се могла брзо преструктурирати и правилно одговорити на потребе, већ је попустила под притиском издајући одобрења за грађење по захтјеву (потреби), а не у складу са планом (могућности, капацитети).

Крајем 1991. године на истраживаној територији **имали смо 68 изграђених бензинских станица, распоређених у 42 општине**. Њихов број је већ **1999**. године, за свега осам година, енормно порастао на **272 грађевине**[210], тј. увећао се 300%. **Иновирани извјештај** урбанистичко-грађевинске инспекције[211] из **марта 2003**. године на истраживаном простору **евидентирао је 346 бензинских станица**, од којих је изграђено 327, док се у изградњи налазило још 19 грађевина. За протекле три и по године број бензинских станица на овим просторима увећан је за 74 грађевине. То нам даје поруку да је интерес за изградњу још јак, те се врши притисак за добивање "повољних" локација.

Анализом тренутног распореда бензинских станица по општинама долазимо до податка да су оне ло-

209 Види више Радомир Малобабић, *Просторно-урбанистички услови за локацију бензинских станица*, Зборник радова са симпозијума Стратегија развоја градова и саобраћај, Теслић, 2001. године, стр. 215-220, као и други радови аутора на ову тему.
210 Податак преузет из извјештаја главног урбанистичко-грађевинског инспектора Радомира Обрадовића Влади Републике Српске.
211 Податак преузет из извјештаја урбанистичко-грађевинске инспекције Влади Републике Српске.

циране у 56 општина Републике Српске. Највећа концентрација је у Бијељини - 45, Бањалуци 30, Лакташима 28, Српском Сарајеву 24, Приједору 19, Градишци 17, Прњавору 16. У седам општина лоцирано је 179 бензинских станица, или 52% од укупног броја. То је довољан сигнал за хитну интервенцију. Летимичним прегледом стања планер стиче утисак да су ове грађевине лоциране без јединствених и јасних критеријума. Није се водило довољно пажње о условима за нормално функционисање, често мимо стварних потреба, просторних капацитета и саобраћајних могућности. Анализа стања и узрока који су произвели сложено и конфликтно стање у простору захтијева приједлоге нових законских оквира и рјешења, којима треба елиминисати неке од уочених узрока. Уочљив је недостатак спроведбене законске регулативе њеној непрецизности, несинхронизованости у надлежностима, недостатак јединствених мјерила, непокривеност истраживане територије спроведбеном просторно-планском документацијом. Уз све то, **присутна је недосљедност у одлучивању, без довољно стручне и законске валоризације**. Једном ријечју, законски амбијент за одлучивање код лоцирања ових пратећих и услужних грађевина није био адекватан. То је резултирало изградњом бензинских станица на мјестима гдје *има* и гдје *нема стварних потреба и просторних могућности*. Бензинске станице на овим просторима грађене су углавном спонтано и неконтролисано. Тим проблемом углавном су се бавили општински органи, иако је законом регулисана надлежност министарства за изградњу тих грађевина уз магистралне и регионалне путеве.[212] Недостатак кадрова, стручне и законске регулативе из области просторног уређења, неспособност сагледавања свих потреба од цјелине ка детаљу, већ рјешавање по захтјеву, “ad hoc”, од случаја до случаја, није ни могло произвести много бољу ситуацију уз појачан притисак и без ангажовања цијеле друштвене заједнице.

Недостатак развојних и спроведбених планских докумената, неспремност постојећих планских рјешења да цјеловито сагледају све потребе у простору, синхронизују активности свих актера и донесу јединствене критеријуме, опредијелили су ресорно министарство да у Измјенама и допунама Закона о уређењу простора пропише доношење подзаконског акта[213] по којем би се градиле бензинске станице на оптималним и прихватљивијим мјестима у простору (док се не донесе одговарајућа просторно-планска документација на основу које би се издавала одобрења за грађење). У циљу превазилажења затеченог стања на терену, у Закон о јавним путевима уграђена је клаузула по којој би се статус: “Затечено стање грађевина у заштитном путном појасу се привремено задржава до привођења трајној намјени у складу са просторно-планском документацијом пута.”[214]

212 Види члан 75. став два, тачка 8. *Закона о уређењу простора - Пречишћен текст* “Службени гласник Републике Српске,” број 53/02.

213 Види члан 154. став један, тачка 12. *Закона о уређењу простора-Пречишћен текст* “Службени гласник Републике Српске,” број 53/02, створена је обавеза за израду Подзаконског акта о условима за изградњу бензинских станица, уз регионалне, магистралне и аутопутеве, да би се унаприједило стање у области.

214 Види члан 49, став два, *Закона о јавним путевима,* “Службени гласник Републике Српске,” број 3/04.

IDEAL PETROL
IDEAL PETROL
IDEAL PETROL
Logistik und Transport
© 2008 Tele Atlas
© 2008 Europa Technologies

Приоритетна активност је израда студија, стратегија, просторно-планске документације, како бисмо пронашли одговарајући распоред ових грађевина у простору, омогућили им перспективну будућност. Треба им понудити просторно, економски, еколошки, безбједносно прихватљиву локацију, самоодрживо мјесто за будућност, ускладити интересе свих актера у простору. Бензинске станице не смију изазивати саобраћајни конфликт, угрожавати безбједност учесника у саобраћају на истраживаној територији. Изналажење оптималних репера за постојеће и будуће специфичне саобраћајне грађевине у путним појасевима значило би квалитетан напредак, добробит за све заинтересоване актере и учеснике у саобраћају. Као **полазна основа за рјешавање уочених проблема јесу глобални критеријуми за локацију бензинских станица** др Радомира Малобабића:

- "*Критеријуми који валоризују саобраћајне потребе за бензинском станицом,*
- *Критеријуми који валоризују опште урбанистичке потребе и садржаје,*
- *Критеријуми који валоризују квалитет животне средине,*
- *Критеријуми који обухватају друге факторе и правила (безбједност, војни асапект) и др.*"[215]

215 Радомир Малобабић, *Просторно-урбанистички услови за локацију бензинских станица,* Зборник радова са симпозијума Стратегија развоја градова и саобраћај, Теслић, 2001. године, стр. 215 и даље.

4.0. ВРИЈЕДНОСТИ НАРОДНЕ АРХИТЕКТУРЕ

"Архитекти, кипари, сликари, сви ми морамо се вратити занату. Умјетник је занатлија вишег ступња, у занатству је праизвор стваралачког обликовања..." (W. Gropius).

Основни квалитети народног градитељства огледају се у животним условима, еколошким димензијама: чистом ваздуху, води, тлу; уклапању у природну средину, елиминацији буке (миран и спокојан живот у мањим групацијама, засеоцима), избору здравог земљишта за градњу (превентивним избјегавањем подземних токова воде испод куће, те негативног зрачења), добрим сусједским односима (нема отуђености становника), стварању заједничког, интимног простора за породицу у кући уз огњиште, као и вани у оквиру источног дворишта. Заштита породице, као примарне социјалне групе, била је приоритет, а хармонија у простору императив, са задатком избјегавања конфликта природне и изграђене цјелине. Цијена очувања домаћег мира и хармоније породичног живота условила је дислоцирање собе за госте на одређену дистанцу од куће, код улаза у задружно насеље. Дневне миграције, обављање свакодневних привредних активности, остварене су на најкраћи могући начин, кроз кућу, од источних у правцу западних врата. Најсврсисходнија и ефикасна веза повезивања два дворишта, двије активности у простору, дала је додатни значај кући, централном реперу унутар задружног стана.

Набројани квалитети народног градитељства, очигледно нису имали довољан утицај на развој села данас, те имамо апсурдну ситуацију, гдје се **у селу гради до загушености, мимо стварних потреба и навика**, заборављају се традиционалне вриједности, бришу регионалне особености, прохтјеви су чудни, а потрошачки менталитет тражи доказ кроз величину и волумен, садржај остаје упитан, кида се хармонија у простору, **напушта градитељска традиција**. Присутна је хладноћа вјештачких, неприродно изабраних материјала, село се гради под утицајем града. Викендице, виле, ранчеви, као и други облици секундарног становања, **уништавају прелијепе крајолике наших села**. Интензивна послератна обнова, уз изградње избјегличких насеља у приградским дијеловима, доводи до **напуштања кућа и комплетних домаћинстава на селу**. Велики број насеља је оштећен, а села немају одговарајућу инфраструктуру, те су присутне сталне миграције у правцу града, **док села напросто нестају - изумиру**.

4.1. Еколошки квалитети

"...Ми дјелујемо у складу с природом...сваки орган у тијелу обликован је адекватно функцији...постојање функције отвара пут постојању таквог облика простора који му одговара." (Hugo Haring)

Свијет не почиње и не завршава архитектуром, али је чињеница да има значајно мјесто у нашој култури и свакодневици, односно значајно утиче на наш живот. **Морали бисмо се зато вратити изворним принципима (законитостима настајања), стварним вриједностима**. Циљ је очување здравог живљења, привређивања, становања и боравка у селу, очуватње квалитета животне средине "у духу локације мјеста". Интегрисање куће у окружење тражи и разумијевање свих релација зависности и узрочности локације. Морају се укључити еколошки стандарди код избора локације (повољна клима и оријентација нису довољне). Треба сагледати близину загађивача, анализирати њихов утицај, нпр: правци доминантних вјетрова, ток ријеке и сл. Поред анализе чврстоће тла на притисак и нивоа подземне воде, неопходно је анализирати укупан утицај земљишта на здравље корисника, укључити нова еколошка мјерила и димензије.

Можемо ли учинити корак напријед, урадити програме обнове напуштених домаћинстава у нашим селима, те нас саобраћајно повезати и инфраструктурно добро опремити у заједнички систем полицентричних насеља? Потребна је активна подршка широке друштвене заједнице да би се ускладио територијални размјештај популације, унаприједила инфраструктура, системски побољшали услови привређивања. Треба садржајно осмислити живот у селима и промишљеније вршити избор материјала за градњу. **Куће, зграде, заклоне треба пројектовати и градити природније и прилагодљивије стварним потребама и у хармонији са природом. Тако обликоване грађевине биле би разноликије, слободније, спонтаније, али и људскије.**

4.2. Здраво мјесто живљења

"...Ја настојим пројектирати од вањског ка унутарњем, а исто тако и натраг према вањском ...Волим комплексност и протурјечја у архитектури ...Архитект исто тако одабире колико и ствара." (Robert Venturi)

Првобитна средина коју је човјек затекао била је нетакнута природа. Преображај природне средине настаје моментом настањења човјека у њој, изградњом станишта за породицу. Трансформацијом физичког оквира, стана, насеља, града... почиње урбанизација простора. Човјек се ослобађа зависности од природе, покреће процес овладавања природом. Социолог Сретен Вукосављевић је стан дефинисао као "...место где се стало у кретању, застало, па према томе и означава начин на који се живело такорећи у покрету."[216] Дефиниција нас асоцира на словенско становништво које се бавило сточарством, селило са мјеста на мјесто (номади) у потрази за пашом, проналазећи прихватљиве предјеле, гдје су у почетку градили привремена - покретна станишта. Поред тих станишта, тамо гдје су природне погодности то дозвољавале, касније су грађена трајна насеља (куће, засеоци). Стан анонимног градитеља био је издијељен у три дијела:

Наведени примјери показују колико је битно непосредно окружење и природни амбијент у циљу стварања повољне микроклиме у грађевини и око ње

216 С. Вукосављевић, Из планинског села - кућа, 21.2. 1938. "Ни у језичким изразима - онима на пример, изведеним из глагола стајати и седети - нема ништа друго до неко указивзње на време када се почело стајати на једном месту. Значи, дотле није било стално (стајно). Сем оних који су општи у нашем језику, овде има и локалних израза. Рекне се, нпр: где стојиш; где живиш?"

- трајно станиште у селу; кућа - стан,
- привремена станишта; стан у планини и
- стан у пољу.

Сурови услови планине, немогућност трајног живљења усљед дуге и оштре зиме, честе поплаве у пољима, били су лимитирајући услови због којих је стално - трајно станиште лоцирано на мјесту између те две крајности, тамо гдје су услови за живот људи били оптимални. Градитељ је мјесто за кућу бирао на оптималном растојању између привремених станишта у пољу и планини, имајући у виду ниво развоја транспортних средстава. Избору локације, мјеста за кућу народни градитељ посвећује изузетну пажњу (руководи се по традиционалним принципима и предањима, одређује здраво и срећно мјесто). Одлучујућу улогу имају начин привређивања и природни услови. Мјесто за кућу тражи првенствено у завјетрини, што је логичан избор због оштре климе. Настоји да локација буде сува, оцједита, стабилна, добро осунчана, да има исправан положај садржаја у односу на инсолацију. Спознао је проблеме утицаја подземних токова воде, опасност изградње на таквом мјесту. Анализира и правилно третира близину природног извора воде, бунара. "Жива" - питка вода подразумијевала је већи стамбени комфор, квалитетнији живот - опстанак. Ипак јој се градитељ не приб-

Наведени примјери показују колико је битно непосредно окружење и природни амбијент у циљу стварања повољне микроклиме у грађевини и око ње

лижује толико да би испарењима, влагом, угрозио чланове домаћинства, брвна грађевине задружног стана. Опредијелио се радије да воду носи мало даље до куће, или регулише водоток ако има могућности. Локацијом куће и осталих грађевина окомито на изохипсе квалитетно је искористио природни нагиб терена. У кући денивелацију под собом користио је за оставу, а код појате денивелацију терена користио је сврсисходно за улаз ситне стоке или као оставу за сијено, да би под вајатом или амбаром, поново висинску разлику искористио за разне оставе. **Градитељ је живио са природом, осјећао је стварност живота**. Кућу је лоцирао по страни, на земљишту које се не обрађује (неплодно тло). Избором мјеста за кућу штитио је плодно, зиратно земљиште (које је било у оскудици). Све су грађевине грађене на контакту обрадивог земљишта са неплодним, али градитељ никад није прелазио ту границу, тј. угрожавао плодно тло. Постигнута је потпуна хармонија изграђене грађевине и природног окружења. На мјесту локације, у окружењу, нема трагова грађења и деградације природе. Народни градитељ пројектује, гради простор у којем ће живјети са породицом. Изграђени простор је резултат стварних потреба и могућности, одраз локације, природних и регионалних особености. Градитељ органски обликује простор, ствара хуману архитектуру, по мјери човека. Код лоцирања у простору поштује право на видик, уважава у потпуности сусједа и окружење. Као градитељ и корисник сопствене грађевине истовремено, настоји да буде задовољан резултатом свог рада, испоштује потребе, прохтјеве, навике. **Данашња људска станишта, која су дизајнирали урбанисти, планери, те бројни стручњаци из разних области, врло често нису успијевала да задовоље потребе и жеље њихових становника**. Интереси, захтјеви и жеље нису адекватно избалансирани у процесу планирања, док је дизајнирање насеља измакло контроли. Потребно је обезбиједити адекватно учешће јавности, као скуп смишљених техника, да бисмо осигурали квалитетнија станишта, насеље које задовољава реалне, неопходне потребе садашњих, али и будућих становника. Користећи позитивне вриједности народног градитеља, преводећи их у савремене услове, поштујући континуитет живота, регионалне осебености, друштвено-економски развој, **остварићемо задани циљ, здрав живот цјелокупног становништва на истраживаној територији**.

Заборавили смо значај избора локације, вриједност мјеста - genius loci. У Европи и свијету све више пажње **посвећује се здравом и срећном мјесту живљења**. Еколошки принципи које је познавало наше традиционално градитељство сада су на цијени. Становништво је дошло до спознаје о штетним утицајима, те не преза и од алтернативних метода утврђивања негативног зрачења подземних вода у кући, стану, на радном мјесту, како би се заштитило од њих.

4.2.1. Стамбена изградња

"...зграда има облик који испуњава функцију као људски органи који испуњавају своју животну функцију. Органиченост произлази из функције која диктира облик." (Hugo Haring)

Увод

Стан је основна људска потреба, предуслов репродукције људи у нашем климату. Становање, са радом, рекреацијом, животним окружењем, битна је и незаобилазна функција у планирању, уређењу и коришћењу простора.

Незаобилазно питање у стварању визије је: *За кога правимо куће, какве су му потребе, прохтјеви и навике? Има ли ту потребе за наметањем личног става архитекте и до које мјере?*

Сопствени став архитекте понекад је истакнут у виду потреба за фотографисањем, показивањем, доказивањем ауторског рада, али се не би смио одразити на квалитет здравог живота корисника стамбене јединице. У стамбеном простору најдуже се задржавају мала дјеца, ученици, старије особе, чиме он значајно **утиче на формирање личности својих корисника**. Психички гледано, човјеку кућа пружа мир, спокој, сигурност, топлину породичне заједнице; омогућава блиске међуљудске односе, интиму, повлачење у изолацију, зависно од потребе. Истовремено, кућа задовољава и одређене социјалне функције: обављање породичних послова и обавеза, окупљања и контактирања унутар чланова породичне заједнице, комуникацију са рођацима, пријатељима, познаницима пружа неопходне хигијенске и друге разноврсне потребе. Стамбена јединица која нема одговарајући амбијент за нормалан живот штетно утиче на здравље својих корисника. Становници често бивају изложени специфичним и неспецифичним морбогеним факторима, који резултирају разним болестима (усљед недовољне квадратуре, хигијене, неадекватног комфора, присуства влаге, лошег осунчања и освјетљења, присуства алерегена, слабе звучне изолације, што условљава настанак нервозе и појаву обољења код људи). Напријед речено указује на то колика је битна улога стамбене јединице у формирању здраве личности.

Професионална је обавеза посветити одговарајућу пажњу, обезбиједити оптималне услове за здраво становање и елиминисати све факторе и околности које стан могу учинити морбогеним.[217] Не смије се занемарити проблематика природног окружења, јер дефицит зеленог фонда уз стамбену јединицу значајно утиче на квалитет живота (микроклиму, загађеност ваздуха, влажност унутар зграде и око ње, прејаку инсолацију и слично). Ријетка су на-

217 Види више, Кристоферовић - Илић, Радовановић, Вајагић, Јефтић, Фолић, Крњетин, Обркнежев Комунална хигијена, Прометеј, Нови Сад, Друго допуњено издање, 2003. године, поглавље 15, Хигијена становања, стр. 303 - 327.

Успјешне интерполације Б. Стојановића у центру Бањалуке

сеља на истраживаној територији, али и у ширем окружењу, у којима је обезбијеђен минимум од 20 м2 зелених површина по једном становнику (Бањалука је то имала, а од већих градова у бившој Југославији, само је Љубљана успјела одољети експлозији ширења и одржала потребан ниво зеленила). Стање зелених површина у насељима је на изузетно ниском нивоу. Присутне су негативне тенденције које се огледају у појачаном интензитету изградње на зеленим површинама унутар урбаних подручја, разним интерполацијама, **погушћавањима, без претходних анализа капацитета животне средине**. Треба успоставити адекватно праћење како бисмо правовремено интервенисали на побољшању микроклиме и хигијене насеља. Обавеза свих становника је очување дијелова нетакнуте природе у насељу. У урбаним насељима као компензација за башчу и врт (тамо гдје их нема) може бити оплемењавање биљним фондом отворених простора, тераса, балкона, лођа, фасада, кровних тераса и сл. Ограде, као границе јавног и приватног, неопходно је правилно осмислити. Као могуће алтернативе нуде се “живе” ограде или ограде од природних материјала, које уз мини-врт могу представљати значајан декоративни и функционални елемент, створити пријатан кутак природе уз нашу стамбену јединицу, обезбиједити интимнији простор са повољнијом микроклимом, од уобичајене праксе поплочавања бетоном, асфалтом, те отуђење пуном високом оградом.

Кратак осврт на народно градитељство

"...Неолитска села представљају прву трансформацију свијета у функцији људских потреба, а та трансформација се наставља преко првих стамбених типова..." (Aldo Rossi)

У тешким друштвено-економских условима живота и рада **народни градитељ** је, усљед опште неимаштине, заосталог феудалног система, **градио стамбени простор скромних димензија** и нивоа обраде, као одраз укупне ситуације у друштву. **Функционална организација становања народног неимара била је врло занимљива**. Анализом размјештаја грађевина унутар задружног стана, праћењем његових развојних могућности, флексибилности организације, начина живота младих, одраслих, старих и ожењених чланова задруге, може се констатовати да је градитељ изузетно квалитетно, искрено и истинито рјешавао постављени му задатак, у складу са друштвено-економским условима, потребама, захтјевима и могућностима инвеститора, те успио **успоставити хармонију природне и изграђене средине у простору**. Чврста, логична, понекад и смиона веза са тлом, одлично уклапање у окружење и природу, уз приоритетно, практично и ефикасно рјешавање функционисања привредних дјелатности... довољно говоре **о складу организације и функционалног распореда различитих дјелатности, становања, рада, одмора**. Поштовање и уважавање услова локације (природе, сусједа, видика), говори **да су изабрана мјеста за изградњу грађевина претходно пажљиво и студиозно анализирана**. Градитељ је циљано експериментисао, стварао смиона рјешења на границама стабилности. Бирао је повољне услове за микролокацију, са адекватном микроклимом за грађевину. **Обезбјеђивани су здрави хигијенски услови за насеље, уз потпуно уважавање затеченог (природног и изграђеног) амбијента**. Планирана изградња подређује се вриједностима услова мјеста, осунчању, подземним токовима воде, природним феноменима; магли, вјетровима, падавинама, **да би се обезбиједили повољни услови за здрав живот породице**. Избор мјеста градње вршен је у складу са неписаним правилима. Локација је изграђивана и уређивана пажљиво, складно, компромисно. Народни градитељ је **задружни стан схватио и градио као интегрални дио природне средине. На мјесту локације и у ближем окружењу није било видљивих трагова грађења (нема вјештачке промјене, девастације амбијента у простору**). Органски распоред грађевина, функционално распоређених у складу са условима ло-

кације, диктиран волумен грађевина у складу са људским димензијама, уз обликовање које прати складне природне облике, основни су критеријуми који омогућавају услове здравог становања, које народни градитељ досљедно поштује. **Резултат је здрава, компромисно изграђена човјекова средина**. Унутар задружног стана и око њега било је довољно простора за игру дјеце, интимног простора за породицу, младе, старије, ожењене, за све чланове многобројне и вишеслојне задруге, а у породици није било отуђења. **Поштован је домаћи мир, љубоморно чуван породични склад и хармонија унутар породице**. Ожењеним члановима задруге омогућен је адекватан мир унутар издвојене, засебне грађевине (зграде, вајата, кијера, џере), која је лоцирана у источном дворишту и оријентисана на кућу. Стан народног градитеља био је хумана, људски топла, функционално јасна, флексибилна стамбена јединица у којој је сваки члан задруге имао одређени степен интимности унутар заједнице, али му је пружена прилика за богат друштвени живот унутар задруге. Народном градитељу задружни стан обезбјеђује социјалну функцију, омогућава основне физиолошке потребе, пружа задовољство, психички мир, даје могућност вишенамјенског коришћења у виду флексибилне организације, омогућује промјене, доградње, зависно од раста и опадања породице. Тежње инвеститора и градитеља за већим габаритима, смјелијим конструктивним и функционалним рјешењима, бољим стамбеним комфором, покретачки је мото развоја стана, из прошлости до данашњих дана. Човјекова потреба за живот у заједници, на окупу, заједничком мјесту, на којем рјешава значајна питања сопствене егзистенције, условила је развој постојећих и изградњу нових насеља (руралних и урбаних). **Микроклиматски услови у насељима и квалитет стамбене јединице данас имају пресудну улогу на здравље људи који бораве у њима**.[218]

Стамбене потребе не могу се свести само на изградњу физичког оквира (куће, виле, вишепородичне зграде, стана). Захтијевају вишеслојну и комплексну анализу од ширег окружења, преко микрорејона, концепта насеља и квалитета животне средине у њему, па све до микролокације појединачних корисника у насељу. Треба анализирати све услове који могу на било који начин деградирати човјекову средину, угрозити квалитет живота становника у њима. Границе и зоне међусобних утицаја врло су битне, јер се унутар интегралног сагледавања цјелине издвајају непосредни утицаји са насеља на појединачне грађевине унутар насеља. Не смијемо ни на тренутак изгубити из вида чињеницу да градећи стамбене јединице човјек изграђује, сопствену средину, одређује услове живљења будућим становницима, изграђује себе.

218 Види више: Кристоферовић - Илић, Радовановић, Вајагић, Јефтић, Фолић, Крњетин, *Обркнежев Комунална хигијена*, Прометеј, Нови Сад, Друго допуњено издање, 2003. године, поглавље 13, Хигијена насеља, стр. 285 - 296.

Послије Другог свјетског рата, користећи савремена технолошка достигнућа, изгубили смо се са трасираног пута народног градитеља. Нисмо схватили да угрожавајући услове природне средине, деградирамо и услове становања-живљења, да се отприрођујемо. Проблем стамбене изградње социјалистичког начина привређивања истицан је већ седамдесетих година минулог вијека. Нагомилавањем станова по **квантитету** изградње у циљу **задовољења социјалне правде, свакоме по стан, потпуно је** деградирао појам **квалитет стана**. Тиме су угрожени основни услови здравог становања. Законом је из личних доходака свих запослених издвајан дио средстава, по аутоматизму, за стамбену изградњу. Омогућен је константан прилив финансијских средстава у стамбени фонд, односно обезбијеђен је континуиран процес изградње станова. Изграђени стан се додјељивао, **добивао на поклон**, а поклону се, традиционално у народу, "**не гледа у зубе**," па су грађевинари и финансијске институције СИЗ-ови једини профитирали од интензивне и друштвено усмјерене стамбене изградње. Грађени су станови сумњивих квалитета, без тржишне утакмице (нелојална конкуренција), јасне перспективе, ефикасне друштвене контроле квалитета стана и насеља. Тиме је нанијета велика штета појединачним корисницима - станарима, општем интересу друштва у цјелини. Рјешавајући кризу недостатка станова, слијепо се држећи зацртаних смјерница, обезвриједили смо основне квалитативне вриједности становања, угрозили здрав живот човјека у њима. Данас у центрима урбаних насеља имамо технолошки најопремљенији стамбени фонд,

Новоизграђен Дрвен Град са кућом Емира Кустурице доказ су хармоније природне и изграђене средине у традиционалној архитектури.

Очувана традиционална кућа на Лисини, Мркоњић Град. Овој се кући ни данас не може прићи аутом.

са врло лошим условима човјекове средине, самим тим нездраво становање, без обзира на изразито висок комфор опремљености појединачних станова.

Већину данашњих људских станишта-насеља дизајнирали су урбанисти, планери, бројни стручњаци разних профила. Врло често нису успијевали да задовоље жеље и потребе будућих становника. Интересе, захтјеве и жеље нису адекватно избалансирали у процесу планирања, дизајнирања насеља. Тренутна ситуација на овим просторима је доста слична оној од прије педесетак година. Ратним збивањима девастиран је стамбени фонд, повећане миграције, истакнут дефицит стамбеног простора. Тешка економска ситуација, низак животни стандард становништва, плодно су тло за нове махинације и спекулације у простору, што се неминовно одражава на услове становања. Осиромашене друштвене групе присиљене су да станују у импровизованим грађевинама, у насељима која не могу пружити основне физиолошке, психолошке и социолошке функције становања. Живот на рубу егзистенције, у апсолутно неприхватљивим санитарно-хигијенским условима, одражава се на здравље тих становника и формирање личности. Надзиру се позитивни ефекти тржишта, подиже се стандард у планирању, пројектовању, изградњи станова у већим насељима, али се још не мијења радикално затечено стање, за шта је потребна израда и доношење **стратегије у области становања**. Услови становања директно се рефлектују на здравље човјека те узрочно посљедично **утичу на формирање личности, понашање у друштву**. Зато уочене пропусте треба одмах отклањати, јер изазивају посљедице у виду бунта, отпора, неповјерења, а манифестују се кроз: непоштовање закона, насилно и непримјерено понашање, агресивност према окружењу, простору, сусједу, држави. То су само неки од разлога због којих хитно треба да интервенишемо. Изражен рушилачки менталитет код дијела становника у природи и човјековој средини, само је манифестациони облик **исказивања незадовољства амбијентом живљења**.

Комунална инфраструктура

"...у истинској архитектури чак и најмањи детаљи требали би имати спиритуално и функционално значење и сврху."
(Пугин, XIX вијек)

Недопустиво дуго траје лоше стање у комуналној инфраструктури стамбених насеља. Закон о комуналним дјелатностима,[219] на нивоу општина, има традиционално лошу примјену. Не осјећа се воља ни жеља за поправком стања. Грађани-станари су онемогућени да одлучују о управљању инфраструктуром, тј. да креативно учествују у сопственом развоју насеља. Слична је ситуација са Законом о грађевинском земљишту,[220] који захтијева хитне измјене, допуне, доношење подзаконских аката, чиме би се створили инструменти за његову адекватну примјену. Нејасна приватизација јавних комуналних предузећа, као и тешко стање у водоводима и предузећима за топлификацију указују на то да витална животна питања у стамбеним насељима имају континуиран, акутан проблем функционисања, на шта се хитно мора адекватно реаговати. Закон о комуналној полицији[221] уводи мало оптимизма, нуди практичне помаке појачане контроле, има ефикасне правне мјере за досљедну примјену комуналних прописа.

Становање и реформе

"...умјетност почиње гдје техника завршава... архитектура је техника у лијепој форми..."
(Hendrik Petrus Berlage)

Да би задовољио потребе породице, човјек је градио склониште, заклон, стан, зграду, физички оквир у којем проводи значајан дио времена, формира породицу. Архитектуру 19. вијека јасно су обиљежиле јавне грађевине, док су истакнути градитељи у 20. вијеку, од почетка до краја, преокупацију у истраживањима и креацији налазили у кући за становање. Породична зграда представљала им је изазов, експеримент, лабораторију идеја, мјесто провјере знања, ненадмашно занимљиво подручје истраживања и креације. Била је она и мјесто доказивања у којем умјетник пројектује и организује породични живот у цјелини.

Планирање и пројектовање стамбеног простора преплиће се са пројекцијом живота, провоцира полемичке расправе о реорганизацији простора за породицу у минулом вијеку. **Зах-**

219 *Закон о комуналним дјелатностима* "Сл. гласник Републике Српске" број 11/95, исправке 18/95, измјене и допуне 51/02.
220 *Закон о грађевинском земљишту* "Сл. гласник Републике Српске" број 86/03.
221 *Закон о комуналналној полицији* "Сл. гласник Републике Српске" број 85/95.

Стамбени блок Б. Стојановића, позитиван помак у станоградњи Бањалуке

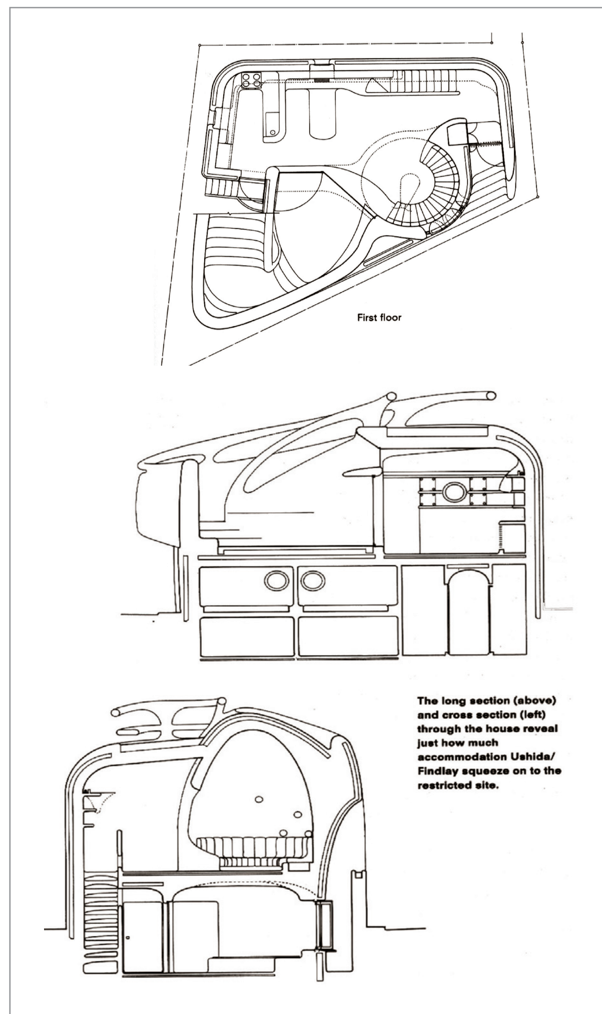
тијева пуно шири приступ и расправе о стварању предуслова и дефинисању правила грађења здравог становања. Квалитативна промјена са унапређењем живота у стамбеном насељу и микролокацији стамбене јединице су императив. Помјерајући размишљања ка суштинским аспектима архитектуре, као оквиру живота у стану, насељу, граду.., физичком оквиру у којем се побуђује и диктира импресија, одређује угођај и визуелни комфор, дефинишу вриједности простора, потребно је универзални језик архитектуре приближити студентима.

Бурне расправе о идентитету, култури живота, потреби за дијалогом куће и предјела, стварним вриједностима живота, испуниле су бројне странице стручне литетатуре, али недостају суштински помаци у пракси.

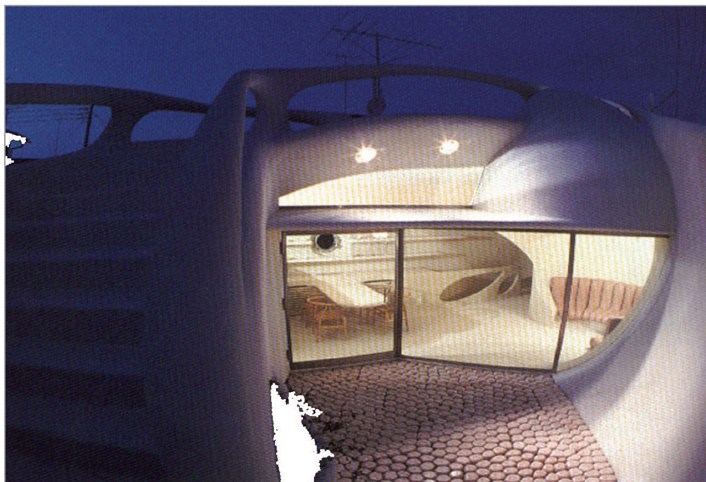
Развој и опстанак цивилизације уско је везан за питање образовања инжињера, као виталне полуге високошколског образовања уопште, а посебно у обнови девастираног простора, као што је то случај на нашим просторима. Образовање инжињера по Болоњском моделу је наша историјска шанса да заједно са свим земаљама Европе створимо јединствен систем образовања и истраживања. Поставља се питање шта сваки појединац и друштво у цјелини треба **да учине како би пружили помоћ и подршку овом процесу**. На Архитектонско-грађевинском факултету у Бањалуци, у оквиру области Пројектовања, на предмету Стамбене зграде, ремоделовање наставе у процесу приближавања европским стандардима од наставника, као модератора промјена, захтијевало је предузимање одређених корака.

Припремајући се за примјену Болоњских принципа на новој генерацији уписаних студената, који ће наставу на нашем предмету слушати у зимском семестру 2005/06. године, заједнички са студентима завршних година, Одсјек архитектура, осмислили смо и извршили одређене припреме.

Постављен је циљ: спремно дочекати младе колеге и активно их укључити у процес интерактивне наставе. Размишљања су ишла у правцу да студентима побудимо интерес за тимски рад, активан и партнерски однос у наставном процесу, стимулишући их за циљана истраживања у области. Безрезервна подршка студената у започетом процесу, њихова младост, ентузијазам, били су покретачка снага иницирања процеса промјена и унапређења у друштву, а жеља за успјехом и доказивањем охрабрила нас је да истрајемо на зацртаном путу, без обзира на бројне потешкоће. **У ствари, искористили смо позитивне смјернице из Болоњског процеса да бисмо подигли квалитет наставног процеса на предмету, стварајући јединствен образовни профил стручњака, оспособљеног да ефикасно и практично примијени стечено знање из процеса образовања у пракси**. Настојимо образовати стручног, рационалног, ефикасног инжињера, који посједује мултидисциплинарно знање, оспособљеног за тимски рад и партнерски однос. Започета реформа наставних планова обезбјеђује мобилност студената, наставника и истраживача у превазилажењу некомпатибилности наших образовних система са европским, да бисмо дали допринос у унапређењу атрактивности и конкурентности европског простора високог образовања. Стимулисање истраживања студе-

Кућа у Јапану,обликовање тема за будућност

Кућа у Јапану,обликовање тема за будућност

ната на задату тему кроз семинарске радове, јавне одбране, трибине, разговоре и размјену искустава са стручњацима из праксе, омогућиће нам упознавање са новим стручним методама, стандардима, створити квалитетну подлогу за даља системска истраживања у области. Континуираном едукацијом, теоретски стечено знање и искуства из праксе настојимо трансформисати у наставни процес како би се студенти адекватно припремили за практичан рад по завршеном студију.

Пратећи нове тенденције у становању, вреднујући теоретска разматрања, настојимо објективизирати визије рјешења за будућност. **Анализира ли се породица, као основна друштвена група, схватиће се да су традиционалне шеме становања битно измијењене**. Људски вијек се продужава, нација стари, значајно се мијењају потребе. Контакт човјека и природе, и поред свих елемената заштите, своди се на минимум. У односима човјека са човјеком долази све више до отуђења. Регионализација, глобализација и технолошки напредак значајно утичу на концепт становања. Довољна је и ова кратка анализа да отвори многа питања, побуди и стимулише креацију за нова истраживања. Подизањем професионалне одговорности, еколошке свијести, правовременим и адекватним укључивањем јавности настоји се омогућити транспарентност и контрола квалитета нас-

тавног процеса у области становања. Праћењем савремених тенденција у становању, коришћењем искустава и вриједности традиционалне архитектуре, упознавањем са биоклиматским планирањем, минимализмом и самоодрживим у стамбеној архитектури, стварамо подлогу за конкретне приједлоге и сугестије у процесу доношења стандарда (усклађених са ЕУ) и рјешавању виталних питања у истраживаној области. Активности на предмету одвијају се континуирано и поступно, корак по корак, у складу са могућностима, праћењем стања промјена на терену, указивањем на примјере добре праксе, али и на пропусте, стварањем повољнијих услова за садржајан и ефикасан рад.

Желимо јавност упознати са стеченим искуствима из наставног процеса и размијенити их са свим корисницима у простору, дајући им прилику да изнесу свој став и да интервенишу у процесу, омасове га и унаприједе. Учећи се на грешкама и пропустима, настојимо превентивно дјеловати како бисмо унаприједили стање у области. На овај начин студентима се пружа могућност да још током наставног процеса у свој образовни профил угра-

Ентеријер, насеље повишеног стамбеног комфора са визурама на град, дипломски рад АГФ, Вишекруна Вук, јули 2007

де модел "цјеложивотног учења," без којег се не може ни замислити инжињер архитектуре, који се мора континуирано едуковати. Сматрамо да би формирање струковне асоцијације /удружење архитеката, просторних планера, грађевинских инжињера.../ по угледу на ЕУ, са циљем међусобног повезивања, равноправног учешћа, подизања квалитета, поштовања стручног кодекса и равноправног учешћа наших стручњака на територији Европе и широм свијета - дало простора да наша образовна институција адекватније и садржајније сарађује са праксом.

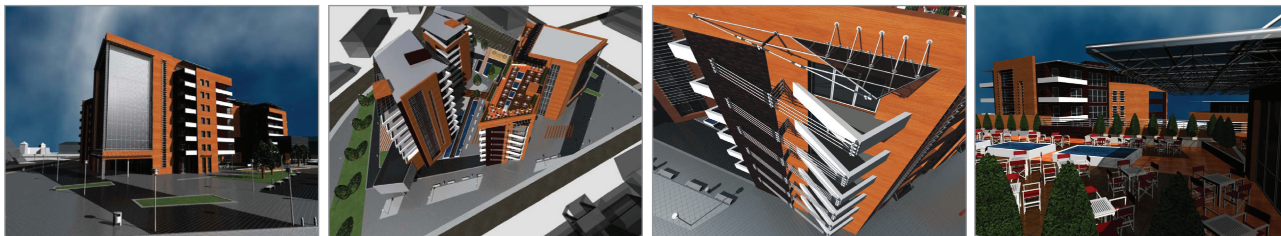
Стручни савјет и уредништво Магазина за архитектуру, градњу и дизајн БиХ (АГД),[222] подржали су наше активности и идеју водиљу те омогућили доступ тема широј стручној јавности. Прихватили смо приједлог и сугестију главног и одговорног уредника Магазина да заједнички организујемо разговоре о архитектури на задане теме како бисмо кроз **размјену искустава наставника, стручњака из праксе и студената дошли до заједничких смјерница у концибирању здравог амбијента становања и живљења на**

Перспективни приказ, насеље повишеног стамбеног комфора са визурама на град, дипломски рад АГФ, Вишекруна Вук, јули 2007

222 Предметни наставник је у јунском броју 2005. године Магазина АГД најавио изузетно занимљив серијал обављених истраживања студената на предмету Стамбене зграде Архитектонско-грађевинског факултета у Бањалуци, који ће бити излаган у наредним бројевима.

Перспективни приказ насеља "Центар", Ивана Богуновић, АГФ 2006

овим просторима. У име асистената, сарадника и демонстратора на предмету, свих студената без чије помоћи и непроспаваних ноћи ова идеја не би угледала свјетло дана, захвални смо на подршци.

Почетни резултати у истраживањима студената видљиви су и обећавају. Од наших свршених студента очекујемо да наставе започета истаживања, усавршавањем у оквиру магистарских и докторских студија како би се активно укључили и помогли у наставном процесу. Позивамо стручну јавност да својим примједбама, сугестијама, критикама и новим сазнањима даје активан допринос у профилисању и унапређењу процеса реформе кроз партнерски дијалог и сарадњу.

Перспективни приказ насеља "Булевар", Ана Иштванић, АГФ 2006

Ситуација

Процес становања са освртом на Етапни план

"Задатак архитекте се не састоји у постављању готових и перфектних рјешења, већ у могућности да кориснику пружи услове за његову сопствену надоградњу." (Herman Hertzberger)

Устав Републике Српске и БиХ одређује да држава ствара могућност да њени држављани лако обезбиједе примјерено становање. Законску регулативу у области стамбених односа истраживаног периода карактерисала је правна празнина.[223] Сложен и обиман посао, са темељним опредјељењима будућег развоја, тек треба израдити, прописати и усвојити. Према процјени из 1996.[224] године, 145.795 станова или 28,2% укупног стамбеног фонда Републике Српске је онеспособљено. Очувани број станова није био довољан за смјештај сталног (домицилног) становништва, а камоли за смјештај избјеглих и расељених лица. Глобалан дефицит станова за 1/3 становништва уз неравномјерну просторну распоређеност, неповољан однос рурално-урбано, немогућност повезивања становања и рада, утицао је да проблем станова у урбаним центрима постане тешко рјешив, са израженим дефицитом. У руралним просторима истовремено се појављује вишак стамбеног простора, односно суфицит, али нема инфраструктурних и друштвено-економских предуслова за живот и рад, па самим тим ни интереса. Реформа у стамбеној области започета је доношењем Закона о приватизацији државних станова[225] и Законом о фонду становања,[226] а настављена Законом о одржавању стамбених зграда.[227] Требало би да се нормативно-правно оконча доношењем закона о приватизацији пословних зграда, пословних просторија и гаража.[228] Бројни закони, са честим измјенама и допунама, уз интервенције високог представника за БиХ, Уставног суда, са доношењем правилника, упутства, измјенама и допунама истих, додатно су усложнили проблеме у стамбеној области, ослабили реформе. У ствари, није била урађена **јасна стратегија по питању реформе стамбене области, а питања прихвата, смјештаја, насеља-**

223 Примјењиван је *Закон о стамбеним односима БиХ* "Сл. лист СР БиХ", број 14/84, и Закон о надзиђивању зграда и претварању заједничких простора у станове у зградама у друштвеној својини, "Сл. лист СР БиХ", број 32/87, а у складу са Законом о измјенама и допунама Закона о стамбеним односима Републике Српске, "Сл. гласник Републике Српске", број 19/93 и 22/93. Високи представник за БиХ је својом одлуком донио Закон о укидању чланова у Закону о измјенама и допунама Закона о стамбеним односима, "Сл. гласник Републике Српске" број 31/99.

224 IMG-International Menagement Group, Republika Srpska-Assessment of War-Domaged Residential Buildins, Сарајево, марта 1997. године.

225 *Законом о приватизацији државних станова*, "Сл. гласник Републике Српске" број 11/00, са Измјенама и допунама закона ("Сл. гласник Републике Српске" број 18, 35/01, 47/02, 65/03, 3/04), донесено је Упутство о утврђивању откупне цијене стана и обрасцима за примјену закона, а које су објављене у "Сл. гласник Републике Српске" број 41/01 са измјенама и допунама ("Сл. Гласник Републике Српске" број 45/01,19/02, 55/02). Високи представник за БиХ је својом Одлуком о даљим измјенама и допунама закона о приватизацији државних станова "Сл. гласник Републике Српске" број 35/01 интервенисао и донио Одлуку о привременом обустављању приватизације станова, "Сл. гласник Републике Српске" број 65/00. Уставни суд је донио Одлуку о неуставности одредби става 2. члана 5. закона о Приватизацији државних станова, "Сл. гласник Републике Српске" број 63/01, на шта је одреаговано Упутством о примјени члана члана 28а. Одлуке о даљим измјенама и допунама Закона о приватизацији државних станова, "Сл. гласник Републике Српске" број 62/01, Упутством о провјери законитости уговора о коришћењу станова закључених и обновљених после 1.априла 1992.године и поступку утврђивања права на обнову уговора о коришћењу стана, "Сл. гласник Републике Српске" број 11/02. Донесена је Уредба о статусу станова откупљених прије доношења закона о приватизацији државних станова, "Сл. гласник Републике Српске" број 86/02.

226 *Закон о фонду становања Републике Српске*, "Сл. гласник Републике Српске" број 11/00.

227 *Законом о одржавању стамбених зграда,* "Сл. гласник Републике Српске" број 16/02, са Измјенама и допунама закона које су објављене у "Сл. гласник Републике Српске" број 65/03, донесен је Правилник о упису у регистар заједница етажних власника стамбених зграда "Сл. гласник Републике Српске" број 74/03.

228 *Закон о приватизацији пословних зграда, пословних просторија и гаража* је у више наврата упућиван у парламентарну процедуру и повлачен.

вања избјеглих и расељених лица нису адекватно третирана. Уочени неповољан просторни размјештај становања могао се осмишљеном активношћу насељавања знатно поправити. Непостојање стратегије у области становања, уз изостанак ефикасних системских мјера за обнову ратом уништених и оштећених станова, без стимулативних мјера за повратнике, нове становнике, недостатак мјера економске политике, које би омогућиле поправљање стања у области, створили су стихијско, често и неодрживо насељавање. Све активности у простору одвијале су се стихијски, спонтано, према тренутним условима, без јасних визија за будућност. То захтијева да се у наредном периоду овој проблематици посвети изузетна пажња; кроз конкретне мјере и активности мора се настојати унаприједити стање. На територији Републике Српске прије ратних збивања било је 499.718 станова (приватних 429.781 или 86%, а друштвених 69.937 или 14%).[229] Према подацима IMG, оштећен је 158.571. стан, те је расположив број станова за становање сведен на 341.147 станова. Процјене из марта 1996. године говоре да је у Републици Српској живјело 1.391.593 становника, са просјечним домаћинством 3,4 члана, тако да рачуница говори да је незбринуто било 231.693 становника или **дефицит од 68.145 станова**, односно упитни су подаци изнесени у Етапном плану о незбринутих 177.000 становника или 51.990 домаћинстава. У периоду од усвајања Етапног плана до данас десиле су се бројне промјене. Чињенице говоре да **није било стратешког прихвата избјеглих и расељених лица**, у виду планског насељавања становништва, у сличне услове живљења на новим просторима, а што је захтијевало стварање основних предуслова за адекватније услове живљења у постојећим насељима. Изостала је перспектива изградње станова на мјестима која пружају адекватну могућност живота и рада, тј. планска насеља која поштују регионалне особености. Уважавањем начина живота становника, омогућили бисмо им егзистенцијални минимум, дали развојну шансу за будућност. Избјегла и расељена лица су ипак била у највећој мјери препуштена сама себи. Доживљавали су кризу адаптације у промијењеним условима насеља, али и кризу егзистенције. Континуиране миграције становништва ка већим урбаним насељима настављају се и данас, док се села раселјавају, девастирају, празне, пустоше. Ствара се додатни притисак на градове и општинске центре, а они нису спремни, јер нису ријешили ни наслијеђене проблеме инфраструктуре из прошлости. Закон о надзиђивању стамбених зграда и претварању заједничких просторија у станове у зградама у друштвеној својини[230] је временски, просторно, својински, преживио, те је у постратној обнови био кочница у рјешавању стамбеног питања, на овај начин. Умјесто стварања позитивне климе за рјешавање виталних животно-стамбених питања на организо-

229 Податак из Етапног плана, поглавље 8. Становање, образовање и здравство, одјељак 8.1.1 Стамбени фонд, стр. 93.
230 *Закон о надзиђивању стамбених зграда и претварању заједничких просторија у станове у зградама у друштвеној својини,* "Сл. лист СР БиХ", број 32/87.

ван и јасан начин, неадекватан законски оквир створио је плодно тло за махинације. Велики притисак појединаца на општинске органе, а у циљу рјешавања стамбених питања, створио је **конфликт интереса**. Нејасан законски оквир, непрецизан и непредвидив поступак, све учеснике надоградње **исцрпљивао је** на периферним стварима у поступку, док су **штету трпјели сви актери у процесу**. Основни задатак будућих станара базирао се на изналажењу модела за рјешавање имовинских односа, уз енормно дуг поступак прибављања потребних сагласности и рјешења о одобрењу за грађење. Врло је мало простора остајало за друге, битне, суштинске ствари, као што су: анализа капацитета насеља, инфраструктуре, рјешавање обликовања, квалитет грађења, међусобног споразумијевања реализатора градње и корисника; нису утврђена јасна правила за све учеснике у процесу реализације надоградње. Неадекватна законска регулатива послужила је као параван за самовољу појединаца. Супротстављени интереси оних који су захтијевали доградњу, сналажење планера, пројектаната, постојећих станара, надлежних општинских органа, извођача радова, надзорних органа, **различити приступи у сукобу испреплетених интереса,** без прецизног законског оквира, нису ни могли довести до **правилне арбитраже**, нити до квалитетних и системских рјешења, те је **измјена законске регулативе постала императив**. Резултат су бројни конфликти у надоградњи, који често **просторно и обликовно девастирају окружење**, представљају деградацију постојећих грађевина, нарушавају амбијент насеља. Сви смо присиљени да као посљедицу тих активности **перципирамо непримјерене грађевине** у простору, **живимо и носимо се са њима** још низ година, а очигледно је све могло **једноставније и боље**. Требало је само више добре воље, системских рјешења како би се успоставио **партнерски однос и дијалог** са свим корисницима у простору, што је уједно **порука** за све будуће активности у простору. **Основа за све активности у простору мора бити план, који претходно усаглашаове ставова корисника и спречава могуће конфликте у простору, а истовремено доприноси квалитетном и хармоничном амбијенту живљења у насељима**.

Култура становања је на ниском нивоу. Одржавање стамбених зграда током рата није готово ни постојало. Ово питање још није ефикасно ријешено, није заживјело у пракси. Трансформација својинских односа приватизацијом станова, пословних зграда, простора и гаража је изузетно спора, те очигледно неће дати очекиване резултате. **Реформа стамбене области није била цјеловита**, била је дјелимична, вођена је “ad hoc”, **недостају јој јасни стратешки елементи**, као и **мјере политичке подршке** преточене у за-

конске инструменте, уз општедруштвену подршку за реализацију **стратешког плана**. Осјећа се недостатак јасних рокова носиоца активности, нема описа потреба, могућности, финансијских показатеља, циљева.., нема још ни **реалног снимка стања станова** на терену, њихове инфраструктурне опремљености, комфора, старости, као ни показатеља **колико се станова користи као секундарно становање** (процјене говоре да је то 10%, што значи да дефициту треба да додамо још 34.114 станова). Поставља се оправдано питање: **Колико имамо изграђених и напуштених станова у руралним просторима и шта урадити са њима?** Зашто су цијене станова и даље тако високе? Очигледно је да смо у овом процесу **заборавили непрофитабилно и социјално становање**. Политика кредитирања, финансирања као уставне обавезе доступности стану, заборављена је. Нису донесена правила грађења, па на тржишној утакмици често страдају неуки купци. Дошло је вријеме да урбане центре ослободимо енормног притиска, да мијењамо политику доминантне, нерационалне, распршене изградње породичног становања у градовима. Морамо заузети став у будућности о односу породична-вишепородична изградња, као и приватно - државно. Треба се ријешити незаконите изградње, направити планску дисперзију у насељавању, стимулисати полицентрични развој, који може ријешити неке од истакнутих проблема, али тражи успостављање јасних планских смјерница. Опредјељења захтијевају добру полазну основу, ажуран снимак стања, како би се могле анализирати стварне потребе за станом у простору, са свим предностима и манама постојећих насеља. Смјернице за будућност захтијевају хитно успостављање и ажурирање информационо-документационе основе о простору, те њено прилагођавање европској пракси, како бисмо успјешно и правовремено омогућили праћење и евентуалне корекције постављених визија развоја.

Да бисмо створили минималне услове за интензивну изградњу станова, претходно треба испунити стратешке циљеве планског распореда, припремити земљишта са адекватном инфраструктуром, донијети **адекватне нормативе и стандарде**. Посебно треба водити рачуна о свим битним условима као што су: привредни капацитети, радна мјеста, саобраћајне везе, простор за одмор, рекреацију, игру дјеце, инсолација за заштиту будућих корисника-становника; треба да донесемо адекватне нормативе и стандарде, којима ће се прописати и дефинисати квалитет становања као цјелине, уз уважавање природне и заједничке животне средине, са свим компонентама које утичу на цјеловиту функцију боравка, човјека у простору. **У циљу правилног и равномјерног развоја републике** треба **хитно прихватити начело полицентричног развоја насеља**, обнове руралних подручја, уз

стимулацију развоја села, са бољом инфраструктурном опремљеношћу и повезаношћу, како бисмо задржали људе на вјековним огњиштима. **Треба да створимо равноправне услове живота и рада у селу и граду, тј. омогућити живот тамо гдје је вијековима постојао његов континуитет, гдје постоје повољни природни и привредни услови, гдје има могућност егзистенције**. Осавремењавањем начина производње, примицањем прерађивачких капацитета мјесту живљења, треба задржати становништво села, не пресељавати га у градове, као што је то био случај до сада. Просторним уређењем руралних подручја са јасним визијама развоја стимулисаће се опстанак. Наша насеља морају имати мјеру, уважавати специфичности живота, регионалне особености, што је у пракси до сада, нажалост, ријетко био случај. **Становницима руралних подручја треба понудити компромис, едукацију, образовање, повољна практична рјешења живота и рада, пројекте, а не наредбе и присилу**. Ослободити се треба притиска изградње уз регионалне и магистралне путеве са директним прикључцима, као и распршеног, хаотичног насељавања, које захтијева скупу инфраструктуру. Плански груписана изградња, обједињене инфраструктуре са пратећим потребама насеља, управо омогућава ефикасно увезивање са транспортним коридорима. Није ли Хорације рекао: "Од какве су нам користи закони, ако нам недостају начела?" Вриједности народног градитељства код планирања, пројектовања, изградње куће - стана, на овим простора нису примијењена. Подлегли смо олако страним утицајима, стилу модерне, обрисали све регионалне особености поднебља. Друштвено усмјерено планирање је, по декрету и социјалној правди, на рачун квантитета, уништавало квалитет становања. Додамо ли томе трагична ратна збивања, те послератну обнову, стамбени проблеми постали су озбиљна кочница хармоничног и складног развоја у простору за будућност. Теоријске основе и методолошки поступци планирања стамбених потреба и становања заснивају се на базама података и секторским структуралним анализама; становништва и домаћинстава, као носилаца стамбених потреба, стана по врсти, димензијама, власништву, инфраструктурној опремљености, инсолацији, микроклими, комфору, уз исказивање стамбених потреба, кроз однос структуре домаћинства и структуре стана, са друштвено верификованим стандардима стана и становања. За практичну примјену недостају неопходни подаци и информације. Све предложено базирано је на процјенама које су плод пројекције становништва, домаћинстава, приватизације, довршења и изградње станова, као и ифраструктурне опремљености.[231] Податке добијене из више засебних извора неопходно је компарирати са осталим потребама како би се пројекције усагласиле.[232] Израдом пројекци-

231 Процјене су базиране на подацима групе Становништво, из Статистике су обрађени попис Ѐ81, Ѐ91, те интерног пописа избјеглих и расељених лица из Ѐ96, кориштене пројекције домаћинстава, чланова, инфраструктурне опремљености и конфора, скупљеног материјала из Фонда становања, Регистрације заједница станара, Локалне управе и др.

232 У прилогу су дати извори, нпр. Фонд становања РС је са 1. априлом 2004. године окупио је 48.110 станова укупне површине 2.702.829,03 м2, просјечне старости 29 година и просјечне површине по стамбеној јединици 56,18 м2, а дате су структуре по општинама.

је стамбених потреба за плански период 1996 (2001) - 2015, користећи достигнућа и анализу вриједности Етапног плана 1996-2001 у Просторном плану Републике Српске плански ће се усмјерити и просторно ускладити развој становања унутар избалансираног и равномјерног просторног развоја у складу са укупним развојем Републике Српске. **Водећи рачуна о просторно одрживом развоју и уоченим недостацима, дефициту и суфициту, те лошој просторној распоређености, потребно је ефикасним мјерама економске политике стимулисати развој руралних подручја и насељавање у њима, обезбиједити бољу инфраструктурну опремљеност, комуникативну повезаност, исказати квалитет животног окружења као стимуланс, постићи избалансиран однос изграђене и природне средине.**

Оцјена стања у становању са приједлогом мјера

"Ако је у души светлост, у човеку је лепота. Ако је у човеку лепота, у кући је хармонија. Ако је у кући хармонија, у држави влада ред. Ако у држави влада ред, у свијету је мир". (Кинеска пословица)

Да бисмо очували форму и структуру стамбених насеља, неопходне су интервенције на постојећим стамбеним насељима у виду реконструкције, санације, заштите средине, очувању еколошког минимума, уз унапређење и повећање јавних зелених површина у насељу и око њега (изградња заштитних шума), елиминацији буке, повећању комфора, контроли коефицијента заузетости и коефицијента изграђености парцеле, заустављању бесправне изградње и асанацији субстандардних насеља, обезбјеђењу инфраструктурне опремљености и минимума комуналних услуга у насељима, заустављању изградње насеља на квалитетном земљишту, контролисању прикључака, изградње у заштићеном путном појасу, едукацији и помоћи руралном становништву у рационалној и функционалној изградњи, **прописивању минималних стандарда за здраво становање у зградама и насељима, све у циљу очувања амбијента, сентимента и слике насеља које ће пружити егзистенцијални минимум за здрав живот у стамбеном насељу**. Проблем егзистенцијалног минимума, као и обезбјеђења услова за живот здраве породице, покретачка су снага развоја, стимуланс за изградњу квалитетније будућности. Стамбеном простору мора се омогућити квалитетна инсолација, одговарајућа микроклима, довољна величина и кубатура прос-

тора по особи, адекватна заштитита од буке, влаге, ризичних фактора (алергена, канцерогена, физичких или ваздушних полутаната). Треба га опремити адекватним санитарно-техничким условима (водовод, канализација, електрично напајање, гријање, вентилација) како би задовољио основне физиолошке потребе станара. Стану је неопходно да има: довољно и квалитетно освјетљење, све врсте квалитетних изолација, могућност природне и вјештачке вентилације, еколошки исправне, здраве уграђене материјале у конструкцију и облоге, да је заштићен од свих видова негативног зрачења изнутра и извана, да се контролише емисија радона из земљишта и грађевинских материјала.., неопходно је обезбиједити услове који спречавају нарушавање квалитета живота, а који настају као посљедица дјеловања физичке, психосоцијалне средине, стреса, отуђења унутар породице, у згради, незадовољства амбијентом живљења, изграђеним физичким оквиром, укупним условима животног окружења. Јавност треба информисати о свим типовима и дозвољеним количинама полутаната у затвореним просторима, еколошки опасним материјалима (азбест, стаклена вуна) у грађевинарству, негативним зрачењима (јонизујућем и нејонизујућем), штетним утицајима на здравље становника, посебно из разлога што су сазнања о њима касно видљива, тешко отклонива и евидентна најчешће тек по насталој штети. Санирање здравствено ризичних услова животне средине у стамбеним насељима, те интервенције на нехигијенским, еколошки нездравим грађевинама, незаконитим насељима - приоритетан су задатак свих. У циљу превенције неопходно је хитно створити законски оквир и позитивну климу те донијети:

- Стамбени програм - Стратегију становања у РС, са Етапним акционим планом примјене;
- Правилник о минималним техничким условима које морају испуњавати грађевине да би задовољиле услове здравог становања;
- Прописе о уређењу стамбених насеља при планирању, пројектовању, изградњи, обнови, са јасним критеријумима који обезбјеђују услове здравог становања, очување и заштиту природних, културних, те архитектонских вриједности подручја;
- Правилник о додјели социјалних станова;
- Уредбу о непрофитабилним најамнинама.

4.3. Традиционални материјали

"...Инжињери су налазили мотиве за развој нове носеће конструкције у структури дрвећа, биљака и животиња... проучавање екосистема или система изолације и вентилације у животињском и биљном свијету..."

Употреба традиционалних (еколошки прихватљивих) материјала у човјековој средини, безбједних по човјеково здравље, битан је аспект градитељства, који добија све више на значају и примјени - "еколошки прихватљивом грађењу". Еколошки прихватљивим материјалима сматрају се они производи који не садрже опасне материје по здравље, а могу се произвести и рециклирати са малим утрошком енергије или уклонити безбједно по човјекову средину.

Иловача је сигурно најстарији примијењен материјал у градњи масивних грађевина.[233] Основна јој је особина да брзо узима влагу из ваздуха, спрема је и отпушта је, кад је ваздух просторије пресув. На тај начин регулише се микроклима просторије на природан начин (константно одржава влажност ваздуха у просторији 40-50%). Везно средство у иловачи је глина, која је фантастичан грађевински материјал за обликовање (умјетничко стварање). Додатком сламе, дрвених струготина, шљунка, настају најразноврснији грађевински материјали са широким спектром употребе. Иловача веже штетне материје и мирисе, из ваздуха, прима и регулише топлоту, може материјалу у контакту одузети влагу (јер има малу влагу од 4,5%). У прошлости је коришћена као природна заштита за дрво и трстику. Може се рециклирати. Велика маса омогућује добру звучну заштиту. Због осјетљивости на воду мора се конструктивно заштитити од падавина.

Употреба дрвета, стамбена изградња у насељу Крањска Гора (Словенија)

233 Први град човјечанства Јерихон саграђен је од иловаче, Вавилонски торањ је, према Библији, саграђен од иловаче.

Дрво је природни материјал врло необичних особина, које се тешко дају замијенити другим материјалом.[234] Посједује лаку обрадивост, цјепљивост, трајност, има велику чврстоћу и еластичност уз сразмјерно малу тежину. Тренутно повољна цијена, омогућава му широку примјену. Употребна вриједност дрвета илустрована је истраживањима Радојице Терзића, у којима се наводи да:[235]

- *"...дрво има способност размјене ваздуха и материје са околином, као и филтрирање ваздуха који улази у просторију;*
- *у просторијама са дрвеним површинама ваздух је богат малим јонима који доприносе пречишћавању ваздуха од микроба и електростатичког набоја;*
- *влажност ваздуха је у сталној равнотежи са садржајем влаге у дрвету, што условљава регулисање влаге у неком простору;*
- *због порозности и мале термопроводивости, површине од дрвета се налазе у идеалној топлотној равнотежи са околним ваздухом;*
- *дрвене површине имају велику моћ апсорбовања влаге и непријатног мириса, што је нарочито важно код просторија у којима се пуши;*
- *према истраживањима професора Силверта, директора Института за радијацију у Стокхолму, дрво је једини материјал који може да пружи заштиту од радиоактивног зрачења радона у продору из вањског окружења у просторију."*

Да би побројане позитивне особине дрвета могле доћи до изражаја, завршни премази морају бити на природној бази, као што су: ланено уље, терпентин, восак. Веома је занимљива

Примјена дрвета на отвореним просторима - терасама

234 Види више, Татјана Најдхарт, Докторска дисертација: *Дрво еколошки прихватљив материјал човјекове средине са акцентом на стамбену архитектуру*, Архитектонско-грађевински факултет, Бањалука 2007. стр. 1-313.
235 Радојица Терзић, *Биолошки здрави грађевински материјали,* Часопис Екологија, број 5, 1998.г, страна 29.

чињеница да "...само кућа од дрвета има мање унутрашње зрачење од спољне средине".[236] Управо су изузетно повољне особине дрвета резултирале његовом готово неограниченом примјеном у градитељству (до облагања санитарних чворова и фасада). Коришћење вриједности дрвета омогућава нам стварање повољних услова, на осјетљивим и високоризичним мјестима уз циљану заштиту здравља људи, на мјестима гдје су зрачења појачана.

Материјал од којег је кућа грађена	у %
Плавућац	+ 50
Силикатна опека	+ 45
Обична опека (са додацима)	+ 30
Глина (са додацима)	+ 30
Креч (са додацима)	+ 25
Лаки бетон	+ 25
Дрво	- 5

На табели је дат приказ односа зрачења у унутрашњости куће и ван ње (мјерења извршена у Шведској 1979)

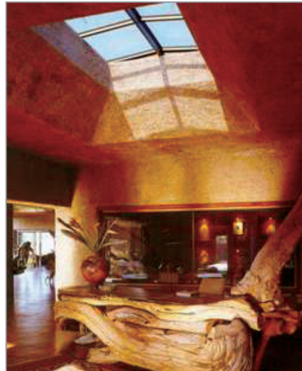
Довољно је и ово неколико примјера да видимо да је дрво изузетан материјал - од креирања топлине простора за људе до употребног предмета - столице.

236 Радојица Терзић, ибид, стр. 24.

Анализом се да закључити да је народни градитељ избором дрвета, као основног материјала у градњи, **направио еколошки исправан корак**. Особине дрвета зависе од ботаничке врсте од које дрво потиче. Да бисмо дрво правилно примијенили у грађевинарству, неопходно је познавање тих особина, како би се оне правилно искористиле и примијениле на производима од дрвета.[237] "Дрво је човјеку увијек лијепо. Човјеку су драге асоцијације које гаји према њему; воли да га осјети руком, јер је пријатно за додир и за поглед."[238]

Трстика има изузетно широк спектар примјене у градитељству, као дуготрајан материјал отпоран на бројне штеточине. Добре су јој топлотно-звучне изолационе особине (јер се у свакој стабљици налази зрак који мирује). Декоративна је, успјешна у регулацији влаге, а има могућност рециклаже. Ниска цијена и велика искористивост компаративне су предности трстике у односу на остале материјале. Страдивари је рекао: "*Дрвеће умире, али не и дрво.*" Космичку везу човјека и дрвета изрекао је Лутер: "*Када бих знао да је сутра пропаст свијета, још данас бих одмах посадио једно дрво.*"

Кречњак има врло широку примјену у градитељству (као везивно средство, за облагање, малтерисање, фасадирање зидова).[239] Капиларна водљивост, несметано пропуштање воде и водене паре (примање влаге из ваздуха и брзо испуштање), омогућавају му регулисање микроклиме. Дјелује дезинфикујуће због високе алкалне вриједности pH, која ствара услове у којима не могу егзистирати гљивице и алге. Побројане особине чине креч еколошки прихватљивим и драгоцјеним материјалом наших кућа и живота већ дуги низ стољећа.

Дрво у ентеријеру

237 Више о овоме види: Сафет Гурда, *Технологија дрвета*, Шумарски факултет Сарајево, 1999.
238 Frank Lloyd Wright, *Architektural Record*, мај 1928.
239 У кречу су сједињена четири антична елемента - земља, ватра, вода и ваздух. Земља нам дарује кречњак, ватра га пали, вода га гаси, а ваздух очвршћује кречни малтер.

4.4. Развојни пут анонимне архитектуре

"...скица долази из искуства, те се поново враћа у искуство." (Giorgio Vasari)

Еколошки приступ проблематици становања у анонимној архитектури био је спонтан. Народни градитељ успијевао је да успостави складан и уравнотежен однос изграђене физичке структуре и природе. Рационално и пажљиво је користио природне ресурсе, у складу са стварним потребама. Конструктивни систем анонимне архитектуре био је врло рационалан и распрећен, тако да су сви елементи носиви, чак и испуна (строп од шашоваца).

Народни градитељ имао је скромне прохтјеве, али и могућности. Живио је у хармонији са природом, познавао је ћуд природе, био зависан, стрпљиво трпио њену суровост, радовао се и веселио убирању плодова када је природа била издашна. Инспирацију за обликовање сопствених грађевина црпи из природе. Конструктвни систем гради и развија у складу са природним законима. Проматрајући стабло дрвета у природи, градитељ пажљиво анализира распоред биомасе. Сопствено стечено искуство користи у пракси код распореда маса грађевине.

Анализирамо ли настанак механичког ткива стабла, већ се на први поглед уочава изузетна рационалност. Механичко ткиво се ствара само по ободу, док је унутрашњост потпуно слободна за проток воде и хране.

Проматрајући биолошку структуру фитоћелијског зида, уочавамо да примарно задебљање одржава стабилност биљке. Стабло дрвета је природна творевина различито уређених ћелија. Вишеструкост његовог раста разликује се од строго одређене шеме. Упоредном анализом распореда механичког ткива у стаблима различитих биљака можемо констатовати да је управо ту народни градитељ нашао инспирацију за конструктивни систем својих грађевина. Чињеница је да градитељ није имао микроскоп, али је **визуелно запазио и практично уочио, те испробао механичку отпорност дрвета**. Структура са спроводним снопићима стабла изузетно је рационална, баш као конструктивни систем грађевина народног неимара. Проматрањем је народни градитељ схватио да **механичка структура** омогућава дрвету **држање форме**, али је запазио да **вода, сок и сунђерасто, меко ткиво** значајно помажу дрвету у **одржавању еластичности**. Пратећи понашање стабла дрвета у природи, под утицајем вјетра, уочио је да се младо дрво прије извади из земље него преломи. Разлог је **управо изузетна еластичност**, која је **већа од жељеза**. Зато је

разумљиво зашто се куће народног неимара **савијају и шкрипе на вјетру, али се не руше**. Искуствено и зналачки, градитељ је искоришћавао напоне у дрвету, до крајњих граница. Испробавање пресјека носивих елемената, за различита оптерећења, послужило му је за искуствено димензионисање грађе. Природну моћ регенерације сврсисходно је користио за поправљање квалитета дрвета. Схватио је да повијено дрво, у борби за опстанак, поправља физичке особине, чврстоћу и еластичност. Запажајући ту природну појаву, констатује да дрво зналачки распоређује биомасу израстањем. У борби за опстанак, стабло којем недостаје сунчеве свјетлости или се повило, у циљу стварања бољих услова и преживљавања, прилагођава се окружењу или се само исправља. Процесом исправљања или раста у отежаним условима, дрво знатно поправља физичку структуру, те га користило за елементе конструкције на које дјелују силе затезања и торзије. Схватио је градитељ да отежани услови утичу стимулативно на физичке особине дрвета, јер формира квалитетнију срж и меха-

Пасивна кућа има унутрашње изворе топлоте (човјек, уређаји који ослобађају топлоту, акумулирана топлота у конструкцији и сл.), укључује допринос зрачења сунчеве енергије и користи топлоту (хладноћу) земље. Треба напоменути да је почетно улагање у ову кућу свега 5-10% више у укупној инвестицији и да се врло брзо исплати, јер 70% енергије трошимо на гријање. Трошкови енергије континуирано расту, а ова кућа користи 10-15 пута мање енергије од кућа које се данас граде у граду. Колики комфор пружа пасивна кућа говори сликовито податак да просторију од 30 м2 може гријати десет свијећа. Највеће примједбе односиле су се на дизајн пасивне куће, који је био због компактности често у облику кутије шибице. Данас, са развојем технологије и савремених материјала, ове куће по дизајну не заостају за другим савременим рјешењима (види слике у прилогу).
Из изнесеног је јасно да пасивна кућа представља смјерницу савременог енергетског стандарда градитељства у ЕУ (посебно у Њемачкој, у којој је изграђено око 18.000 пасивних кућа, и Аустрији, у којој је до 2007. године било изграђено 2.400 пасивних кућа). Евидентно је да је овај тип градње еколошки прихватљив и економски одржив. У ЕУ постоје фондови који стимулишу овакву градњу. Угодност и комфор пасивне куће захтијева стварање законских предуслова за подстицај и промоцију ове еколошки одрживе градње у Бањалуци и на цијелој територији Републике.

ничку структуру. Из изложеног је евидентно да клима и састав тла имају велику улогу у животу дрвета, баш као и у животу и раду градитеља и његових грађевина. Пратећи природне процесе код дрвета: смоларење, лигнизацију, минерализацију, плутонизацију, сврсисходно је искористио стечена искуства за заштиту брвана у процесу грађења и експлоатације. Пронашао је и вјештачку заштиту са отвореног огњишта, у виду површинске чађи. Скупљена чађ на брвнима онемогућава приступ ваздуха, чиме спречава оштећење. Самоодбрану дрвета - танин користи као вид заштите дрвене грађе од штеточина и трулежи. Искуствено и експериментално прати понашање грађе из појединих дијелова стабла како би је правилно употријебио у грађевини.

Задружни стан градитељ ствара као флексибилан и вишефункционалан простор, прилагодљив расту и опадању породице, те друштвено-економском тренутку. Трошкове градње свео је на минимум (транспорта готово да и није било, већина материјала је поникла ту, на мјесту грађења). Анализом изнесеног, с правом можемо тврдити да је код избора људског станишта (куће-боравишта породице и храма-мјеста задовољења духовних потреба) примијењен еколошки исправан и прихватљив приступ. Успостављен је складан, уравнотежен однос развоја градитељства и природе. Зналачки, инстинктивно (а наизглед наивно), пронашао је **адекватан, средњи пут развоја (природа, друштво, економија)**, који је био избалансиран. Са данашње дистанце не можемо се ослободити створеног утиска да је анонимни градитељ већ тада спознао

Традиционално прожимања унутрашњег и вањског простора незамјењиво је и данас

прокламовани принцип **избалансираног, одрживог развоја**, за који се ми сада залажемо, као филозофију живљења у новом миленијуму. Морали бисмо се оправдано запитати: **Када, гдје и зашто смо се изгубили са добро трасираног пута народног градитељства?**

Поставља се питање: Да ли је пасивна кућа реалност или стандард и визија за будућност на овим просторима? Колико градитеља код нас је упознато о пасивној и енергетски штедљивој згради? Гдје смо у том процесу? Зашто не постоје законски оквири? Морамо ли све процесе проћи тежим путем? Зашто се не послужимо искуством сусједне Аустрије? [240]

Много је питања на која је неопходан одговор. Израда стратешких смјерница ка територијално одрживом развоју прихватљивом "за сва времена" поставља се као могуће рјешење.

240 У Аустрији је изграђено око 1.000 пасивних кућа до маја 2006, те изведен значајан број економски штедљивих зграда.

5.0. ПРОИЗВОДЊА У ХАРМОНИЈИ СА ПРИРОДОМ

"Нови облици не могу се наметнути ако друштво (производња) није зрело да их прихвати". (Gropius)

5.1. Опште

"Наш би свијет био убого мјесто да се природа није побринула да свакој генерацији подари нешто ново за проучавање, јер природа не открива своје тајне свaком и одједном".

(Л.А. Сенека - римски филозоф)

Научна и техничка достигнућа стимуланс су за развој нових технологија, повећање животног стандарда. Уградњом достигнутог степена развоја у процесе производње стварали су се конфликти у простору. Повећање броја становника, растућа индустријализација и интензивирање пољопривредних активности доводе до повећања загађења подземних и површинских вода широм свијета. Уплитање човјека у природни систем узроковало је непредвидиве, понекад драматичне посљедице. Људске активности у многим подручјима довеле су до погоршања или губитка драгоцјених еко-система. Појављују се негативни утицаји на човјекову средину, који резултирају девастацијом и угрожавањем природе-простора.

Народни градитељ ових простора је своје привредне активности и производне процесе прилагодио капацитетима природе. Градио је, радио, стварао, производио у хармонији са природом. Становници руралних простора заснивали су сопствени развој на производима из природе, усклађивали га са стварним потребама. Успијевали су успоставити баланс са капацитетом природног окружења (све док је природна средина пружала задовољење потреба за породицу, у ближем окружењу без миграција). Достигнути нивои животног стандарда, процес производње и природа били су у складном односу. Уравнотежена, избалансирана производња, која је усклађена са капацитетима животне средине, била је еколошки прихватљива, али је задовољавала само локалне потребе. Чврста узрочно-посљедична веза човјека и природе у том периоду захтијевала је контролу обима производње. Поштован је и уважаван капацитет природе, природни циклус. Ограничавана је производња, спречавано стварање вишака производа. Све је чињено да се не би пореметио баланс у природи. Емисије штетних материја биле су такве да су у погледу своје нарави и количине биле еколошки прихватљиве.

Порастом друштвеног стандарда није било могуће на селу, у оквиру расположивих привредних дјелатности и нивоа производње, обезбиједити све производе за породицу. Становник села био је приморан на миграције. Снабдијевањем у најближем насељу обезбјеђивао је неопходне производе за егзистенцију, али и средства за унапређивање производње. На путу снабдијевања становник села сусреће се са новим, вјештачким материјалима. Упознаје другачије навике и потребе људи у утврђеним насељима, варошима, градовима. Међусобном размјеном прибавља те нове, вјештачке предмете за обраду земље, уноси их у нетакнуту природу, чиме почиње реметити природну равнотежу, изазива конфликт у простору. Обичаји изражени у потрошачком менталитету, раскалашености из вароши, градова, почињу да се, у виду повећане потрошње, осликавају у понашању становника села. Вишак производа, као посљедица потрошачког друштва, подстицао је технолошки развој и напредак цивилизације. Повећање производа мимо стварних потреба ствара вишак производа који се размјењују на тржишту. Пратећа појава поменутих активности су престиж, самодоказивања, глад за материјалним добрима. Разарају се здрави, складни односи, избалансиран развој друштва и природе на селу. Производња бива фаворизована. Односи у друштву, на принципу раслојавања (освајања, сукоба, угњетавања, прибављања противзаконите користи, криминала, до мафије) били су плодно тло за јачање појединих производних грана. Повећана потреба за оружјем јесте жеља да се сопствени развој остварује коришћењем ресурса других народа и држава. Тако се и Римско царство развијало кроз освајања нових територија и довлачењем (пљачкањем) њихових ресурса, јер није имало сопствени технолошки развој. Учестали оружани сукоби исфорсирали су и стимулисали погоне за производњу оружја. Интензивна експлоатација сировина из природе, те њихова прерада, немилосрдно су уништавали природну средину. Индиректним путем, кроз ратне сукобе, девастирало се шире окружење, простор. Производње на овим просторима су функционисале на принципу "упрљај и бјежи," или у најбољем случају, "разриједи и распрши," а штете од таквог третмана отпада сносило је друштво, јер су се мјере заштите финансирале из јавних фондова.241

Примјена начела производње у хармонији са природом могући је концепт за будућност. За резултат има еколошки одрживу и привредно успјешну пословну праксу. Подразумијева да постојеће производње морају радити на смањењу загађења на извору, на поновном искоришћавању сировина и рециклажи, уз примјену добрих еколошких пракси као неопходног предуслова. То би у селу имало за циљ постизање веће еко-ефикасности, вишенамјенске употребљивости простора у производним процесима. Пред планере се поставља јасан за-

241 Види више: *Чистије производње у БиХ*, Санда Мицић, М.Ваљевац - Џајић, Ј. Бјелавац, И. Силајџић, Часопис ЈП за "Водоводно подручје сливова ријеке Саве", "Вода и ми", број 38 - 39 за 2004, стр. 88 - 91.

датак, задовољење највиших европских еколошких стандарда, чиме се подржао избалансиран развој истраживаних простора. Идеја водиља је смањење еколошких и здравствених ризика, елиминација настанка ризика од инцидента, уз превентивно отклањање конфликата у процесу планирања.

5.2. Дефиниције и институције

"...Ми дјелујемо у складу с природом... сваки орган у тијелу обликован је адекватно функцији... постојање функције отвара пут постојању таквог облика простора који му одговара." (Hugo Haring)

Дефиниција производње у хармонији са природом, у рад уводи прихватљив појам, који подразумијева скуп синхронизованих активности којима би се успоставио баланс рационалног коришћења сировина, уз висок квалитет технолошких процеса и минималне емисије загађујућих материја у природу.

Производња у хармонији са природом имала би за циљ препород сеоских и градских простора, уз побољшање животног стандарда становништва и животне средине у ужем и ширем окружењу. Тиме бисмо дали допринос побољшању стања животне средине на планети, свако унутар својих могућности. Ти принципи подразумијевају континуирано побољшање индустријских процеса, производа и услуга првенствено: редуковањем коришћења природних ресурса, превентивним активностима спречавања загађења ваздуха, воде и земљишта на мјесту настанка, као и редуковањем постанка отпадних материја на мјесту постанка, вођени основним циљом минимизације ризика по човјека и животну средину /УНЕП 1994/.

За увођење чистије производње неопходно је знање, технолошко побољшање и промјена понашања. Потребно је у току производног процеса сачувати сировину, енергију, воду, поступно елиминисати штетне производе, редуковати количину отпада и његову токсичност. Треба редуковати негативне утицаје у цијелом циклусу настанка производа - од сировине до финалног производа, као и његово збрињавање након експлоатације. Услуге морају уважавати захтјеве животне средине код обликовања производа као и код продаје. Унапређење имиџа предузећа повећава квалитет производа, остварује уштеду сировина, воде, енергије.

Производњом у хармонији са природом остварују се финансијске уштеде и умањују количине нуспроизвода из процеса производње. Увођењем и примјеном принципа производње

у хармонији са природом, технолошки процеси постају ефикаснији. Употребом иновација, уштеда, повећава се продуктивност, рационализује употреба сировина и ресурса. Промјеном филозофије живљења, планским активностима у простору, задржаћемо становништво на селу. То је могуће остварити стварањем оптималних услова живљења на руралним просторима. Константном едукацијом становништва, понудом квалитетних технолошких рјешења, садржајнијих услова живљења улагањем у инфраструктуру и подизањем стандарда, задржаћемо становништво на вјековним огњиштима, омогућити му одржив и складан живот.

Активирање производње у хармонији са природом ствара боље услове привређивања, подстиче развој, унапређује квалитет човјекове средине у простору; превентивно, селективно и континуирано врши уклањање отпада, током цијелог производног процеса. Први корак је управо ту на мјесту производње сировине, нпр. дио сировине од биљака може се ту прерадити, у виду полупроизвода, сав биолошки отпад, уз додатну обраду, поново вратити у процес производње, као разградива био-маса (ђубриво). Избјегава се на тај начин корективна опција, те третман по завршеном технолошком процесу ("end-of-pipe"), што увијек захтијева додатне трошкове третмана, који временом расту и немају повратни период. То је уједно и стимуланс за додатну добит у виду полупреераде, на мјесту настанка производа из сировине. У вечерњим сатима омогућава се процес прераде, од сировине до полупроизвода, производни процес на селу је тиме продужен, прихватљив за све учеснике. Истовремено користи све корисно из отпада, враћа га у поновни процес, избјегава скуп третман отпада. Не смије се дозволити примјена технологија које не уважавају начела хармоније са природом, јер оне увијек резултирају скупим, нечистим, нерационалним производњама, што за посљедицу има девастацију човјекове средине.

Примјена наведених активности омогућиће континуирано смањење контаминираности земљишта, воде и ваздуха, подстићи ће квалитетнији, самоодржив развој. Учешћем јавности у свакодневним активностима, упорношћу, уз подизање нивоа свијести, стандарда становника села, значајно ће се смањивати притисак на градове. Правилним разумијевањем и прихватањем принципа производње у хармонији са природом едуковаће се и оспособити становништво за останак на вјековним огњиштима, уз ширење информација, развој маркетинга, становницима руралних простора биће омогућен квалитетнији и садржајнији живот у очуваној, здравој средини.

"Чистије производње" су само један од понуђених принципа усклађен са ЕУ, којима се настоји извршити редукција загађења на мјесту настанка, приступом превенције. Може се

ефикасно примијенити у пољопривредној и индустријској производњи, шумарству, рударству, градитељству, услугама. **То тражи промјену понашања доносиоца политичких одлука, менаџера, радника у процесу производње и јавности. Захтијева мултидисциплинарно знање из: екологије, грађевинарства, економије, технологије, пољопривреде, шумарства, геологије. Аспекти утицаја на средину треба да буду интегрисани у просторно планирање и у процес имплементације**. Претходно морамо израдити критичну масу студија утицаја како бисмо дошли у позицију да приступимо правилној и потпуној примјени IPPC Direktive EU /Интегрална превенција загађења и контрола/. "Чистија производња" захтијева промјену начина размишљања у односу на производе, процесе и начин понашања - уважавајући принцип превенције - уз елиминацију могућих штетних утицаја у свим фазама рада, са побољшањем конкурентности, техничке и економске изводљивости. Подстицаји за примјену "чистије производње" су: економски, законски, технички и организациони.

- Економски подстицаји подразумијевају уштеде на: сировинама, прикупљању и збрињавању отпада, редукцији потрошње енергије и воде, смањењу премија осигурања елиминацијом еколошког ризика, али и побољшање квалитета и једноставнији приступ спољним изворима финансирања.
- Законски подстицаји омогућавају једноставније поштовање законских одредби и мање су осјетљиви на законске промјене.
- Технички подстицаји су: примјењивост у већини индустрија, у различитим фазама процеса и флексибилности доношења техничких одлука.
- Организациони подстицаји помажу: организацији радне структуре, рационализују је, побољшавају технички ниво, ниво обучености, редукују здравствене и сигурносне ризике, обавезују на измјену процеса, траже успостављање нових процедура, тока материјала и побољшавају јавни имиџ предузећа.

У БиХ је формиран Центар за околишно одржив развој БиХ /COOR/[242]. Имају стручњаке који су обучени за спровођење еколошке дијагнозе и дефинисање алтернатива минимизације загађења, MOED /Minimization Opportunities Environmental Diagnosis/ у Барселони, који нам могу помоћи тако што ће:

- извршити анализу процеса производње, идентификовати мјеста настанка свих врста отпада и помоћи у избору метода за смањење количине насталог отпада,
- обучити менаџере, инжињере, запослене и остале стручњаке како да уведу напредне методе које ће побољшати производни процес.

242 То је невладина, ванстраначка, неполитичка организација која организује и јача сарадњу између институција које су одговорне за заштиту и управљање човјековом средином. Центар је реализовао трогодишњи пројекат EC LIFE Third Countries Program, под називом *"Јачање капацитета за примјену чисте производње у БиХ."*

Центар дјелује као језгро за размјену искустава, информација и знања о чистијој производњи. Има приступ техничкој документацији, пројектима и другим изворима информација о чистој производњи широм свијета. Институција развија и подржава знање и технологије чистије производње, врши обуку кадрова који желе примијенити "чистију производњу". Они могу дати савјете предузећима и другим организацијама како да примијене стратегију чистије производње.

5.3. Увођење производње у хармонији са природом

"...не желимо имитирати стил сликара, већ радити исто што и они, креирати властити израз, особан и слободан од имитација..." (Victor Horta)

Развојним плановима, користећи расположиви стручни и научни потенцијал, настојимо постојеће привредне активности на овим просторима трансформисати на принципу одрживости. То подразумијева превентивну и приоритетну заштиту свих сегмената човјекове средине. Опредијелити се треба за плански, уравнотежен развој привредних дјелатности и природног окружења, корак по корак. Увођењем производње у хармонији са природом значајно умањујемо загађење, уз мала почетна улагања, користећи знање и техничка достигнућа из развијених земаља. Концепт производње постављен је тако да у већини случајева умањује или потпуно елиминише потребу за улагањем у постројења за пречишћавање. На тај начин се остварује велика финансијска корист, унапређује квалитет човјекове средине у простору.

Планирање, пројектовање и грађење животног простора човјеку и породици тијесно је везано за животне процесе, мјесто, окружење, локацију, простор боравка, рада, задовољења духовних, културних потреба, које су само неке од битних чињеница које се не смију занемарити.

Примарне активности су:

- **институционално јачање секторских (ресорних) министарства**, да бисмо имплементирали еколошке законе, базиране на концепту интегралне превенције и контроле загађења, те адекватно могли одговорити изазовима стварања предуслова (заинтересованости и подизања свијести), путем креације квалитетних законских рјешења, стварати повољну климу за ширу имплементацију производње у хармонији са

Успјешна реконструкција хотела у Брели (Хрватска). Динамику улазне фасаде појачава панорамски лифт. Хотелски капацитети су у функцији потрошача производа у хармонији с природом, нуди се ексклузивитет, а често се не пита за цијену.

природом, уз упознавање са свјетским токовима и стварање предуслова за нове практичне кораке примјене на нашим просторима, уз континуирано прикупљање и ширење информација о истим,

- **константна едукација, подизање свијести цјелокупног становништва**, акценат треба дати предностима и могућностима садржајнијег и свеобухватнијег живота и рада, те оспособљавању кадрова за промоцију и примјену принципа производње у хармонији са природом,
- **развој руралних подручја, упознавање са могућностима производње у хармонији са природом**, креирање здравије човјекове средине, ствара повољну основу за будуће организовање и финансирање економски и еколошки прихватљивих пројеката на овим просторима,
- **правовремено информисање о савременим технологијама, алатима** омогућиће континуирано истраживање, активно учествовање у доношењу политике, реорганизацију наставних планова, програма, уз потенцирање примијењеног истраживања направити неопходан спој науке и праксе, као и повећање стандарда становништва.

6.0. ПРЕПОРУКЕ И СМЈЕРНИЦЕ

"Права природа, вредност и цена човековог живота на земљи одређују се у основи, његовим географским положајем, то значи његовим односом према сунцу и односом сунца према њему."

(Иво Андрић, Знакови поред пута)

Да би наше постојање имало смисла, потребно је одговорити на питања: Гдје смо, ко смо, шта чинимо, како утичемо на природу? "Простор, као природни оквир у којем се међузависно развијају сви процеси... постао је тијесна арена супротстављених интереса, натрпан садржајима постаје арена сукоба умјесто колијевка живота и развоја."[243] Процес урбанизације мора стварати складну, хармоничну средину за здрав живот човјека у простору. Уочавањем и отклањањем конфликата, очувањем и унапређењем природе, смањујемо ризике, доприносимо успостављању здравих услова за живот грађана. Присјетимо се ријечи Нормана Фостера, који је на Другом европском конгресу о соларној архитектури (1992) изјавио: "Соларна архитектура није ствар моде, она је ствар опстанка." Процеси производње треба да задовоље елементарне потребе развоја, без угрожавања средине. Неопходно је зауставити пресушивање природних извора и даљу девастацију природе. Узроке нежељених утицаја у природи налазимо у друштвеним односима који диригују развој технике. Конфликт свих активности човјека у простору манифестује се у: природи, пољопривреди, индустрији, енергетици, транспорту. Повећани стандард човјека увећава потрошачки менталитет, стимулише мобилност. Енорман пораст аутомобила, саобраћајних површина, грађевинског земљишта, интензивна, слабо контролисана изградња, доста хаотичан развој насеља, парцијална (ad hoc) рјешења у простору, континуирано угрожавају тешко обновљиве природне ресурсе. Тиме се производе бројни проблеми који неповољно утичу на животне услове, **угрожавају хармонију у простору на истраживаној територији.**

Неодложно питање у овом вијеку, на које треба наћи правилан одговор, јесте: **Како постићи мобилност** са незагађујућим средствима транспорта, али и **умањити потребу за транспортом?** Саобраћај треба бити јаван, помирљив, неагресиван у односу на човјека и природу. Бука, вибрације, аерозагађење, зрачење, транспорт, имисије и емисије загађујућих материја, интегрисано гледано, значајно утичу на квалитет средине у насељима, али и изван њих, у простору. У прошлости им се (као ни данас), није посветила потребна пажња. У складу са Агендом 21, смјерницама са састанка Рио+10, европским конвенцијама, Љубљанском деклерацијом о просторној димензији одрживог развоја, смјерницама Пакта о

243 Бранислав Крстић, *Човјек и простор*, издавач Свјетлост, Сарајево, 1982. године, стр. 60.

стабилности, задацима из Споразума о придруживању БиХ у ЕУ, у Развојну стратегију просторно одрживог развоја Републике Српске потребно је уградити начела:

- **интеграције** политике просторног уређења и заштите средине у све секторске политике,
- **увести партнерство, компромис и подијељену одговорност** свих актера у простору,
- **промијенити начине** у производњи, потрошњи, коришћењу, уређењу и газдовању простором,
- **обезбиједити ефикасне инструменте за спровођење зацртаних** активности усклађујући економске, социолошке интересе, еколошке захтјеве, **кроз хармоничан и територијално прихватљив развој у простору.**

Планирање је битна, незаобилазна и превентивна активност у простору. За циљ **има побољшање услова живота**: правилним зонирањем, моделовањем, увођењем еколошки прихватљивог транспорта, избалансираном употребом земљишта, истрајавањем на интегрисаним зеленим површинама, парковима, смањењу буке и свих облика загађења. Стимулација пјешачких површина, бициклистичких стаза, умањење надземних (класичних) паркинг-мјеста, нудећи садржајнија и функционалнија алтернативна рјешења саобраћаја у кретању и мировању, омогућује добру покретљивост и доступност. Контролисани развој насеља (унутар избалансиране организације цјелокупне територије, опредјељујући се за полицентрични развој), своди их на људски прихватљиву мјеру. Вјештачко дијељење мјеста и ритма живота у троуглу становање-рад-одмор, **мора, до разумно могуће мјере, уступити мјесто цјеловитости живота**. Слиједећи природни размјештај активности и становништва, треба постићи хармонију у простору, уградити позитивне принципе и препоруке просторног уређења градова за 21. вијек из Нове атинске повеље.[244] Градови и општине морају увести интегрално планирање, едуковати становништво, упознати га са неопходношћу очувања човјекове средине у насељима и регијама. Коришћењем биоклиматских карактеристика, са адекватном урбаном и руралном обновом живота у насељима... бољим еколошким дизајном, реконструкцијом и прилагођавањем европским токовима, треба обезбиједити здраво становање у насељима. Треба исказати бригу о човјеку, али и истаћи потребу заштите природног и културног наслеђа у новим условима. **Уређење и господарење простором за човјека и са човјеком** почетни су кораци на зацртаном путу просторно одрживог развоја. Подјела одговорности, уважавање специфичности и особености, као што су:

244 *Нова атинска повеља*, Европски савјет урбаниста, 1998.

промјене климе, глобални свјетски токови новца и капитала, коришћење сопствених система моделовања транспорта, рационална употреба земљишта, правилно зонирање, отворени преговори са грађанима, омогућују компромисно усаглашавање, успостављање и унапређивање развоја насеља на цјелокупној територији **по начелима прихватљиве хармоније у простору дајући јасне смјернице за изградњу здравих насеља**. Човјек је централна фигура, основна мјера и димензија у простору, **за планере, заштитаре и цјелокупну друштвену заједницу**. Усклађен развој човјекових активности са капацитетом природе основна је мјера за здраву, компромисно успостављену, изграђену средину, која повратно утиче на обликовање природног, здравог човјека. **Партнерски успостављен развој за потребе човјека и будућег потомства основна је идеја водиља развоја у будућности.**

Вјечита је дилема: Како архитекте, урбанисте, стручњаке разних профила ослободити од слијепе службе центрима моћи, привољети их на професионалан тимски рад? Уочавањем пропуста и конфликата; у раду се скреће пажња на обавезу **проширења граница професионалне одговорности**. Архитекти и планери **треба да прихвате дио сопствене одговорности за интервенције у природи, те да дају конкретан допринос у њиховом отклањању**. Сопственом креацијом, моделујући појавне облике изграђеног простора мијењали су природу, успостављали нове услове у човјековој средини. Парцијалним сагледавањем човјекових активности у простору (без цјеловитог приступа, одговарајућег баланса, поштовања регионалних особености, вриједности, појединачном изградњом грађевина и насеља), **произведени су конфликти у простору** (са штетним посљедицама), **деградацијом природе у широј регији**. Да бисмо правилно планирали, концирали и **изградили насеља у хармонији са природом**, уочене проблеме у простору треба анализирати и вредновати како бисмо били у позицији да их планерски и систематски отклањамо, по приоритетима. Низом позитивних смјерница и сугестија аутор нуди могућа рјешења, упознаје с њима ширу јавност, да би се пробудила свијест људи о заједничкој идеји **здравог живота становника у простору**. Трећи миленијум биће обиљежен битком за **повратак здравих и природних насеља**. Архитектура и град не смију се више **радикално супротстављати природи**. Разрјешењу те дилеме послужиће дванаест златних правила у неимарству, како не бисмо у градитељству избрисали законе природе:

"1. Не испуњавајмо слепе и болесне жеље и наруџбине разних Гаргантуа, Калигула, Нерона и Херостата.

2. Нису свако место ни свако време ни сваки материјал добри за градњу.
3. Не рушимо да бисмо градили; поштујмо све што је створено пре нас.
4. Не скрнавимо света места (горе, градове, храмове, гробља, путна места).
5. Не правимо нове поделе у простору и времену.
6. Градимо са оним што је аутохтоно на месту грађења.
7. Из свих својих пројеката и планова елиминишимо све ризичне технологије и разорне последице по животну средину, биосферу и здравље њених становника.
8. Користимо чисте технологије и обновљиве ресурсе енергија.
9. Не правимо себи и другима вавилонске куле нити пирамиде.
10. Одредимо границе раста зградама које пројектујемо и насељима које планирамо.
11. Сопственим етичким живљењем и еколошким становањем и радом, дајмо пример колегама, пријатељима, суседима.
12. Демитологизирајмо своје архитектонске и урбанистичке пројекте и њихове реализације да бисмо ослободили њихове будуће кориснике и омогућили им да се посвете градњи и неговању унутрашњих простора своје душе и духа.”[245]

Знајући да смо сви грађани великог, свјетског града, “...застрашени његовим беспомучним ширењем”,[246] **имамо бригу и обавезу да заштитимо човјека**. “Да ли, у ствари, постоји неки вјечни принцип? Да, постоји: вјечно је кретање, та “бесмртна смрт”.”[247] Ова марксистичка мисао подсјећа нас на континуитет кретања и трајност промјена у животу, које омогућују напредак и прогрес којем цјелокупна људска заједница тежи. Анализом Кочићеве изреке: “Идеш ли, роде! Идем, идем...” (Петар Кочић, *Кроз мећаву*), запитаћемо се: Шта чинимо? Стижемо ли промјене? Како се сналазимо у транзицији? Који је лични допринос сваког појединца у квалитативној промјени, ка извјеснијој и перспективнијој будућности? Комплексност постављеног задатка навела је аутора да понуди могућа рјешења превазилажења уочених проблема и пропуста у простору. Књига усмјерава: архитектуру и заштиту човјекове средине на судбоносној раскрсници, ка стварању квалитетније будућности становништву на истраживаној територији. Просперитет истраживане територије је могућ задовољењем еколошких, економских, социолошких захтјева, превентивно у плану, са ефикасним инструментима примјене у пракси. Све то треба избалансирати и **хармонизовати кроз просторни** (културни, трајни), **одржив развој**. Промјене у простору су неминовност (резултат су динамичких природних, економских и других развојних процеса). Утицаји су многоструки, испреплетени, а најмоћнији су: човјекове дјелатности, које утичу на физичку структуру прос-

245 Војислав Д. Девић, редовни професор на Међународној словенској академији наука, образовања, културе и умјетности у Москви, чланак је публикован у Политици, Београд, од уторка 20.6.2000. године. Чланак под насловом “*У градитељству избрисани закони природе*”. Препоручујем књигу овог аутора “*Етичко-еколошка посланица архитектима трећег миленијума*”.
246 Изјава је настала на међународном скупу посвећеном теми *Човјек и његова насеља*, Деос, 1968. године.
247 Розентал М.М., *Марксистички дијалектички метод*, Загреб 1948. стр. 24, цитат по Engels. F. Noten zum Anti-During, Sonderaugabe IMEL 1935. стр. 465.

тора, које остављају изразите (видљиве и невидљиве) посљедице у простору, однос према заштити природних вриједности и културне баштине, спонтани природни процеси. Оцјена стања је темељни документ на основу којег се предлажу неопходни циљеве за:

- **отклањање посљедица правног нереда и успостављање новог система уређења простора**, јер просторни план треба утврдити нове смјернице и препоруке за: политике (стратегије) просторног уређења Републике Српске, закон о уређењу простора, остала планска акта и друге документе, који ће бити добар инструмент за будући систем уређења простора, са увођењем цјеловитог система инструмената за елиминацију садашњих конфликата и помоћ будућем систему уређења простора, како би се успоставила економска, социјална и еколошка кохезија, **кроз просторно одржив развој**,
- **успостављање политички независних служби**, које ће се бринути за уређење простора, на свим нивоима,
- **обезбјеђивање међусекторског договарања**, уз коришћење синергетских ефеката код одређи-

Породична кућа Душана Јованића, награђена годишњом наградом АНУБИХ за 2006/2007
По намјени стамбена, спратности сутерен+приземље+поткровље са окућницом и помоћним објектом "Колибом" која се користи као сјеник, љетна кухиња и зимско огњиште.
Смјештена је у улици Хусињска 41 на Врацама у граду Сарајеву, са вишеструким квалитетима локације: видиковац са једне стране, интима са друге стране; близина фреквентних дијелова града са једне, мир ободних стамбених насеља са друге стране; као најбитније -налази се у близини спомен-парка Враца, аутора Николе Добровића.

Породична кућа Душана Јованића, награђена годишњом наградом АНУБИХ за 2006/2007
"ОНА ЈЕ ПАМЕТНА" КУЋА јер је пројектована и изведена уз примјену свих познатих савремених инсталација што подразумијева:

1. Даљинско управљање и могућност временског програмирања путем:
- даљинског управљача,
- tuch screen-ова,
- плазме,
- телефона и
- интернета

Управљење се примјењује над:
- улазним капијама (пјешачком и колском)
- унутрашњом и вањском расвјетом појединачно, по сценама и по интензитету
- гријањем и климатизацијом
- вањским и унутрашњим ролетнама и завјесама.

2. Кориштење различитих енергетских извора:
- топлинска пумпа на гас која грије и хлади трпезарију, кухињу и дневни боравак са галеријом,
- соларни колектори обезбјеђују дјелимичну количину енергије потребне за гријање базена и санитарне воде
- два кондензациона котла на гас који се користе за гријање преосталих просторија, за подно гријање, као и за догријевање базена и санитарних вода.

3. Уграђена базенска клима комора која ствара исти угођај зими као и љети, и то како по температури тако и по влажности зрака. Базенска клима-комора је смјештена у инсталационој етажи у нивоу дна базена.

4. Расвјета је пројектована и по сценама и појединачно са могућношћу промјене интензитета. Сцене су подијељене према амбијенталним цјелинама како у ентеријеру, тако и екстеријеру.

5. Централни усисивач смјештен је у сутерену и повезан са свим просторијама у објекту.

"ОНА ЈЕ ПАМЕТНА" КУЋА и као таква је и обликована. Набијеност енергијом која покушава да излети како из строгих статичких, тако и из строгих конвенционалних оквира. “Еркер који то јесте”, изнад главног улаза и “еркер који то није”, изнад гараже су покушај да се уз што једноставнију форму добије што разигранија композиција. Јасни стабилни кубуси прекинути празним остакљеним дијеловима. Тамно, прекинуто свијетлим. Бистрина која избија кроз свјетлост. Камен, фасадна жбука, дрво, ХПЛ плоче, стакло - материјали у служби једноставних форми.
"ОНА ЈЕ ПАМЕТНА" КУЋА која користи технолошки напредак за угодан живот.

вања појединачних активности у простору,

- **даљу хармонизацију прописа из области заштите средине, просторног уређења и осталих сектора**, са циљем очувања јавног интереса, уз континуирано усклађивање супротстављених интереса у простору,
- **обезбјеђење просторних мјера** у складу са демографском политиком,
- **успостављање здравих насеља**, са успостављањем једнаковриједног просторног развоја на цјелокупном простору ентитета, регионалну усклађеност, нарочито на нивоу локалних одлука, подручја богата природним и културним насљеђем, уз истовремену елиминацију незаконите, распршене изградње,
- **разумијевање тржишних принципа господарења земљиштем**, развој човјекових друштвених вриједности, успостављање финансијски оспособљених општина за самостално вођење инвестицијске политике на подручју стамбено-земљишне економије и инфраструктурне опремљености простора, уз поштовање начела да је простор заједничко добро, у којем се дугорочно сагледава и чува јавни интерес,
- **отклањање посљедица осиромашених струковних служби неефикасних управа у области урбанизма и просторног планирања**, кроз циљану подршку отклањању уочених слабости, неадекватне административне подјеле, јасно прецизирање одговорности на свим нивоима,
- **континуирано упознавање шире јавности** са свим активностима министарства, уз стимулацију добрих просторних рјешења и пракси.

Проучавајући досадашњи опус архитектонских остварења у простору и времену истраживане територије, уочен је његов утицај на оплемењавања укупног живота друштва и нераскидива веза са животним кретањем човјека. Користећи модалитете архитектонске креације у функцији живота човјека и спознаји објективне животне стварности, аутор сматра да треба испитати нови стваралачки домет[248] који одговара разноликим потребама човјекових активности у будућности.

Можда би се порука овог рада најбоље исказала у реченици: **Планирајте, пројектујте, градите, стварајте, живите у хармонији са природом**, елиминацијом конфликта, треба омогућити живот природном човјеку, обезбиједити здрава покољења у очуваној природи уредити и унаприједити човјекову средину како бисмо омогућили трајну репродукцију живота на истраживаним просторима, **успоставили хармонију у простору, дали лични допринос у очувању планете Земље**.

248 Топло препоручујем књигу Миле Пуцар, *Биоклиматска архитектура застакљени простори и пасивни соларни системи,* Институт за архитектуру и урбанизам, Београд, 2006, као нови стваралачки домет у биоклиматском планирању и пројектовању.

6.0. RECOMMENDATIONS AND GUIDELINES

'The true nature, value and worth of human life on Earth are defined, basically, by one's geographical position, which means one's relation to the sun and the sun's relation to that person.' (Ivo Andrić, Signposts)

In order for our existence to make sense, we need to answer this question: where are we, who are we, what are our actions, how do we affect nature? 'Space, as the natural background where all processes develop interdependently,... has become a cramped arena of adverse interests; overburdened with content, it becomes an arena of conflicts instead of a cradle of life and development.'[249] The process of urbanisation has to result in a balanced, harmonious environment in order to provide healthy living for people in space. If we stay alert and resolve conflicts, preserve and improve nature, we will reduce risks and have healthier living conditions for our citizens. Let us recall the words of Norman Forster at the Second European Congress on Architecture and Solar Energy (1992), who said that 'Solar architecture is not a fad, it is a matter of survival.' Production and industry ought to meet the fundamental needs of their growth without jeopardising the environment. It is indispensible to stop the drain of natural resources and devastation of nature. The roots of the damaging impact can be traced back to the social relations controlling technological growth. The conflict between human actions in space is visible in nature, agriculture, industry, energy industry, and transport. Higher standard of living fosters consumer mentality and stimulates mobility. The enormous increase in the number of automobiles, surfaces used for traffic, construction land, extensive construction subject to little control, sprawling settlements, and partial (ad hoc) solutions to spatial issues continuously jeopardise the hardly renewable natural resources. This results in numerous problems, whose impact on living conditions is a negative one, and which disturbs harmony in the space of the observed area.

The pressing issue of the century, which asks for the right response, is: how can we achieve mobility using those means of transportation which will not pollute the environment, but also scale down the human need for transport? Transport should be public, accommodating and nonaggressive in relation to man and nature. The overall impact of noise, vibrations, air pollution, radiation, transport, immisions and emissions of pollutants considerably affect the quality of environment in settlements, but also beyond them. They were not given enough attention in the past, but the situation is not very different today either. In accordance with Agenda 21, the guidelines of Rio+10, European conventions, Qubqana Declaration on the territorial dimension of sustainable develop-

249 Branislav Krstić, *Čovjek i prostor*, Svjetlost, Sarajevo, 1982, p. 60

ment, the guidelines of the Stability Pact, the tasks specified in the EU Association Agreement for Bosnia and Herzegovina, the following principles have to be integrated in the development strategy for sustainable spatial development in the Republic of Srpska:

- introduction of spatial development and environmental preservation policies in all governmental policies,
- introduction of partnership, compromise and equal responsibility for all parties acting in space,
- change to the current manner of production, consumption, exploitation, development and management regarding physical space,
- provision of effective tools to implement the planned activities, while balancing economic and social interests with environmental requirements by means of harmonised and acceptable spatial development.

Planning is an essential, unavoidable and preventive activity. Its goal is to improve living conditions by means of careful zoning, modelling, introduction of environmentally-friendly transport, balanced land use, insistance on integrated green spaces, parks, reduction of noise and other kinds of pollution. Good mobility and accessibility can be ensured if we stimulate pedestrian facilities and bycicle lanes, reduce ground surface parking areas, and broaden the choice of transportation means while offering more functional alternative mobile and stationary kinds of transport. The controlled growth of settlements (within a balanced organisation of the overall territory, opting for polycentric development) will be reduced to what is acceptable for the humanity. The artificial division of spaces and the rhythm of living in the triangle housing-work-relaxation has to step back before a united, or holistic living concept, as much as it is reasonably possible. Following the natural organisation of activities and people, we should strive towards creating balance in space and integrating positive principles and recommendations for the spatial development of towns and cities in 21st century as specified in the New Athens Charter.[250] Municipalities and cities have to introduce integral planning, educate their population, inform it about the necessity to preserve the environment locally and regionally. Healthy living in settlements should be ensured by means of taking advantage of the bioclimate, adequate urban and rural renewal of life in settlements... better ecological design, and reconstruction and adaptation to European trends. We should worry about the people, but at the same time we have to stress the need to preserve the natural and cultural heritage in the new conditions. Spatial development and management for man and with man... are the first steps on the outlined path of sustainable spatial development. Distribution of responsibili-

250 *New Charter of Athens*, European Council of Town Planners, 1998.

ty, respect of special and unique qualities, such as climate change, global flow of money and capital, using locally/regionally developed systems to remodel transport, rational land use, careful zoning, advocacy planning, which ensures compromise and agreement, starting and upgrading projects of development on the whole territory based on the principles of acceptable harmony in space... comprise clear guidelines for building healthy settlements. Man is the central figure, the fundamental measure and dimension in space for planners, preservationists and the whole community. Human actions harmonised with nature's potentials is the right model for a healthy, negotiated man-made environment, which, in return, helps shape the natural, healthy person. Development based on partnership, which bears in mind the needs of man and the future generation, is the principle guideline for development in the future.

There is a constant dilemma: how can we free architects, town planners, various professionals from their blind obedience to stakeholders or centers of influence, and win them over for professional, team work? By recognising errors and conflicts, it is possible to draw attention to the obligation to broaden the boundaries of professional responsibility. Architects and town planners should accept their share of responsibility for interventions in nature and offer concrete contributions to repair the damage. They established new conditions in the environment by means of their own creation, modeling the forms in man-constructed space. The partial consideration of human actions in space (lacking a holistic approach or the right kind of balance, without respect for regional specificities or values, construction of individual buildings and settlements disrespectful of plans) has resulted in conflicts in space (with negative consequences) and degradation of nature in the broader region. In order to have good-quality planning and design and construct settlements in balance with nature, we need to analyse and assess the problems observed in space, in order to be able to correct and repair them through plans and systematically, following certain priorities. With a series of positive guidelines and recommendations, the author offers possible solutions and informs the general public about them, in order to raise people's awareness about the common idea of healthy living of man in space. The third millenium will be characterised by the struggle to re-establish healthy, natural settlements. Architecture and the city must no longer oppose nature so radically. In order not to disregard natural laws in construction, we should return to the twelve golden rules of building as a way to resolve this dilemma:

'1. Let us not fulfil the blind and sick wishes and orders of various Gargantuas, Caligulas, Neros and Erostratuses.
2. Not every place, time, or material is good for construction.

3. Let us not destroy in order to build; let us respect everything that was made before us.
4. Let us not desecrate holy places (mounts, towns, temples, cemeteries, pilgrimage destinations).
5. Let us not create new divisions in space and time.
6. Let us use local materials for construction.
7. Let us remove from all our projects and plans risky technologies and devastating effects detrimental to the environment, biosphere and the health of its population.
8. Let us use clean technologies and renewable energy resources.
9. Let us not raise towers of Babylon or pyramids for ourselves or others.
10. Let us put restrictions on the size of the buildings we design and of the settlements we plan.
11. May our ethical living and environmentally-friendly housing and actions be exemplary for our co-workers, friends and neighbours.
12. Let us demistify our architectural and urban projects and their implementation in order to set their future users free and allow them to turn to building and nurturing the inner spaces of their souls and spirits.'[251]

As we are aware we are citizens of this big, world-size metropolis, '...terrified by its relentless sprawl,'[252] it is our concern and obligation to protect the man. 'Indeed, is there an everlasting principle? Yes, there is: movement is eternal, that 'immortal death'.'[253] This Marxist thought reminds us of the continuity of movement and of the constancy of change in life, which allow progress and prosperity, to which the overall human community aspires. If we look at this quote by Kočić, 'You coming, my dear! I'm coming, I'm coming...' (Petar Kočić, *Through the Snowstorm*), we wonder: What are we doing? Are we keeping pace with changes? How are we handling transition? How does each one of us contribute personally to this qualitative change striving for a more certain and better future? The complexity of our tasks inspired the author to offer potential solutions to overcome the observed problems and failures in space. The book is instructive for architecture and environmental preservation standing at the fate-determining intersection leading to the creation of a better-quality future for the population of the researched area. It is possible to have prosperity in the researched area if environmental, economic and social demands are met through plans in a preventive manner, with efficient tools to ensure their implementation. All this has to be balanced and harmonised through sustainable spatial (cultural, permanent) development. Changes in space are inevitable (they result from dynamic natural, economic and other developmental processes). The influences are manifold and mutually combined, but the strongest among them are human actions, which leave a mark on the physical structure of space and lead to far-reaching (visible and invisible) consequences in space, the relationship to the preservation of natural values a-

251 Vojislav D. Dević, full professor at the International Slavic Academy of Sciences, Education, Culture and Arts in Moscow; this article was published in *Politika*, Belgrade, on Tuesday, 20 June 2000. The title of the article is: 'U graditeljstvu izbrisani zakoni prirode' ('Laws of Nature Erased in Construction'). I would like to recommend the book by this author, '*Etičko-ekološka poslanica arhitektima trećeg milenijuma*' (Ethical and Environmental Epistle to Third Millenium Architects).

252 This statement was composed at the international conference dedicated to the subject of man and his settlements, Deos, 1968

253 *Rozental M. M., Marksistiki dijalektički metod (Dialectic Method of Marxism)*, Zagreb, 1948, p. 24, quote according to Engels. F. Noten zum Anti-D?ring, Sonderaugabe IMEL 1935, p. 465

nd cultural heritage, spontaneous natural processes. The assessment of the current situation is the fundamental document, based on which the necessary objectives are proposed for the purpose of:

- repairing the consequences of chaotic legislation and establishing a new system of spatial planning and development, because the spatial plan must specify the new guidelines and recommendations for the policy (strategy) of spatial planning and development in the Republic of Srpska, spatial planning act, other planning acts and other documents, which will be a good tool for the future system of land planning and development, with the introduction of a whole system of instruments for eliminating the existent conflicts and assisting the future system of land planning and development, in order to create economic, social and environmental cohesion through sustainable spatial development,
- establishment of politically independent services, which will deal with spatial planning and development at all levels,
- provision of intersector agreement, while using synergetic effects to specify indvidual actions in space,
- further harmonisation of the legislation regulating environmental preservation, spatial planning and development, and other sectors, whose goal would be to defend public interests, while continuously balancing adverse interests in space,
- provision of spatial measures in accordance with demographic policies,
- creation of healthy settlements accompanied by having equal spatial development in all of the Entity, regional coordination, especially on the local level of decision-making, an area rich in natural and cultural heritage, while simulatenously eradicating illegal, unregulated construction,
- comprehension of the market principles of land management, development of human social values, creation of communities financially capable to run independently their investment policies in housing and land economy and provision of infrastructure, while respecting the principle according to which space is a common commodity, and the related public interest should be considered and defended in the long term,
- repairing the consequences of impoverished professional services of inefficient management in town and spatial planning through purposeful support in order to remove or correct observed weaknesses and failures, inadequate administrative divisions, clear definition of responsibility at all levels,
- keeping the general public continuously informed about the activities of the ministry, while stimulating good spatial solutions and practices.

By researching the architectural production in the researched area in space and through time, it was possible to observe it has enriched and improved the overall life of the community and its unbreakable connection with the existential movement of man. Using models of architectonic creation, which serves the purpose of human living and comprehending the objective reality of living, the author believes new creative potentials should be examined[254] which correspond to the multifarious needs of human activities in the future.

Perhaps the message of this book is best conveyed by this sentence: Plan, design, build, create, live in harmony with nature, eliminating conflicts should ensure the living of the natural man, have healthy descendants living in preserved nature; we should plan and improve the environment to ensure life reproduction in the future in the researched areas, establish balance in space, make a personal contribution to preserve the planet Earth.

254 I warmly recommend the book by Mila Pucar, *Bioklimatska arhitektura, zastakljeni prostori i pasivni solarni sistemi (Bioclimatic Architecture, Glazed Spaces, and Passive Solar Systems)*, Institute of Architecture and Town Planning, Belgrade, 2006, as new creative potential in bioclimatic planning and design.

7.0. КОРИШЋЕНА ЛИТЕРАТУРА

Књиге

1. *Атинска повеља*, 1933.
2. *Библија, Стари и Нови завет,* Добра вест, Нови Сад 1989.
3. *Бијела књига* - White Paper, Министарство вањских послова БиХ, Сарајево 2000.
4. Богдан Несторовић, *Увод у архитектуру,* Грађевинска књига, Београд 1968.
5. Борислав Јакшић, Марина Илић, *Управљање опасним отпадом*, Урбанистички завод Републике Српске, Бањалука 2001.
6. Борислав Јакшић, Марина Илић, Милорад Балабан, *Управљање медицинским отпадом,* Урбанистички завод Републике Српске, Бањалука 2001.
7. Бранислав Крстић, *Човјек и простор*, Свјетлост, Сарајево 1982.
8. Бранислав Недовић, *Екологија животне средине*, Универзитетска књига, Бањалука 1999.
9. Драган Миловановић, Блажо Боев, *Земља тектоника плоча и магнетизам,* Наука Београд 2001.
10. Добривоје Тошковић, *Урбани дизајн - урбанистичка техника и естетика*, Урбанистички завод Републике Српске, Бањалука 2000.
11. Добривоје Тошковић, *Увод у просторно и урбанистичко планирање* - Друго допуњено издање, Академска мисао, Београд 2006.
12. Драгица Вилотић, *Упоредна анатомија дрвета*, Шумарски факултет, Београд 2000.
13. Драго Тркуља, *Земљотреси Бањалучког региона*, Графомарк, Београд, 1998.
14. Драган Величковић, *Бука и Вибрације, I, II, III, IV књига*, Југословенска и иностранa документација заштите на раду, Ниш 1975.
15. Драган Величковић, *Бука у животној средини*, Графичко предузеће Пунта, Ниш,1999.
16. *Depleted Uranium in BiH, Post* - Conflict Environmental Assesment, 2003, United Nations Environment Programme (UNEP), www. unep.org.
17. *Етапни план Просторног плана Републике Српске 1996 - 2001* Урбанистички завод Републике Српске, Бањалука 1996.
18. Ernest Nojfert, Peter i Kornelius Nojfert, Ludvig Nef-Korina Franken, Nojfert Planungs AG, Nojfert - *Архитектонско пројектовање, 37 проширено и допуњено издање*, Stylos Print, Нови Сад, 2004.

19. Gordon Cullen, *Градски пејзажи*, Грађевинска књига, Београд 1990.
20. Igot, Yves, Gustave Eiffel, *Dider*, Парис 1961.
21. *Каталог највећих стабала РС*, Шумарски факултет, Бањалука, 2003.
22. Кристоферовић - Илић, Радовановић, Вајагић, Јефтић, Фолић, Крњетин, Обркнежев, *Комунална хигијена,* Прометеј, Нови Сад, Друго допуњено издање, 2003.
23. Christian Norberg-Schulz, *Становање, станиште, урбани простор кућа*, Грађевинска књига, Београд 1990.
24. Lewis Mumford, *Grad u historiji, njegov postanak, njegovo mijenjanje, njegovi izgledi, Naprijed, Zagreb.*
25. Марина Илић, *Управљање чврстим отпадом*, Урбанистички завод Републике Српске, Бањалука 2001.
26. Мара Ђукановић, *Еколошке димензије у изграђивању простора*, Просвјета - Ниш 1984.
27. Мара Ђукановић, *Еколошки изазов,* Елит - Београд, 1991.
28. *Међуентитетски акциони план заштите животне средине у БиХ* - NEAP, The World Bank 2003.
29. Миодраг Вујошевић, *Рационалност, легимитет и имплементација планских одлука*, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Беград 2004.
30. Милан Трифковић, *Геодетски планови*, Виша грађевинско-геодетска школа Београд 2003.
31. Михаило Николић, *Бука*, Медицинска књига Београд - Загреб 1985.
32. Мирослава Кристофоровић-Илић са сарадницима, *Комунална хигијена*, Прометеј Нови Сад 2002, друго издање.
33. Миле Пуцар, *Биоклиматска архитектура застакљени простори и пасивни соларни системи*, Институт за архитектуру и урбанизам, Београд, 2006.
34. Милан Трифковић, *Геодетски планови*, Виша грађевинско-геодетска школа Београд, 2003.
35. *Православна црква и животна средина*, *THE ORTHODOX CHYRCH AND ENVIRONMENT,* 1992. bay Ekdotike Athenon S.A, Ministry of Foreign Affairs.
36. *Приручник* - *Code of Practice*, Урбанистишки завод Републике Српске, Бањалука 2002.
37. Ранко Радовић, *Форма града - Основе, теорија, пракса*, издавач Стилос, Нови Сад, Београд 2003.
38. Ранко Радовић, *Нови врт и стари кавез*, Стилос, Нови Сад 2005.

39. *Реформа урбаних политика земаља у транзицији*, Монографија, Југословенски институт за урбанизам и становање и Удружење урбаниста Србије, Београд, 1988.
40. *Развојне стратегије БиХ - Стратегије смањења сиромаштва у БиХ-ПРСП*, Сарајево 2004.
41. Слободан Малдини, *Енциклопедија архитектуре*, том I. А-Н Београд 2004.
42. Слободан Малдини, *Енциклопедија архитектуре*, том II. Н-Ж Београд 2004.
43. Сафет Гурда, Т*ехнологија дрвета*, Шумарски факултет, Сарајево 1999.
44. *Стратегија управљања чврстим отпадом у БиХ*, *A Solid Weste Menagment Strategy for BiH,* AEA Technology, EU Phare Project, 2000.
45. Тихомир Глигорић, З*аједничке институције БиХ (од норме до стварности)*, Народна библиотека Добој, 2002.
46. Радојка Шакарић-Праштало, *Књига за бољи живот на Балкану (есеј о Балкану и Балканцима)*, Народна и универзитетска библиотека РС, Бањалука 2001.
47. Роберт Вентури, *Сложености и противречности у архитектури,* Грађевинска књига, Београд 1999.
48. Роб Криер, *Градски простор у теорији и пракси, на примјерима градског језгра Штутгарта*, Грађевинска књига, Београд, 1991.
49. *Православна црква и животна средина, THE ORTHODOX CHYRCH AND ENVIRONMENT*, 1992. bay Ekdotike Athenon S.A, Ministry of Foreigu Affairs.
50. Wright, Frenk Lloyd, *An American Architecture*, Edited by Edgar Kaufmann, Horizon Press, New York 1955, Architectural Press, Лондон 1955.
51. Витомир Поповић, Владимир Лукић, *Документи, Дејтон, Париз,* Институт за међународно право и међународну пословну сарадњу, Бањалука 2002, четврто издање.
52. Војин Буцало, Југослав Брујић, Јово Травар, Ђорђије Милановић, *Флора националног парка Козара,* Шумарски факултет Бањалука и ЕРСАФ - Регионални завод за управљање шумама и агрикултуром Покрајине Ломбардија, Милано, Бањалука 2007.
53. Зоран Маунага, *Студија прашуме Јањ и Лом* - Завршни извјештај Пројекта шумарства у БиХ, Бањалука 2005.
54. *Нова Атинска повеља*, 1998 и 2003.

Зборници

а. "*Ја сам вода*", Урбанистички завод Републике Српске, Бањалука 2001.
б. *Прва љетна школа урбанизма*, Урбанистички завод Републике Српске, Шипово 1998.
ц. *Друга љетна школа урбанизма*, Урбанистички завод Републике Српске, Шипово 1999.
д. *Трећа љетна школа урбанизма*, Урбанистички завод Републике Српске, Шипово 2000.
е. *Четврта љетна школа урбанизма*, Урбанистички завод Републике Српске, Шипово 2001.
ф. *Пета љетна школа урбанизма*, Урбанистички завод Републике Српске, Шипово - Теслић 2002.
г. *Могућности и ограничења интеграција земаља Подунавља - шеста сесија*, Центар за истраживања, промцију, едукацију и маркетинг "Bel@Espero" Савез за есперанто Републике Српске, Бањалука 2003.
х. *Одрживи просторни, урбани и рурални развој Србије*, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Беград 2004.
и. *Одрживост рехабилитације система водоснабдијевања и животне средине*, Бањалука 2001.
ј. *Перспективе здравља у 21. вијеку, Животна средина и здравље,* Бањалука 2003.
к. *Природно - математичких наука,* ЈУ Књижевна Задруга, Бањалука 2003/07.
л. *Religion, Science and the Enviroment*, Simposium III, Danube:River of Life, Athens, Greece, 1999.
м. *Religion, Science and the Enviroment*, Simposium IV, The Adriatic Sea A Sea at Risik, a Unity of Purpose, Athens, Greece 2002.
н. *Реформа урбаних политика земаља у транзицији,* Југословенски институт за урбанизам и становање и Удружење урбаниста Србије, Београд 1998.
о. *Село у променама,* Удружење урбаниста Србије, Београд 2001.
п. *Село у новим развојним условима*, Удружење урбаниста Србије, Београд 2002.
љ. *Село у новим развојним условима,* Удружење урбаниста Србије, Београд 2003.
р. *Стратегија развоја градова и саобраћај,* Урбанистички завод Републике Српске, Теслић, 2001.
с. *Стратегија развоја градова и саобраћај,* Урбанистички завод Републике Српске и Удружење урбаниста Србије, Теслић 2001.

т. *Стратешки оквир за одрживи развој Србије,* Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Беград 2004.
у. *Први научно-стручни скуп, Савремена теорија и пракса у градитељству,* Завод за изградњу Бањалука, Бањалука 2005.
в. *Други научно-стручни скуп, Савремена теорија и пракса у градитељству,* Завод за изградњу Бањалука, Бањалука 2006.
њ. Трећи *научно-стручни скуп, Савремена теорија и пракса у градитељству,* Завод за изградњу Бањалука, Бањалука 2007.
џ. *Тридесет година земљотреса у Бањалуци,* Град Бањалука, 1999.

Часописи

- *Екологика,* Наука - привреда - искуство, посебно издање Н0 5, Београд 1998.
- *Екологика*, Наука - привреда - искуство, Београд - Бањалука, посебно издање Н0 6, 2000.
- *Изградња*, број 5, Београд 1992.
- *Политика*, Београд 20. 6. 2000.
- "*Вода и ми*", ЈП за "Водоводно подручје сливова ријеке Саве", број 38-39, 2004.
- АГД профи, Магазин за архитектуру, градњу и дизајн БиХ, Сарајево 2005/07.

1. ПРИЛОГ

Међународни уговори и конвенције којима је БиХ приступила

Ваздух

- Конвенција о прекограничном загађивању ваздуха на великим удаљеностима, Женева, 1979. године (ступила на снагу: 16.3.1986) (Сл. лист РбиХ, 13/94, Сл. лист СФРЈ МУ 11/86).
- Протокол из конвенција о прекограничном заграђивању ваздуха на великим удаљеностима из 1979. године, о дугорочном финансирању програма сарадње за праћење и процјену прекограничног преноса загађујућих твари у ваздуху на велике даљине у Европи, Женева, 1984. (ступио на снагу: 28. 1. 1988) (Сл. лист РбиХ, 13/94, Сл. лист СФРЈ МУ 2/87).
- Бечка конвенција о заштити озонског омотача, Беч,1985 (ступила на снагу: 22. 9. 1989) (Сл. лист СФРЈ МУ 1/90).
- Монтреалски протокол о супстанцама које оштећују озонски омотач, Монтреал, 1987. (ступио на снагу: 1. 1.1989) (Сл. лист СФРЈ МУ 16/90).
- Оквирна конвенција Уједињених народа о климатским промјенама, Рио де Жанеиро, 1992 (ступила на снагу: 21. 3. 1994) (Сл. гласник БиХ 19/00).

Природно насљеђе

- Међународна конвенција о заштити биљака, Рим, 1951 (ступила на снагу: 3. 4. 1952); (Сл. лист РБиХ 13/94, Сл лист СФРЈ МУ 11/86).
- Конвенција Уједињених народа о борби против десертификације у земљама погођеним јаким сушама и/или дезертификацијом, посебно у Африци, Париз, 14. 10.1994. год. (БиХ приступила 26. 8. 2002. године).
- Конвенција о мочварама од међународне важности особито као станиште птица мочварица, Рамсар, 1971, Нотификација о сукцесији 2001. године.
- Конвенција о биолошкој разноврсности, Рио де Жанеиро, 1991. (ступила на снагу: 29. 12.1993) БиХ приступила 26. 8. 2002, поступак ратификације у току.

Нуклеарна сигурност

- Конвенција о помоћи у случају нуклеарне несреће или радиолошке катастрофе, Беч, усвојена 26. 9. 1986. (ступила на снагу: 26. 2. 1987) (Сл. лист РбиХ, 13/94, Сл. лист СФРЈ МУ 4/91).
- Конвенција о раном обавјештавању о нуклеарним несрећама, Беч, 1986. (ступила на снагу: 16. 3. 1986) (Сл. лист РБиХ 13/94, Сл. лист СФРЈ МУ 11/86).

Вода

- Конвенција о заштити Средоземног мора од загађивања, Барселона, 1976. (ступила на снагу: 12. 2. 1978) (Сл. лист СФРЈ МУ 12/77).
- Протокол о заштити Медитерана од загађивања са копна, Атина, 1980. (ступио на снагу: 17. 6. 1983) Модификован у Сиракузи (Италија) 1996. (Сл. лист РбиХ, 13/94, Сл. лист СФРЈ МУ 1/90).
- Протокол о посебно заштићеним подручјима и биолошкој разноврсности Медитерана, Монако, 1996. (стари назив Протокол о посебно заштићеним подручјима Средоземног мора, Женева, 1982.) (ступио на снагу: 23. 3. 1986) (Сл. лист РбиХ, 13/94, Сл. лист СФРЈ МУ 9/85).
- Међународна конвенција о спречавању загађивања мора нафтом, Лондон, 1954. (ступила на снагу: 26. 7. 1958) (Сл. лист РбиХ, 13/94, Сл. лист СФРЈ МУ 60/73, 53/74).
- Међународна конвенција о заштити од загађивања са бродова, Лондон, 1973. (ступила на снагу: 2. 10. 1983) (Сл. лист РбиХ, 13/94, Сл. лист СФРЈ МУ 2/85).

Отпад

- Базелска конвенција о надзору прекограничног промета опасног отпада и његовом одлагању, Базел, 22. 3.1989. (ступила на снагу: 16. 3. 1986) (Сл. лист РбиХ, 13/94, Сл. лист СФРЈ МУ 11/86).
- Допуна Базелске конвенције о надзору прекограничног промета опасног отпада и његовом одлагању, Брисел, 1997.

Преглед закона и уредби којима су поједине конвенције ратификоване

- Закон о ратификацији Конвенције о прекограничном загађивању ваздуха на великим удаљеностима 2/92-5, 13/94-189. Сл. СФРЈ 11/86-3.
- Закон о ратификацији Протокола, уз Конвенцију о прекограничном загађивању ваздуха на велике даљине, из 1979. године, о дугорочном финансирању Програма сурадње за праћење и процјене прекограничног пријеноса загађујућих твари у ваздуху на велике даљине у Европи (ЕМЕР) 2/92-5, 13/94-189. Сл. СФРЈ 2/87-3.
- Закон о ратификацији Бечке конвенције о заштити озонског омотача, с прилозима I и II 2/02-5, 13/04-189 Сл. СФРЈ, 1/90-3.
- Уредба о ратификацији Меморандума о сугласности за проведбу Европскога истраживачког пројекта о радарској метеоролошкој мрежи (COST пројект 73) 2/92-5, 13/94-189. Сл. СФРЈ, 3/90-44.
- Закон о ратификацији Конвенције о физичкој заштити нуклеарног материјала 2/92-5, 13/94-189. Сл. СФРЈ, 9/85-309.
- Уредба о ратификацији система за извјештавање о инцидентима IAEA (IAEA-IRS) 2/92-5, 13/94-189. Сл. СФРЈ, 1/87-49.
- Уредба о ратификацији Конвенције о раном обавјештавању о нуклеарним несрећама 2/92-5, 13/94-189. Сл. СФРЈ, 15/89-3.
- Закон о ратификацији Конвенције о пружању помоћи у случају нуклеарних несрећа или радиолошке опасности 2/92-5, 13/94-189. Објављено у Сл. СФРЈ, 4/91-29.
- Закон о ратификацији Међународне конвенције о спречавању загађивања мора уљем 2/92-5, 13/94-189. Сл. СФРЈ, 60/73-1737, 53/74-1709.
- Уредба о ратификацији Међународне конвенције о спречавању загађивања (онечишћавања) мора с бродова, 1973. (и Протокола од 1978.) 2/92-5, 13/94-189. Сл. СФРЈ, 2/85-59, 2/85-68.
- Закон о ратификацији Протокола о посебно заштићеним подручјима Средоземног мора, састављеног у Женеви, 3.4. 1982. 2/92-5, 13/94-189. Сл. СФРЈ, 9/85-321,
- Закон о ратификацији Протокола о посебно заштићеним подручјима Средоземног мора од загађења с копна, с анексима I, II и III 2/92-5, 13/94-189. Сл. СФРЈ, 1/90-16,
- Закон о ратификацији Споразума о заштити вода ријеке Тисе и њезиних притока од загађивања 2/92-5, 13/94-189. Сл. СФРЈ, 1/90-30.

- Одлука о давању сагласности за ратификацију уговора о енергетској повељи и протоколу енергетске повеље, о енергетској ефикасности и одговарајућим проблемима животне средине 8/00-84.
- Одлука о ратификацији Оквирне конвенције Уједињених нација о промјени климе 19/00-418.
- Уредба о ратификацији ревидираног текста Међународне конвенције о заштити биља, Сл. РбиХ, 12/94 (2/92); Сл. лист СФРЈ МУ 1/85.
- Одлука о ратификацији Конвенције о контроли прекограничног промета опасног отпада и његовом одлагању, Сл. гласник БиХ, 31/00.

Уговор за који је депозитар Влада Сједињених Америчких Држава (сукцесија)

- Конвенција о спречавању загађивања мора отпацима и другим тварима, сачињена у Вашингтону, Лондону, Мексико Ситију и Москви, 29. децембра/просинца 1972. године (ступила на снагу: 30. 8. 1975; објављена у Сл. листу РбиХ, 15/95).

Међународни уговори и конвенције којима БиХ није приступила

Ваздух

- Протокол о регулисању емисије сумпора или његовог прекограничног флукса, Хелсинки, 1985.
- Протокол о регулисању емисије нитрогенових оксида или њихових прекограничних флуксева, Софија, 1988. (ступио на снагу: 14. 2.1991)
- Протокол о регулисању емисија испарљивих органских компонената или његовом прекограничном току, 1991 (ступио на снагу: 29. 9. 1997).
- Протокол о даљем смањењу емисија сумпора, Осло, 1994 (ступио на снагу: 05. 8. 1998).
- Протокол о тешким металима, Архус, 1998.
- Протокол о смањивању ацидефикације, еутрофикације и приземног озона, Гетеборг, 1999.
- Амандмани Монтреалског протокола; Лондрон, 1990, Копенхаген, 1992, Беч, 1995, Монтерал, 1997, Пекинг, 1999.
- Кјото протокол, Кјото, 1997.

Хемикалије

- Конвенција о употреби оловног бјелила у сликарству, Женева, 1921 (ступила на снагу: 31. 8. 1923).
- Конвенција о процедури претходног обавјештења за неке ризичне хемикалије у међународној трговини, Ротердам, 1998.
- Конвенција о забрани развоја, производњи и стварању залиха бактериолошких (биолошких) и токсичних оружја и њихово уништење, Лондон, Вашингтон, Москва, 1972 (ступила на снагу: 26. 3. 1975).
- Стокхолмска конвенција о трајним органским заграђивачима, 22. 5. 2001. године (још није ступила на снагу).

Опасности

- Конвенција о спречавању и контроли професионалних ризика проузрокованих канцерогеним супстанцама и агенсима, Женева, 1974 (ступила на снагу: 10. 6.1976).
- Конвенција о заштити од опасности тровања бензолом, Женева, 1971 (ступила на снагу: 27. 7. 1973).
- Конвенција о безбједности приликом кориштења азбеста, Женева, 1986 (ступила на снагу: 16. 6. 1979).
- Конвенција о заштити радника од професионалних ризика у радној средини проузрокованих загађивањем ваздуха, буком и вибрацијама, Женева, 1977 (ступила на снагу: 11. 7. 1979).
- Конвенција о процјени прекограничних утицаја на животну средину, Еспоо, 1991 Ступила на снагу 1997.
- Конвенција о прекограничним утицајима индустријских несрећа, Хелсински, 1992 (ступила на снагу: 19. 4. 2000).

Здравље

- Конвенција о службама медицине рада, Женева, 1985 (ступила на снагу: 17. 2. 1988).
- Конвенција о заштити на раду, здравственој заштити и радној средини, Женева, 1981 (ступила на снагу: 11. 8. 1983).

Природно насљеђе

- Конвенција о успостављању Европске и Медитеранске организације за заштиту биља, Париз, 1951 (ступила на снагу: 1. 11. 1953).
- Конвенција о међународној трговини угроженим врстама дивље флоре и фауне, Вашингтон, 1973, измијењена у Бону 1979 (ступила на снагу: 1. 7. 1975).
- Протокол о биолошкој сигурности унутар Конвенције Уједињених нација о биолошкој разноврсности, Монтреал, 2000 (није ступио на снагу).
- Конвенција о заштити европских дивљих врста и природних станишта (Бернска конвенција), Берн, 1979 (ступила на снагу: 1. 6. 1982).
- Конвенција о заштити светске културне и природне баштине, Париз, 1972 (ступила на снагу: 1983).
- Међународна конвенција о заштити птица, Париз, 1950 (ступила на снагу: 17. 1. 1963).
- Европска конвенција о заштити животиња за клање, Стразбур, 1979. (ступила на снагу: 11. 6. 1982).
- Европска конвенција о заштити животиња за узгој, Стразбур, 1976 (ступила на снагу: 10. 9. 1978).

Нуклеарна сигурност

- Конвенција о физичкој заштити нуклеарног материјала, Беч и Њујорк, 1980 (ступила на снагу: 8. 2. 1987), (Сл. лист СФРЈ МУ 9/85.).
- Бечка конвенција о цивилној одговорности за нуклеарну штету, физичкој заштити нуклеарног материјала, Беч, 1963 (ступила на снагу: 12. 11. 1977), (Сл. лист СФРЈ МУ 5/77.).
- Конвенција о нуклеарној сигурности, Беч, 17. 6. 1994.
- Уговор о забрани смјештаја нуклеарног оружја и другог оружја за масовно уништење на морском и океанском дну и испод површинског слоја земље, Лондон, Вашингтон, Москва, 1971 (ступио на снагу 18. 5. 1972).
- Уговор о забрани тестирања нукеарног оружја у атмосфери, у свемиру и под водом, Москва, 1963 (ступио на снагу: 10. 10. 1963).

Јавност

- Конвенција о приступу информацијама, учешћу јавности у доношењу одлука и приступу правосуђу у животно срединским питањима, Аархус, 1998.
- Међународна конвенција о цивилној одговорности за штету загађивањем нафтом, Брисел, 1969 (ступила на снагу: 19. 6. 1975).
- Протокол вода и здравља, Лондон, 1999. године.

Уговор за који је депозитар IMO

- Међународна конвенција о упостављању међународног фонда за компензацију штете нафтним загађењем, Брисел, 18. 12.1971 (ступила на снагу 16. 10. 1978).

Уговор за који је депозитар генерални секретар Уједињених нација

- Конвенција о континенталним прудовима, Женева, 29. 4.1958. (ступила на снагу 10. 6. 1964).

Проф. др Владан Ђокић дипл. инж. арх.
Архитектонски факултет Универзитета у Београду

РЕЦЕНЗИЈА КЊИГЕ
ХАРМОНИЈА И КОНФЛИКТИ У ПРОСТОРУ
аутор проф. др Миленко Станковић, дипл. инж. арх.

Књига "*ХАРМОНИЈА И КОНФЛИКТИ У ПРОСТОРУ*" проф. др Миленка Станковића нуди потпуно нов и савремен теоријски и методолошки приступ разумевању феномена народног градитељства са еколошког становишта. Књига обилује потпуном и интензивном комуникацијом са текућим и актуелним струјањима у сфери разумевања проблема нарушене хармоније и учесталих конфликата у изграђеним срединама.

На одређени начин књига представља логичан, продубљен и осавремењен наставак *Народног градитељства,* истог аутора, од пре неколико година. Аутор је овај пут феномену народног градитељства приступио са истински савремене позиције, не либећи се да са критичког аспекта сагледа како светска достигнућа тако и домаће недоречености у погледу креирања политике очувања животне средине.

Сасвим је извесно да књига представља заокружен, комплетан и јасно написан рад који ће бити од велике користу студентима Архитектонског факултета, посебно онима који се интензивније баве темама унапређења животне средине. Поред тога, књига ће свакако бити од користи и колегама, пре свих архитектима и урбанистима, али и социолозима, економистима, заштитарима, планерима, еколозима, заправо свима онима којима је тема коришћења и заштите природних ресурса блиска.

Посебна вредност књиге је што успешно комбинује теоријске ослонце заштите животне средине са практичним смерницама које се препоручују за конкретне процесе и захвате у Републици Српској. Потуно су јасна и исправна настојања аутора да одређена сазнања и практична искуства преточи у неку врсту кода који би представљао препоруке за даље деловање у пракси.

Треба са задовољством нагласити да дело "*ХАРМОНИЈА И КОНФЛИКТИ У ПРОСТОРУ*", аутора проф. др Миленка Станковића нашој стручној па и широј јавности долази у правом тренутку, што је од посебног значаја, с обзиром на то да у нашој средини постоји празнина у сазнањима везаним за ову материју, као последица тога што стручњаци код нас ретко залазе у домен оваквих истраживачких напора.

Рецезент
Проф. др Владан Ђокић, дипл. инж. арх.

Professor Vladan Đokić, PhD, BArch
Faculty of Architecture, Belgrade University

BOOK REVIEW
HARMONY AND CONFLICTS IN SPACE
Author: Professor Milenko Stanković, PhD, BArch

The book *Harmony and Conflicts in Space* by Milenko Stanković offers a totally new and modern theoretical and methodological approach to understanding the phenomenon of traditional architecture from the aspect of environmentalism. The book abounds in thorough and intensive communication with the ongoing and current trends in the area of awareness of the issue of disrupted balance and frequent conflicts in man-made surroundings.

In a certain way this book represents a logical, deepened and updated sequel to the book *Traditional Architecture* by the same author published several years ago. This time the author approaches the phenomenon of traditional architecture from a truly contemporary position, and does not hang back from critical deliberation of both international accomplishments and the lacking definition on the local level needed to create an environmental preservation policy.

It is absolutely certain the book represents a well-rounded, comprehensive and clearly composed work, which will be of great use for students of architecture, especially those dealing more intensely with the issues of environmental development. Apart from that, the book will most certainly be useful for the author's fellow professionals, before all to architects and town planners, but also sociologists, economists, preservationists, spatial planners, environmentalists, in fact, for all those who deal in one way or another with the issues of use and preservation of natural resources.

The outstanding value of the book lies in the fact it successfully combines the theoretical foundations of environmental preservation with practical guidelines recommended specifically for the processes and interventions in the Republic of Srpska. The author's intention is absolutely clear and praiseworthy, as he endeavours to transpose certain perceptions and practical experiences into a kind of code, which would represent a recommendation for further practices.

I would like to reiterate with pleasure that this is the right moment for the book *Harmony and Conflicts in Space* authored by Milenko Stanković to appear and be at the disposal of our professionals as well as the general public, which is particularly important, as there is a vacuum in the

local scholarly community related to this subject matter, which results from the fact our experts a-nd professionals only very rarely select these issues for their research.

Reviewer
Professor Vladan Đokić, PhD, BArch

Проф. др Владимир Лукић
Савјетник Удружења за грађевинарство,
пројектовање и екологију ПК РС Бања Лука

РЕЦЕНЗИЈА КЊИГЕ
ХАРМОНИЈА И КОНФЛИКТИ У ПРОСТОРУ
аутор проф. др Миленко Станковић, дипл. инж. арх.

Рад је написан на 303 странице и подијељен у 6 поглавља, и то:
1. Увод;
2. Човјекова средина;
3. Конфликти у простору;
4. Вриједности народне архитектуре;
5. Производња у хармонији са природом;
6. Препоруке и смјернице.

Аутор у овом веома интересантном и комплексном раду на савремен начин третира низ питања. Веома смјело улази у проблеме односно конфликте. Полази од развоја еколошке свијести, бременитог насљеђа, данашњих активности и др.

Посебно мјесто је дао разним утицајима и тзв. законским оквирима и интегралном планирању, указујући на проблеме који нарушавају одржив развој.

Веома сериозно је поглавље Конфликти у простору, у којем је на веома прегледан, методолошки квалитетан и стручан начин обрадио најквалитетније еколошке ресурсе, као што су: земљишта, ваздух, вода, шума и њихова заштита. Није заборавио ни отпад, као ни друге људске активности које нарушавају нормалну човјекову средину.

Аутор је веома зналачки и на интересантан начин у овом дјелу дао одговарајуће мјесто у народној архитектури, од које увијек има шта да се научи.

С обзиром на радно мјесто, тј. стручно искуство писца овог рада, ни најмање не изненађује приказани нормативизам у готово свим фазама планирања, пројектовања, грађења и заштите човјекове средине. Заправо, то искуство је довело до истинске спознаје да је заштита човјекове средине интердисциплинарна, тј. тимски рад. Само такав рад може сачувати хармонију у простору.

Нема двојбе да ће овај веома вриједан рад проф. др Миленка Станковића бити незаобилазна литература за стручњаке и студенте који се баве екологијом, те студенте разни факултета, бројне стручњаке и грађане који желе да прошире знање из области заштите човјекове средине.

На основу напријед реченог, са задовољством могу да рукопис "*ХАРМОНИЈА И КОНФЛИКТИ У ПРОСТОРУ*", аутора проф. др Миленка Станковића, препоручим за штампу.

Рецензент
Проф. др Владимир Лукић, дипл. инж. геод.

Professor Vladimir Lukić, PhD, BSurv
Advisor, Association for Construction,
Design and Ecology of RS CE Bawa Luka

BOOK REVIEW
HARMONY AND CONFLICTS IN SPACE
Author: Professor Milenko Stanković, PhD, BArch

The book has 279 pages and is divided in six chapters:
7. Introduction;
8. Human Environment;
9. Conflicts in Space;
10. Traditional architecture and Its Values;
11. Production in Harmony with Nature;
12. Recommendations and Guidelines.

In his highly engrossing and complex work, the author treats a series of issues in a contemporary way. He bravely considers issues, i.e. conflicts, and starts from the development of environmental awareness, rich heritage, current practices, etc.

He particularly focuses on various influences and the so-called legal framework for integrated spatial planning, pinpointing the problems which jeopardise sustainable development.

He very seriously elaborates the chapter Conflicts in Space, where he discusses in a clear, methodologically consistent and professional way the best-quality environmental resources, such as soil, air, water, forests, and their preservation. He does not forget refuse or other human activities which bring disbalance to the human environment.

In this book the author acknowledges the worth of traditional architecture in a knowledgeable and interesting manner, which is always a rich and excellent source of knowhow.

Given the professional engagement, i.e. experience of the author of the book, we should not be surprised by the normatism demonstrated at almost all stages of environmental planning, design, construction and preservation. In fact, that experience has led to the genuine realisation that the preservation of human environment has to do with interdisciplinary, i.e. team work. It is only this

kind of work that can preserve balance in space.

There is no doubt this valuable book by Professor Milenko Stanković will be an essential reader for professionals and students dealing with environmentalism, as well as students of other study groups, various professionals and common people who wish to extend their knowledge about environmental preservation.

Based on the above said, it is my pleasure to recommend for publication the manuscript *Harmony and Conflicts in Space* by Professor Milenko Stanković, PhD.

Reviewer
Professor Vladimir Lukić, PhD, BSurv

Проф. др Миодраг Ралевић дипл. инж. арх.
Архитектонски факултет универзитета у Београду

РЕЦЕНЗИЈА КЊИГЕ
ХАРМОНИЈА И КОНФЛИКТИ У ПРОСТОРУ
аутор проф. др Миленко Станковић, дипл.инж.арх.

Аутор, проф. др Миленко Станковић, у духу свог комплексног поимања процеса грађења, полазећи од непосредних и коначних ефеката у свеукупном простору деловања градитеља из различитих периода, успоставља вечиту дилему односа између хармоније којој треба тежити и конфликата до којих долази кроз процес стварања животног простора.

Процес стварања (продукције-производње) животног простора намењеног човеку аутор преиспитује кроз стечену проблемско-методску матрицу деловања човека као исконског градитеља, који својим деловањем, полазећи од природне средине, градећи за човека, мењајући је кроз процес урбанизације, улази у конфликт са исконским процесима и законитостима природе, доводећи у питање услове за опстанак савременог човека, нарушавајући равнотежу природних и технолошких процеса, и ствара конфликтне односе у простору животне средине.

По аутору проф. др Миленку Станковићу, конфликти су продукт како погрешног приступа и добро постављених, а недовољно операционализованих циљева, тако и методско-оперативне основе којима се непосредно делује на успостављање *хармоније* у животном простору човека.

Посебни задатак се поставља пред урбанисте, планере и управљаче тражећи од њих да се у свом процесу креирања будућности одрекну права на "*неприкосновеност*" стручног поимања развоја, и демократској јавности. Од њих тражи да се окрену и укључе све заинтересоване актере, за развој свог животног простора и са њима успоставе партнерске односе, гдје ће свако у домену своје улога и свог интереса тежити успостављању кооперативних односа, а с циљем стварања поузданог пута ка остварењу како хармонијских односа између

учесника у процесу креирања, тако и већем успостављању хармоније развоја у будућим планским визијама.

У том контексту просторне и урбанистичке планове и пројекте, по аутору, треба третирати као развојне с јасним визијама. Засноване на принципима одрживог развоја, операционализованих процедура Акционих планова, са јасно сагледивим могућностима етапног остварења, по моделу "*корак по корак*" с формирањем система правила грађења и архитектонског обликовања, уређења и опремања, како на нивоу кућа, тако и на нивоу насеља (урбаних, руралних) и региона.

У циљу стварања услова за смањењем конфликата у животном простору, аутор предлаже увођење развојне политике, као основе деловања свих струка. Тежило би се хармонизацији односа између свих потенцијално супротстављених система, који би били засновани на:

- уравнотежењу економског, социјалног и еколошког развоја
- кооперативном (компромисном) планирању
- полицентричном развоју
- територијалној повезаности
- регионалној конкурентности
- повезивању руралних вредности и урбаних образаца
- увођењу зеленог кода у архитектури
- билансирању профитабилних ефеката и еколошких стандарда
- промењљивости и прилагодљивости планова
- јачању улоге одговорности градитеља и
- увођењу главног урбанисте као институционе непосредне персоналне одговорности.

Пут ка остварењу премиса на упостављању хармонизације у простору аутор проф. др Миленко Станковић види кроз свеопшту и законодавну реформу, институционалну реорганизацију система деловања, увођење европских стандарда и међународних конвенција и резолуција, рад на формирању информационе дигиталне основе, синхронизације деловања свих структурних организација и јачање *едукативне димензије*, кроз стално осавремењивање знања свих актера, у процесу стварања животног простора човека.

Све у свему, ради се о изузетној значајној књизи искусног градитеља, проф. др Миленка Станковића. Аутор је, пролазећи у свом раду кроз све фазе грађења (пројектовања, планирања, оперативног и институционалног деловања), дао веома студиозан и систематизован приказ свих узрочно-последичних процеса, који су изазвали *неконтролисане* конфликте у простору, нудећи широку скалу препорука, принципа, поступака, институционалних иновација и конкретних предлога и инструмената мењања читавог система, стварања производног простора, с циљем остварења свеукупне хармоније у простору намењеном за живот човека.

Књига има истовремено едукативан, оперативан карактер, представља посебну димензију за ширење скале будућим читаоцима, почев од студената, преко постдипломаца и истраживача па до искусних делатника у процесу продукције простора.

У контексту свега наведеног, част ми је и велико задовољство да препоручим књигу "*ХАРМОНИЈА И КОНФЛИКТИ У ПРОСТОРУ*" за штампање. Тиме ће постати доступна стручној јавности и, у духу своје мисије, наставити да "мења" виђење, правце и начине деловања свих актера из области просторног и урбанистичког планирања и пројектовања.

Рецензент
Проф. др Миодраг Ралевић, дипл. инж. арх.

Professor Miodrag Ralević, PhD, BArch
Faculty of Architecture, Belgrade University

BOOK REVIEW
HARMONY AND CONFLICTS IN SPACE
Author: Professor Milenko Stanković, PhD, BArch

In the spirit of his complex perception of the building process, Professor Milenko Stanković, the author, starts with immediate and final effects in the overall space of action of builders from different periods, and raises the everlasting dilemma of the relation between harmony we should aspire to and the conflicts arising from the process of creating housing space.

The author reconsiders the process of creation (production) of living space intended for man through the established problem-method matrix of human activity seen as primeval builders, who, as they start from the natural environment, build for the man and change it as a result of its urbanization, creating conflicts with the primeval processes and laws of nature and calling into question the conditions needed for the survival of modern man, as those actions disturb the balance between natural and technological processes and create conflicts in the space of the environment.

According to Professor Milenko Stanković, the author, conflicts are a product of inadequate approaches and of well defined, but insufficiently operationalised objectives, as well as the methodological and operational bases affecting directly the establishment of harmony in the human environment.

A special task is put before town planners, spatial planners and administrators, who are asked to give up on the right to create future in their work or consider their perception of development as 'indisputable', and the democratic public. He asks them to turn around, involve all the parties interested in a particular living space, and form partnerships with them, where everybody will strive towards establishing cooperation within the scope of their respective role and interests, with the goal of creating a reliable model for achieving harmonious relations between the participants in the process of creation, as well as ensuring conditions for the most harmonised development possible in future visions and plans.

According to the author, in this context, spatial and town plans and projects ought to be treated as developmental, with clear visions. They should be based on principles of sustainable development, operationalised procedures of action plans, with readily visible possibilities of phased implementation, according to the step-by-step model, while forming a system of rules of construction and architectural design, organisation and equipment on the level of houses, but also on the level of settlements (both urban and rural) and regions.

In order to create conditions to reduce conflicts in the living space, the author proposes to introduce a policy of development as a foundation for the action of all professionals. The focus would be on harmonising the relations between potentially adverse systems, which would be based on:

- balancing economic, social and environmental development
- cooperative (compromise) planning
- polycentric growth
- territorial connectivity
- regional competitiveness
- linking rural values with urban patterns
- introducing the green code for architecture
- balancing profitability with environmental standards
- changeability and adaptability of plans
- increasing builders' responsibility, and
- introducing the office of chief town planner as one with the highest direct personal responsibility.

The author, Professor Milenko Stanković, believes the conditions needed for having harmony in space are attainable through a general and legislative reform, institutional reorganisation of the system of action, introduction of European standards and international conventions and resolutions, creation of a digital information base, sinchronisation of action of all structural organisations, and strengthening education through permanent additional training of all parties in the process of creating the living space of man.

All in all, we are dealing with a very important book by an experienced builder, Professor Milenko Stanković. Owing to his experience of engaging in all the stages of construction (design, planning, operational and institutional action), the author has presented meticulously and systematically the causes and effects which have led to uncontrolled conflicts in space, offering a broad range of recommendations, treatments, institutional innovations, as well as concrete proposals and tools for changing the system as a whole, creating productive space, in order to achieve ove-

rall harmony in the space intended for human living.

The book is both educational and operational in character. It offers a special dimension to broaden the views of its readers, from students and postgraduate students to researchers to experienced professionals in the process of production of space.

In the light of the above-said, it is my great honour and pleasure to recommend for publication the book *Harmony and Conflicts in Space*. By publishing the manuscript this work will be available to various professionals and continue to 'change' the views, direction and manner of action of all the parties involved in spatial and town planning and design.

Reviewer
Professor Miodrag Ralević, PhD, BArch

Проф. др Радивоје Динуловић, дипл. инж. арх,
Факултет техничких наука Универзитета у Новом Саду и
Факултет драмских уметности Универзитета уметности у Београду

РЕЦЕНЗИЈА КЊИГЕ
ХАРМОНИЈА И КОНФЛИКТИ У ПРОСТОРУ
аутор проф. др Миленко Станковић, дипл. инж. арх.

Донедавно маргинално и запостављено, питање схватања, тумачења, заштите и очувања човекове средине данас представља једну од темељних тема истраживања и деловања, не само у архитектури и грађењу већ и у савременом постојању уопште. Ипак, однос према еколошкој свести и одрживом развоју у нашој средини је и даље много чешће опште место у академским и теоријским расправама, а нужно зло у пројектовању и грађењу.

У оваквом контексту, континуирано деловање професора Станковића, у свим областима у којима се налазио и налази, има посебну вредност. У својој новој књизи аутор са великом пажњом проучава, вреднује и приказује све оно што чини формални – законски и нормативни – оквир, а затим и низ принципа пројектовања у складу са идејом одрживог развоја. Даље, Миленко Станковић разматра тему интегралног планирања и уређења простора, констатујући, исцрпно и прецизно, појединачне феномене, као и сложене односе међу њима. На тај начин, аутор гради целовиту и логичну слику мреже „сила" које данас одређују позицију и функцију архитекте (хтео архитекта то или не). Изузетно је важно за све нас, а посебно за студенте и младе стручњаке, којима се професор Станковић својом књигом првенствено и обраћа, да стекнемо и развијамо свест о стварном контексту у коме живимо и делујемо, тако често замагљену великим речима идеологија и политика, са једне стране, а малим, себичним и ружним делима, са оне друге.

Својеврстан контрапункт аутор успоставља закључујући своју књигу освртом на вредности народне архитектуре (што је, иначе, још једно од општих места наше декларативне чежње за ослонцем на традицију и историју, које нити познајемо, нити поштујемо). Професор Станковић, међутим, не само да градитељско наслеђе поштује већ је и упорни истраживач,

тумач и поборник истинских вредности које у традицији уочава, не губећи при том (што сматрам посебно важним) ни у једном тренутку јасан осећај савремености. Повратком традиционалној архитектури поднебља, у овој књизи, аутор заокружује своје двотомно дело започето књигом „Народно градитељство“. То, наравно, не значи да ово дело неће постати трилогија, тетралогија, или читава едиција, којој бисмо се веома радовали.

Са најдубљим уверењем да ће књига професора др Миленка Станковића „Хармонија и конфликти у простору“ бити драгоцена не само у Бањалуци, и не само у нашој средини, препоручујем ово дело за објављивање.

Рецензент
Проф. др Радивоје Динуловић, дипл. инж. арх.

Professor Radivoje Dinulović, B.Arch., Ph.D.
Faculty of Technical Sciences, University of Novi Sad
Faculty of Drama Arts, University of Arts in Belgrade

Book Review
HARMONY AND CONFLICTS IN SPACE
Author: Professor Milenko Stanković, B.Arch., Ph.D.

Marginal and neglected until recently, the issue of understanding, interpreting, protecting and preserving the environment is one of the fundamental subjects of research and action today, not only in architecture and construction, but also in modern living in general. Yet, in our local surroundings the relation to environmental awareness and sustainable development remains a commonplace in academic and theoretical treatises, and a necessary evil in design and construction.

Given this context, Professor Stanković's continuous efforts in all the fields of research he has been engaged in are particularly valuable. In his new book, it is with much attention that this author studies, evaluates and presents the constituting elements of the formal framework legal and normative, as well as a series of principles of design in line with the idea of sustainable development. Furthermore, Milenko Stanković treats the subject of integrated spacial planning and organisation and builds conclusions, comprehensively and with precision, about discrete phenomena and the complex interrelations between them. In this way the author builds a complete and logical image of the network of 'forces' which nowadays define the position and function of the architect (whether the architect wants it or not). It is extremely important for all of us, and especially so for students and young experts, who are the target readers of Professor Stanković's book, to acquire and grow the awareness of the actual context in which we live and work, so frequently obscured by the grand words of ideologies and policies on the one hand, and by petty, selfish and ugly actions on the other.

The author creates a kind of counterpoint as he concludes his book with his reference to the values of folk architecture (which is, by the way, another commonplace of our professed yearning for support in history and tradition, which we neither know nor cherish). However, Professor Stanković does not only respect architectural heritage, he is also a persistent researcher, an interpreter and an advocate of authentic values which he recognises in tradition, never losing and this I find particularly important his distinct sense of contemporaneity. By returning to traditional regional architectu-

re in this book, the author rounds off his two-volume research output which began with the book Traditional Architecture. Naturally, this does not mean the research will not expand into a trilogy, a tetralogy or a series of publications, whose appearance we would very much look forward to.

I am deeply convinced that Professor Stanković's book *Harmony and Conflicts in Space* will be invaluable not only in Bawa Luka and not only locally, and I recommend this work for publication.

Reviewer:
Professor Radivoje Dinulović, B.Arch., Ph.D.

Проф. Бранислав М. Стојановић, дипл. инг. арх.
Универзитет у Београду, Архитектонски факултет

РЕЦЕНЗИЈА КЊИГЕ
ХАРМОНИЈА И КОНФЛИКТИ У ПРОСТОРУ
аутор проф. др Миленко Станковић, дипл. инг. арх.

Целокупан професионални ангажман проф. др Миленка Станковића који се креће у широком опсегу - од рада на практичним задацима архитектонско-урбанистичког пројектовања и извођења, преко руковођења у институцијама Владе планерским и урбанистичким пројектима, до активног педагошког рада на Архитектонско-грађевинском факултету у Бањалуци, а посебно перманентне научно-истраживачке активности везане за проучавање националног неимарства - представља својеврсну базу и обимно полазиште за тему којом се аутор бави у својој књизи.

Да би се приступило обрађеном градиву и њеној проблематици, неопходан предуслов је управо широка едукација и искуство али и способност генерисања, синтезе и избора релевантних области из обимне грађе која припада овој теми. И зато, управо, претходно наведене активности и интересовања аутора представљају поуздану и може се рећи и једину могућу базу из које је проистекла, односно из које је научно и аргументовано обрађена и презентована грађа у књизи "Хармонија и конфликти у простору".

Као битна карактеристика и квалитет књиге исказује се адекватно избалансиран избор области и тема. Тиме је аутор успео да формира и заокружи јасну слику о сложености и осетљивости деловања у простору са акцентом на сектор у надлежности архитектонско-урбанистичке струке, али и са успешним и одмереним освртом на значајне и незаобилазне контактне научне и стручне области.

У књизи аутор акцентује и недвосмислено се залаже за примену и унапређење планског развоја који као резултат мора имати формирану стратегију просторно одрживог развоја Републике Српске. Коначно исходиште оваквог процеса мора бити у компатабилности и кореспонденцији са европским токовима као предуслов економских, социјалних, и еколошких кохезија у простору.

У низу значајних тематских иницијација које садржи књига посебно треба истаћи оне делове у којима се кроз примере и анализу случајева из актуелне праксе указује на проб-

леме или неправилности до којих је дошло у Републици Српској. Инсистирање на паралелели са праксом не уводи у књигу само животност и динамизам, већ представља вредан запис о времену и процесима који ће свакако представљати значајну информацију будућим истраживачима. Приказани подаци у неким случајевима најупечатљивије и најбоље презентују важност процеса или драматичност учињених или могућих просторних, социјалних, друштвених или еколошких ексцеса.

Са становишта информисања и образовања пројектанске урбанистичко-архитектонске групације у књизи аутор даје релевантне чињенице и податке којима се не само осликава стања планирања, већ се и продором до нивоа станишта и стана - са исправним и неопходним освртом на народно градитељско искуство - уводе теме и покрећу питања не само неопходности реформе стамбене политике, већ и културе становања, типологије и стандарда становања. У овој, као и у свим осталим темама, аутор - што је значајно и вредно - није заокупљен искључиво урбаном проблематиком, већ анализира и дефинише специфичности које се исказују у руралним срединама.

Тумачењем појмова и дефиниција аутор својој књизи даје димензију прихватљиву и за процес едукације. Већ поменута интердисциплинарност у тумачењу појава и процеса у простору у овом случају чини књигу неопходном не само студентима који се баве изучавањем науке о простору, већ и слушаоцима са факултета из групације друштвених наука.

На основу претходно наведеног сматрам да књига професора др Миленка Станковића представља допринос у изучавању процеса развоја простора, обзиром да је аутор уважавајући комплексност теме у свој рад инкорпорирао респектабилан број релевантних чиниоца чијом је систематизацијом, избором и синтезом формирао дело које на језички јасан и прагматичан начин исказује проблеме присутне у тежњи организације и хармонизације простора.

Зато са задовољством препоручујем књигу "Хармонија и конфликти у простору" не само за потребе стручне јавности већ и као наставно средство за студенте урбанистичко-архитектонских факултета.

Рецензент,
Проф. Бранислав Стојановић, дипл. инг. арх.

Prof. Branislav M. Stojanović, architect
University of Belgrade, Faculty of Architecture

BOOK REVIEW
HARMONY AND CONFLICTS IN SPACE
Author: Prof. Milenko Stanković, architect, PhD

Professor Milenko Stanković's overall professional engagement encompasses a broad range of activities - practical assignments in the fields of architectural and urban design and construction, managing spatial and town planning projects for governmental institutions, active educational work at the Faculty of Architecture and Civil Engineering in Bawa Luka, particularly his permanent research and study of the regional building tradition - creating a certain base and an extensive foundation for the topic the author deals with in his book.

The prerequisite to approach the subject matter covered and its issues is broad education and experience, but also the ability to generate, synthesize and select the relevant aspects from an abundance of matter under this topic. It is exactly for this reason that the author's previously stated activities and interests create a reliable, or perhaps we should say the only possible base from which it was created, that is based on which the subject matter in the book *Harmony and Conflicts in Space* could be covered and presented in a scientific and argumentative manner.

Its adequately balanced selection of fields and topics is clearly an important feature and a major quality of the book. By succeeding in it, the author has managed to produce and offer a clear, rounded picture of the complexity and sensitivity of spatial action, with an accent on the sector which is a responsibility of professionals, architects and town planners, while also reflecting on the significant and unavoidable scientific and professional contiguous branches with success and measure.

In his book, the author lays a stress and unambiguously promotes the application and growth of planned development, which has to result in a rounded strategy of spatial sustainable development in the Republic of Srpska. The final outcome of this process has to be compatible and correspondent with European trends, as a condition for economic, social and environmental cohesions in the environment.

Out of a series of important thematic initiations contained in this book, we should especially point out those parts where examples and the study of cases borrowed from practice indicate prob-

lems or improper practices which happened in the Republic of Srpska. This insistence on the comparison with practice does not only introduce liveliness and dynamism in the book, it also presents a valuable record of the times and processes, which will certainly be significant as information to future researchers. The data given for certain cases is the most forcible and the best evidence of the importance of these processes, or of the drama of the committed or possible spatial, social or environmental excesses.

In terms of informing and educating the architect and town planner community, the author gives relevant facts and data in his book which do not only depict the current situation in the planning sector; permeating the level of habitat and habitation - with the right and necessary reflection of the traditional building experience - he introduces topics and raises issues related not singularly to the necessity of housing policy reform, but also the housing culture, typology and standards. Similar to how he approaches other topics, the author - which is important and praiseworthy - is not preoccupied exclusively with urban issues, as he also analyses and defines the specificities characteristic of rural areas.

With his interpretation of terms and definitions, the author gives his book a dimension which is acceptable for educational purposes. The previously mentioned interdisciplinarity in interpreting spatial phenomena and processes in this case makes this book indispensable not only for students studying about space-related or environment-related branches, but also students studying social disciplines.

Having written this, I believe Professor Milenko Stanković's book represents a contribution to the study of the process of spatial development, given the fact the author took into consideration the complexity of his theme and incorporated in his work an exemplary number of relevant factors, whose systematization, selection and synthesis have formed a work which in a linguistically clear and pragmatic manner presents the problems existent in efforts to achieve spatial organisation and harmonisation.

Therefore, it is with pleasure that I recommend the book Harmony and Conflicts in Space not only to the professional community but also as a textbook for students of departments of architecture and town planning.

Reviewer,
Prof. Branislav Stojanović, architect

8.0. БИОГРАФИЈА

Миленко Д. Станковић рођен је 29. 8. 1959. године у Српцу, гдје је завршио основну и средњу школу. Дипломирао је на Архитектонско-урбанистичком факултету у Сарајеву 1982. године и стекао звање дипломирани инжињер архитектуре - пројектантски смјер. Дипломски рад му је награђен поводом 6. априла 1983, од стране Архитектонског факултета и СОУР-а Унионинвест Сарајево (тема: Тржни центар Србац, ментор: проф. др Вера Чемаловић).

Магистарску тезу под насловом: "*Народно неимарство западне Крајине у Републици Српској (крај 19. и почетак 20. вијека),*" и докторску дисертацију под насловом: "Профана и сакрална архитектура у дрвету западне Крајине (Република Српска)" одбранио је на Архитектонском факултету у Београду (ментор: проф. др Бранислав Миленковић).

Има богату планерско-пројектантску и извођачку праксу. Носилац је лиценци за: израду просторно-планске документације; израду техничке документације - архитектонска фаза и надзор над грађењем објеката; грађење и надзор над грађењем објеката високоградње код надлежног Министарства под бројем 82, 83, 84/97, чиме доказује да је оспособљен за обављање свих врста радова у струци.

Стекао је значајно искуство у планирању, пројектовању, извођењу, конципирању, изради и реализацији домаћих и међународних пројеката у области градитељства. Активан је учесник и предсједник бројних конкурсних комисија из области градитељства у Републици Српској.

У Министарству за просторно уређење грађевинарство и екологију у Влади Републике Српске обављао је низ одговорних функција: помоћник, замјеник, савјетник министра.

Активан је учесник у раду свих значајних научно-стручних скупова у земљи и иностранству. До сада је публиковао седамдесет и девет научно-стручних радова. Руководилац је неколико стручних тимова у реализацији домаћих и међународних пројеката из области просторног планирања, уређења простора и заштите животне средине.

Прва књига из едиције "Искуства градитеља," под насловом "*Народно градитељство западне Крајине у Републици Српској (крај 19. и почетак 20. вијека)*" добила је признање на 13. Међународном Салону урбанизма у Бањалуци 2004. године, у категорији 8. - Публикације. Књигу је запазио и проф. Дитер Роџер, из Випингена у Канади, и о њој је написао своје виђење и похвале аутору.

Аутор је имао запажене радове и био уредник монографије "*Живот у мочвари*", у реализацији Урбанистичког завода РС, која је на 14. Међународном Салону урбанизма у Нишу 2005. у категорији 9. - Публикације - ретроспективе за рад, добила другу награду. Истраживачки пројекат посебног мочварно-барског подручја Бардача у реализацији Урбанистичког завода РС, у ком је унутар пројекта био руководилац групе за просторно планирање и аутор Приручника "*Просторно-територијално одржив развој и LEAP*" добио је трећу награду на 14. Међународном Салону урбанизма у Нишу 2005. у категорији 6. - Студије и истраживања - актуелна продукција за рад "*Развијање капацитета локалних институција у подручјима са осјетљивом животном средином*". На регионалном састанку "*LEAP-и за планету Земљу,*" централној манифестацији за обиљежавање Дана планете Земље за регион, аутор је позван, од стране Регионалног центра за околиш - РЕК БиХ, да личним учешћем и презентацијом књиге "*Просторно-територијално одржив развој и LEAP*" да конструктиван допринос успјешности овог међународног скупа Бјелашница 2005. На 15. Међународном Салону урбанизма у Новом Саду 2006. године добио је признање за допринос успјешној реализацији салона.

На Архитектонско-грађевинском факултету у Бањалуци тренутно је професор за област *Архитектонско пројектовање*, те обавља и дужност декана факултета. До сада је био ментор на изради значајног броја дипломских радова. Ативан је учесник и ментор у изради магистарских теза и докторских дисертација из области градитељства.

7.0. CURRICULUM VITAE

Milenko D. Stanković was born on 29 August 1959 in Srbac, where he finished primary and secondary school. He graduated from the Faculty of Architecture and Town Planning in Sarajevo in 1982 and received a degree in architecture (B. Arch), as architectural designer. His graduation design brought him an award on 6 April 1983 by the Faculty of Architecture and SOUR Unioninvest (topic: *Shopping center in Srbac*, mentor: Prof. Vera Ćemalović, PhD).

He defended his master thesis entitled '*Traditional Architecture in Western Krajina in the Republic of Srpska (Late 19th and Early 20th Century)*', and his doctoral dissertation entitled: '*Wooden Profane and Religious Architecture in Western Krajina (Republic of Srpska)*' at the Faculty of Architecture in Belgrade (mentor: Prof. Branislav Milenković, PhD).

He has plenty of experience in architectural and urban design and construction. He is licenced to produce spatial planning documents, technical documents architectural design and construction supervision; building construction works and supervision, issued by the relevant Ministry, decisions nos. 82, 83, 84/97, which proves he is trained for a range of professional activities.

He has gained substantial experience of planning, design, construction, outlining concepts, preparation and implementation of national and international projects in the area of building. He has been a member and president of many planning and design competition commissions in the Republic of Srpska.

He has held a number of important posts at the Ministry of Spatial Planning, Construction and Ecology of the Government of the Republic of Srpska: Assistant Minister, Deputy Minister, Counsellor.

He has taken an active part in all the major national and international scientific and professional conferences. He has published seventy-two research and professional papers. He has also been the team leader of several professional teams working on the implementation of national and international projects dealing with spatial planning, spatial design and environmental protection.

Book one of the series 'Builders' Experiences' entitled '*Traditional Architecture of Western Krajina in the Republic of Srpska (Late 19th and Early 20th Century)*' received an award at 13th International Town Planning Exhibition in Bawa Luka in 2004, in category 8, Publications. The book attracted the attention of Professor Diter Roxer from Winnipeg, Canada, who wrote a review of the book and commended the author.

He is the author of a number of outstanding works, and he also edited the monograph *Life in Wetland* published by the RS Institute of Urban Planning, which won the second award at 14th International Town Planning Exhibition in Niš in 2005, in category 9, PublicationsReviews. The research project of the Bardača wetland implemented by the RS Institute of Urban Planning, where the author led the spatial planning team and authored the manual *Spatial and Territorial Sustainable Development and LEAP,* brought him the third award at 14th International Town Planning Exhibition in Niš held in 2005 in category 6, Studies and Research the current production for the paper 'Capacity building for local institutions in environmentally sensitive areas'. At the regional meeting 'LEAPs for Planet Earth', the central event commemorating Earth Day in the region, the author was asked by the regional environmental center REK BiH to take part in the International Conference Bjelašnica 2005 and present his book *Spatial and Territorial Sustainable Development and LEAP,* and so he contributed to the success of the event. At 15th International Town Planning Exhibition in Novi Sad in 2006 the author received an award for his contribution to the success of the Salon.

He is currently teaching Architectural Design at the Faculty of Architecture and Civil Engineering in Bawa Luka, where he also holds office of Dean. He has mentored a number of students' graduation papers/designs, and he is also member of commissions for master theses and doctoral dissertations.